

*Альманах издан при поддержке
Сергея Рафаиловича Гриневецкого*

Асоціація європейської культури
«Золота акація»

***ПІВДЕННИЙ ЗАХІД.
ОДЕСИКА***

ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧИЙ НАУКОВИЙ
АЛЬМАНАХ

ВИПУСК 26

Одеса
«Друкарський дім»
2019

Ассоциация европейской культуры
«Золотая акация»

**ЮГО-ЗАПАД.
ОДЕССИКА**

ИСТОРИКО-КРАЕВЕДЧЕСКИЙ НАУЧНЫЙ
АЛЬМАНАХ

ВЫПУСК 26

Одесса
«Печатный дом»
2019

УДК 930.152.066
ББК 84 (4Укр=Рус) 6-5Од
Ю 16

Головний редактор: Савченко В. А., доктор історичних наук.

Редакційна колегія:

Бажан О. Г., кандидат історичних наук (Київ);
Гончарук Т. Г., доктор історичних наук, професор (Одеса);
Демін О. Б., доктор історичних наук, професор (Одеса);
Добролюбський А. О., доктор історичних наук, професор (Одеса);
Михайлуца Н. І., доктор історичних наук, професор (Одеса);
Тригуб О. П., доктор історичних наук, професор (Миколаїв);
Хмарський В. М., доктор історичних наук, професор (Одеса).

Рецензент: Бачинська О. А., доктор історичних наук, професор (Одеса).

Контактний телефон редакції та секції «Одесика» Одеського Будинку вчених: 8050-392-27-31

Ю 16 Південний захід. Одесика.

Історико-краєзнавчий науковий альманах. - Вип. 26. - Одеса:
Друкарський дім, 2019. - 280 с.
ISBN 978-966-389-291-8

На 1-й ст. обкладинки – Одеса, будинок Технічного товариства (лістівка поч. XX ст.)

На 2-й ст. обкладинки – Книги та брошури проф. О. І. Красюка

ЗМІСТ випуску № 26

Вступне слово С. Гриневецького	7
--------------------------------------	---

СТЕПИ ЛУКОМОР'Я

Сапожников И. (Черноморск) Свод археологических памятников Бессарабии: очерк истории создания в 1913-1916 годах	8
--	---

Сапожников І. (Чорноморськ), Аргатюк С. (с. Прилиманське), Левчук В. Подорож Дністром до Аккерману графа Валеріана Дзедушицького 1785 року	48
---	----

Ложешник А., Ложешник Н. (с. Йосипівка) Поміщицька колонізація та господарське освоєння Південної України (на прикладі освоєння Тираспольського повіту Херсонської губернії князівськими родами Аргутинських-Долгоруких та Абамеліків)	97
---	----

ОДЕСЬКІ СТАРОЖИТНОСТІ

Гончарук Т. Стаття на шпальтах «Одесского вестника» про шкідливість панування іноземців в зовнішній торгівлі Одеси	110
---	-----

Хамула Д. Изразцы с участка князя Кантакузена в Военном форштадте Одессы (Музей «Катакомба Кантакузена»)	118
---	-----

Арутюнова И., Шерстобитов В. Особняк – дача Демидовой - Сан-Донато	132
---	-----

Чисников В. (Киев) «Вестник полиции» рассказывает... как одесские сыщики раскрывали преступления	147
---	-----

КРАЙ В ЕПОХУ ДИКТАТУР

Савченко В. Одеса в «білому полоні» серпень 1919 – січень 1920)	156
--	-----

Золотарьов В. (Харків), Бажан О. (Київ) Політичні репресії на Одещині під час Голодомору 1932-1933 років: спроба статистичного аналізу	192
--	-----

Филипенко А. Артиллерия в битве за Одессу, 1941 год	201
--	-----

ОБЛИЧЧЯ ЗЕМЛЯКІВ

Васильев К. Одесский профессор Дмитрий Павлович Кишенский (1858-1933)	213
Михайлуца М. Від історіографії війни до акварелі: трансформація життєвої мудрості (до 85-річного ювілею професора Олександра Івановича Красюка)	233
Дубовик А. (Днепр) Мария Продан и анархисты Екатеринославщины в 1900-х годах	241

СТУДЕНТСЬКА ТРИБУНА

Ложешник О. Формулярні списки козаків Чорноморського козацького війська, які брали участь в «Очаківській компанії»	260
Посухівська А. До питання про роль Одеської міської думи у розбудові та покращення благоустрою Одеси на початку ХХ ст. (за матеріалами «Известий Одесского городской думы»)	273

ШАНОВНІ ДРУЗІ!

Ви тримаєте в руках 26-й випуск історико-краєзнавчого альманаху «Південний Захід. Одесика». Кожен новий номер - це подія в науковому житті Одеси, кожна нова стаття - відкриття ще однієї сторінки в історії нашого міста та області.

Популярність альманаху вже давно вийшла за межі Одеси. Це помітно і по складу авторів. Так у нинішньому номері є дописувачі з Києва, Харкова, Дніпра, Чорноморська, сіл Прилиманське та Йосипівка. Серед авторів - шестеро докторів наук, що свідчить про високий фаховий рівень авторського колективу. Водночас щоразу ми бачимо нові імена. Для молодих людей - майбутніх істориків «Південний Захід. Одесика» стає своєрідним науковим майданчиком, на якому вони випробовують свої сили.

Так само широким залишається і коло питань, які розкриваються на сторінках альманаху - дослідження щодо хлібної торгівлі по Дністру у XVIII столітті та археологічні пам'ятки Бессарабії, нариси про одеських сищиків, матеріали про часи громадянської смути.

Минуле тісно переплітається з сьогоденням, і від нашого вміння зробити висновки з історії, усвідомити її уроки, врахувати помилки наших предків багато в чому залежить наша спроможність гідно відповісти на виклики часу. І в цьому - шляхетна місія праці істориків.

Мої найкращі вітання всім авторам та дослідникам альманаху «Південний Захід. Одесика» і бажання нових відкриттів та публікацій!

Щиро Ваш

Сергій Гриневецький

СТЕПИ ЛУКОМОР'Я

*Ігорь Сапожников (Черноморск),
доктор исторических наук, Отдел Крыма и Северо-Западного
Причерноморья Института археологии НАН Украины)*

СВОД АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКОВ БЕССАРАБИИ: ОЧЕРК ИСТОРИИ СОЗДАНИЯ В 1913-1916 ГОДАХ

*«От всех древних обитателей нынешней Бессарабии... сохранилось
и до наших дней множество памятников, достойных самого
подробного изучения, но, к сожалению, до сих пор еще не
изученных».*
Я.М. Эбергард (1915 г.)

В процессе работы над статьей по истории изучения курганов Буджака [1] автор этих строк обратил внимание на важную, но до сих пор малоизвестную попытку создания «Свода археологических памятников Бессарабии» (Буджака и части Молдовы), которая имела место более века тому назад. Ее результаты в том или ином контексте упоминаются несколькими молдавскими исследователями разных исторических периодов, в частности, Н.А. Кетрару в статьях и монографии по истории археологии региона. Гораздо подробнее в ряде работ ее рассмотрел Е.В. Яровой, но в основном с точки зрения описания древних курганов.

Согласно обобщенной версии этих авторов, в 1913 г. несколько членов Бессарабского общества естествоиспытателей и любителей естествознания создали при нем секцию **Бессарабоведения**¹ и начали активно заниматься археологией. Один из них – Н.К. Могилянский – составил специальную анкету и в виде опросных листов разослал ее по адресам корреспондентов статистического отдела Губернского земства. В конце 1915 – начале 1916 г. другой член этого общества, «краевед» Я.М. Эбергард опубликовал в газетной статье [2], а поз-

¹ Здесь и далее по тексту курсив мой И.С.

же и в отдельной брошюре [3] анализ полученных ответов. В этой работе поезде учтены такие памятники: курганы – 1079, древние кладбища – 94, древние городища или селища – 66, насыпи-валы – 28 и пещеры (навесы и гроты) – 24. Наиболее интересные из них автор описал подробнее, а характеристику самых важных (именных) курганов с находками и программу развития археологии в крае привел Е.В. Яровой, заключивший: «К сожалению, эта анкета не получила широкой известности и была незаслуженно обойдена вниманием специалистов» [4. 57-59; 5. 76-80; 6. 358].

Более детальные исследования и углубленные библиографические поиски позволили получить текст газетной статьи «Памятники старины и археологические находки в Бессарабии» [2] (Прил.), а также выявить целый ряд фактов, которые позволяют детализировать ход работы над «Сводом» и персонифицировать имена его создателей. Подчеркну, что один из них, на протяжении многих лет, был не только тесно связан с Одессой, но и некоторое время жил в этом городе, внося заметный вклад в изучение географии и ботаники Северо-Западного Причерноморья.

Этим человеком является не кто иной, как довольно известный некогда ученый Николай Кириллович Могилянский (22.3.1877 – 17.7.1966) – доктор технических наук (1954), заслуженный деятель науки и техники Молдавии (1957), кавалер орденов Трудового Красного Знамени и «Знак Почёта». Его жизненный путь описан в четырех биографических очерках [7; 8; 9; 10], в которых наиболее малоизученным периодом предстают последние годы XIX в. – первая половина 1920-х гг., когда он жил и работал в Кишиневе и Одессе.

Родился он в г. Прилуки, где закончил гимназию, после которой поступил в Кишиневе в Бессарабское училище виноделия. Неизвестно, где и кем работал Н.К. Могилянский по его окончании в 1903 г., но с 1901 по 1911 г. он написал и опубликовал около полутора десятков небольших работ, главным образом по практическому виноделию², в том чис-

² Некоторые из них печатались в Одессе, кроме того, Н.К. Могилевский был членом расположенного в этом городе и старейшего в империи Общества сельского хозяйства Южной России.

ле и отчет о какой-то командировке 1902 г. за границу (Рис. 1). В начале этого периода за нелегальной провоз большевистской газеты «Искра» из Румынии его арестовали, а после освобождения он снова покинул империю и вернулся в Кишинев в 1908 г., уже после завершения первой российской революции [9. 17-18 и др.].

Около 1910-1911 гг. тематика его работ постепенно меняется, что, скорее всего, следует связывать с переходом на работу заведующим редакцией двухнедельного научно-практического журнала «Бессарабское сельское хозяйство» (Рис. 2-3), который издавался Аграрной секцией Бессарабского Общества естествоиспытателей и Кишиневским Отделением Российского общества плодоводства (в последнем Н.К. Могилянский был секретарем). До 1913-1914 гг. он написал несколько статей по плодоводству (Рис. 2) и серию общих работ по географии и статистике региона [11; 12; 13; 14; 15], в которых затрагивался широкий спектр тем, в частности по этнографии [16. 82-83; 17. 140-145].

Очевидно, что такая повышенная активность и разносторонность интересов Н.К. Могилянского не остались без внимания, поскольку, согласно «Адрес-календарям Бессарабской губернии», в 1913 г. он был приглашен на работу заведующим Отделом виноградарства и виноделия Губернской земской управы (с. 131) и оставался на этой должности как минимум до конца 1915 г. Думается, что административные возможности этого официального поста и позволили ученому официально разослать археологические анкеты многочисленным корреспондентам Губернского статистического отдела, но к этой теме мы вернемся ниже.

Пропустив ряд незначительных подробностей и не ставя перед собой цель переписать биографию Н.К. Могилянского полностью, перейдем к одесскому периоду его жизни. Судя по всему, он покинул Бессарабию в 1917 г., но «засветился» в Одессе только в 1919 г., написав книжку «Прошлое и настоящее Новороссии: к вопросу о притязаниях Украины на Новороссию» [18]. Вот что об этом сообщила профессор, доктор исторических наук Г.Ф. Турченко: «В 1919 р. у захоплений денікінцями Одесі кадет М. Могилянський опу-

блiкував брошуру, у якiй ще раз виклав погляди мiсцевих прибiчникiв територiальної автономiї на майбутнє Пiвдня України» [19. 165]. Никаких подробностей о жизни Н.К. Могилянского в Одессе в эти смутные времена не имеется, за исключением непрямого указания на то, что с 1919 г. он занимался преподаванием [9].

На протяжении 15 лет своей жизни Н.К. Могилянский сначала предстал активным социал-демократом революционного толка, а потом конституционным демократом с умеренными взглядами, хотя такую метаморфозу можно легко объяснить элементарным желанием выжить в постоянно меняющихся политических условиях. Так или иначе, после окончания Гражданской войны Н.К. Могилянский не эмигрировал, а остался в Одессе, где продолжал заниматься проблемами виноделия. В то же время он подготовил несколько географо-климатических работ о территории Одесской губернии, которая просуществовала с 16 апреля 1920 г. до 1 августа 1925 г. [20; 21].

К сожалению, время его отъезда из Одессы также неизвестно, но по библиографическому указателю на сайте Российской государственной библиотеки (Москва) установлено, что в 1924 г. его книга «Виноделие и погребное хозяйство» вышла в Харькове в Государственном издательстве Украины; в самом начале 1930-х гг. он занимался проблемами виноделия Дагестана, а в 1944 г. служил главным виноделом Наркомпищепрома Таджикской ССР. После окончания Второй мировой войны ученый вернулся уже в советскую Молдову, где до самой смерти в 1966 г. ни в каких связях с археологией замечен не был.

В отличие от предыдущего персонажа, о личности Якова Мартыновича Эбергарда (редко Эбергардта) известно очень мало. В электронном онлайн-каталоге дел Российского государственного исторического архива удалось найти запись 1913 г. о том, что он родился 16 марта 1887 г., имел чин коллежского регистратора и был почетным старшиной Кишиневского детского приюта «Больша», относящегося к ведомству учреждений императрицы Марии (РГИА. – Ф. 1349. – Оп. 2. – Д. 1343. – Л. 31-33). Информация о том, что Я.М. Эбергард

был одним из 24 почетных старшин этого приюта подтверждается «Адрес-календарями Бессарабской губернии» на 1910-1912, 1914 и 1916 гг. С другой стороны, сведения о том, что Я.М. Эбергард (и Н.К. Могилянский) уже в 1913 г. были членами Бессарабского общества естествоиспытателей [4. 57-58], не подтвердились, так как их имена отсутствуют в кратком обзоре его деятельности с 1 марта 1904 г. до марта 1914 г.³ [22].

В «Кратком отчете о деятельности Бессарабского общества естествоиспытателей и любителей естествознания с 1 июня 1914 по 1 июля 1917 года» четко указано, что Секция антропологии, географии и этнографии Бессарабии, которая, кстати, никогда официально не называлась Секцией Бессарабоведения, была создана в конце 1915 г. В ее организации и работе активное участие действительно приняли Н.К. Могилянский и Я.М. Эбергард, которые стали секретарями секции, а председателем избрали географа и путешественника С.Ф. Давидовича. Особенно интенсивно секция работала зимой 1915-1916 гг., когда ее членами было прочитано почти 20 докладов по геологии, этнографии и пр. Некоторые из них касались археологии: священник А.М. Матеевич (почему-то назван С. Матвеевичем)⁴ «О церковной старине в Бессарабии» (12 ноября 1915 г.); Ф.С. Поручик (гидрогеолог) «О некоторых археологических памятниках в Бессарабии» (19 ноября 1915 г.); Я.М. Эбергардт «Результаты анкеты о памятниках старины и археологических находках в Бессарабии» (3 декабря 1915 и 7 января 1916 гг.); А.М. Мануйлов «Аккерманская старина» (4 февраля 1916 г.). По докладу Я.М. Эбергарда была принята специальная резолюция: «принять меры к сохранению исторических памятников, собирать археологические находки и учредить историко-археологический музей в Кишиневе» [23. 24-26].

³ Некоторые из них печатались в Одессе, кроме того, Н.К. Могилевский был членом расположенного в этом городе и старейшего в империи Общества сельского хозяйства Южной России.

⁴ Автор слов современного гимна Республики Молдова – стихотворения «Лимба noastră» («Наш язык»).

Этим сведения о Я.М. Эбергарде исчерпываются. Как видим, они не дают веских оснований назвать этого человека краеведом (по меньшей мере до выяснения его образования, специальности и места работы), но являются поводом вернуться к теме создания «Свода археологических памятников Бессарабии». На мой взгляд, этот процесс можно довольно четко разделить на два этапа. Первый – создание анкет и их рассылку – выполнил Н.К. Могилянский в 1913-1914 гг.⁵, и он не был связан с Бессарабским обществом естествоиспытателей. Второй – анализ опросных листов, подготовку и публикацию результатов – осуществил Я.М. Эбергард в 1915-1916 гг. под эгидой Секции антропологии, географии и этнографии Бессарабии именно этого общества. Общим итогом этих работ стали две публикации [2; 3], к которым, насколько можно судить, Н.К. Могилянский прямого отношения уже не имел. В них-то и содержится наиболее полная информация о Своде, но пока в нашем распоряжении имеется только газетная версия работы Я.М. Эбергарда (Прил.).

Ее автор сам подчеркнул, что приведенным перечнем «далеко не исчерпывается вся масса памятников старины в Бессарабии, так как ответов получено всего лишь около 800, тогда как в губернии имеется свыше 2000 поселений». Весьма любопытна и другая его фраза: «Данные этой анкеты в виде отдельного очерка появляются в печати несколько случайно. Предприняв подробное статистико-экономическое описание населенных мест Бессарабской губернии, автор настоящего очерка любезно получил возможность воспользоваться для заполнения в этом труде рубрики по местной археологии данными упомянутой анкеты». Пока не удалось установить, какой именно свой труд имел в виду Я.М. Эбергард, но можно почти наверняка сказать, что он не был опубликован, скорее всего, по причине уже идущей Первой Мировой войны и грядущих революции и Октябрьского переворота. Однако из этой фразы вытекает и то, что в 1915 г. инициатор опроса Н.К. Могилянский не распоряжался

⁵ Н.К. Могилянский к тому времени имел опыт рассылки подобных анкет, например, при сборе материалов по гидрологии для книги «Географический очерк Бессарабии» [12. II].

его материалами, которые, скорее всего, хранились в Губернском статистическом комитете.

Если мы обратимся к содержанию данной статьи, то увидим, что перед нами не собрание полных текстов опросных листов, а их авторское изложение с рядом дополнений Я.М. Эбергарда, в частности о древних валах и состоянии Аккерманской крепости (Прил.; Рис. 4-5).

Работа Я.М. Эбергарда не является полной еще и потому, что автор, по-видимому, и не ставил перед собой цели описать все памятники, отмеченные в анкетах 800 корреспондентов. Насколько можно судить, наибольшие пробелы допущены им при характеристике курганов и поселений, а наименьшие – земляных валов [Сравн. с 24]. Так, из 257 курганов, зафиксированных в Аккерманском уезде, упомянуты лишь два у сел Вайсал (Васильевка Болградского р-на) и Кара-Мехмет (Шевченково Килийского р-на) и еще две полностью разрушенных насыпи в Аккермане, одну из которых (с каменным склепом) обследовали А.А. Кочубинский и Э.Р. Штерн в сентябре 1895 г. [1. 131].

В целом можно сделать вывод, что в 1913-1916 гг. Н.К. Могилянский и Я.М. Эбергард создали именно «Свод археологических памятников Бессарабии», так как упоминания о приложенной к нему карте отсутствуют. Следует подчеркнуть, что этот труд дошел до нас в весьма сокращенном виде, а место хранения оригиналов анкет или опросных листов (если таковые вообще сохранились), к сожалению, неизвестно. Если сравнить его со сводами соседних территорий, то более всего он похож на аналогичные классические работы В.Н. Ястребова и В.И. Гошкевича по Херсонской губернии [25; 26], которые более века являются настольными книгами для всех археологов Юга Украины и Молдовы. Теперь им стал доступен еще один уникальный труд, который следует изучить, проанализировать и сопоставить с конкретными сохранившимися на местах памятниками.

Кстати говоря, нас наверняка ждут и другие открытия на ниве археологической библиографии края. Во-первых, я убежден, что скоро нам удастся выявить брошюру Я.М. Эбергарда, и такие поиски уже ведутся. Во-вторых, я имею в

виду полностью готовую к печати «Археологическую карту Бессарабской губернии», созданную И.Н.Халишпой в 1899 г. к XI Археологическому съезду в Киеве. Она также составлялась по сообщениям корреспондентов и на ней было нанесено 1464 кургана, 18 пещер, 49 городищ, 2 мастерские каменных орудий, 132 очага с кухонными остатками, 22 селища (поселения), 84 менгира [27. 103; 4. 57]. К сожалению, карта не была опубликована и ее следы затерялись, но ведь всем известно, что «рукописи не горят...», особенно такие.

В заключение автор выражает благодарность Ю. Москаленко за копию статьи Я.М. Эбергарда, А. Перминову за фотографии Аккерманской крепости, а С. Аргатюку за помощь в библиографических поисках.

Приложение

Я. Эбергардт

Памятники старины и археологические находки в Бессарабии [2. №305. 2-3; №1. 2; №9. 3].

Историческая справка. Нынешняя Бессарабская губерния, благодаря своему географическому положению между рр. Днестром, Прутом, Дунаем и Черным морем на самом рубеже древнего мира, была обитаема с незапамятных времен. Ограничивая Запад Европы от Востока, страна эта в течение бесконечной вереницы веков, даже, можно сказать, в течение целых тысячелетий, постоянно служила ареной кровавых столкновений народов, вплоть до начала прошлого столетия, когда натиск восточных племен окончательно был сломлен.

Непрерывные войны и походы приводили в эту страну, кажется, все известные истории воинственные племена, начиная от скифов, минуя полчища Атиллы и Тамерлана и кончая турками. История насчитывает свыше двадцати

различных племен и народностей, заселявших в разные эпохи нынешнюю Бессарабию или совершавших на эту страну походы. Тут происходили великие события, тут решались судьбы целых народов.

Бессарабия в археологическом отношении. От всех древних обитателей нынешней Бессарабии, живших здесь более или менее продолжительное время, сохранилось и до наших дней множество памятников, достойных самого подробного изучения, но, к сожалению, до сих пор еще не изученных. Много старинных укреплений и крепостей более позднего периода; масса валов, курганов, пещерных жилищ древнего человека, остатков древних поселений и кладбищ – все это властно заявляет о своем праве на интерес к ним, о необходимости самого близкого и тщательного исследования. Можно сказать, что Бессарабия в отношении богатств историко-археологического характера занимает одно из первых мест среди стран всего мира.

Анкета Н.К.Могилянского. Первый почин в деле более подробного исследования памятников страны Бессарабии был положен три года тому назад анкетой Н.К. Могилянского. В 1913 году по адресам корреспондентов статистического отдела губернского земства Н.К. Могилянским был разослан анкетный листок для заполнения ответами об имеющихся здесь памятниках старины и о встречающихся археологических находках, и это предприятие дало очень удовлетворительные для начала результаты.

Правда, данные этой анкеты в виде отдельного очерка появляются в печати несколько случайно. Предприняв подробное статистико-экономическое описание населенных мест Бессарабской губернии, автор настоящего очерка любезно получил возможность воспользоваться для заполнения в этом труде рубрики по местной археологии данными упомянутой анкеты.

При этом надо, однако, указать на то, что предлагаемый очерк не есть научный труд по археологии Бессарабии, а только группировка и систематизация тех сведений, которые можно было почерпнуть из ответов, полученных путем указанной выше анкеты. Вообще и сама анкета не может быть рассматри-

ваема как что-то научно законченное. Она является только материалом, на основании которого можно составить хороший, быть может не очень полный, но все же весьма необходимый путеводитель по древней Бессарабии – указатель достопримечательных мест и памятников старины, требующих детального изучения компетентными лицами и специалистами.

Потому-то я не буду делать никаких дерзких выводов и заключений, предоставляя это знатокам археологам, а буду говорить лишь о том, что дали мне ответы анкетного листа.

Итоги анкеты. По предварительным подсчетам, в анкете имеются указания на существование в Бессарабии 28 насыпей-валов, 1079 курганов, 24 пещер, 66 древних городов или селищ и 94 древних кладбищ. Все эти памятники разбросаны по губернии повсеместно, причем в отношении к территории отдельных местностей, больше всего их находится в трех северных уездах – Хотинском, Сорокском и Белецком; несколько меньше – в южной части губернии, в уездах: Бендерском, Аккерманском и Измаильском, сравнительно мало в двух средних уездах – Кишиневском и Оргеевском.

По отдельным уездам эти памятники распределяются так:

Уезды	Валов	Курганов	Пещер	Городищ	Древних кладбищ	Итого*
Хотинский	6	96	9	10	10	<u>131</u>
Сорокский	10	119	9	11	26	<u>175</u>
Белецкий	1	242	3	7	1	<u>254</u>
Оргеевский	2	56	2	3	18	<u>81</u>
Кишиневский	2	36	-	5	13	<u>56</u>
Бендерский	2	138	1	5	5	<u>151</u>
Аkkerманский	3	257	-	12	18	<u>290</u>
Измаильский	2	135	-	13	3	<u>153</u>
Всего:*	28	1079	24	66	94	<u>1291</u>
*правый столбец и нижняя строка добавлены мной – ИС						

Конечно, нельзя утверждать, что приведенные выше цифры безусловно точны. С уверенностью можно сказать, что ими далеко не исчерпывается вся масса памятников старины в Бессарабии, так как ответов получено всего лишь около 800, тогда как в губернии имеется свыше 2000 поселений. С другой стороны, надо думать, что в иных местах получилось некоторое преувеличение цифр, например, о количестве курганов. Часто встречаются показания двух или трех корреспондентов смежных поселений, упоминающих об одном и том же кургане – «в окрестности» или «вблизи» села. Если курган имеет особое название, то задача решается просто: он показывается только в одном из этих поселений; но при отсутствии в большинстве случаев отдельных названий, безымянный курган показывается в двух-трех местах. Перейдем теперь к рассмотрению отдельных видов этих памятников.

Валы. Из валов Бессарабии самые замечательные Верхний и Нижний Траяновы валы. Верхний Траянов вал тянется сначала вдоль левого нагорного берега речки Ботны, притока Днестра, а затем, пересекая эту речку, проходит на запад через всю губернию, вплоть до местечка Леово на румынской границе. От Леово до с. Ваду-луй-Исак, расположенного немного ниже города Кагула, видны следы вала, не имеющего особого названия, но принадлежащего к общей системе Траяновых валов. От Ваду-луй-Исак, в свою очередь, начинается самый главный и лучше всех сохранившийся Нижний Траянов вал. Изгибаясь к востоку, он проходит от названного селения мимо северной оконечности озера Ялпуха и делает новый изгиб на юго-восток до вершины озера Катлабуга. Тут же от него отделяется под острым углом другая его отрасль, которая направляется ломаной линией на северо-восток, проходя над вершиной озера Китай и вдаваясь небольшим углом в пределы Аккерманского уезда (всего на 6 верст), а затем снова поворачивает вниз до соленого озера Сасика.

По некоторым литературным источникам Траянов вал имеет свое начало около Петервардейна и, проходя через Венгрию, Трансильванию, Валахию, Молдавию и нынеш-

ную Бессарабию, идет отсюда еще далее на восток до самого Дона. Однако в настоящее время от упомянутого озера Сасика дальнейших следов вала не видно: они до наших дней не сохранились.

Зато к северо-западу от г. Аккермана, по покатости нагорного берега Днестра, выше впадения его в лиман, местами сохранились следы вала, известного под названием Змевого или Змеинового. Этим последним и исчерпываются валы Южной Бессарабии.

Если взглянуть на карту Бессарабской губернии, на которой в большинстве изданий отмечены оба Траянова вала, и если затем навести по обеим границам губернии, как со стороны Прута, так и со стороны Днестра, указанные выше второстепенные линии валов, соединяющих Верхний Траянов вал с Нижним, то можно убедиться, что все валы юга Бессарабии, обнимая весь так называемый «Буджак», составляют как бы один обширный редут, заключающий в себе целый край.

Это обстоятельство оправдывает некоторым образом установившееся предположение, что названные валы – сооруженные ли Траяном для защиты своих подданных от вторжения в их пределы других народов или другими народами против Траяна, – в старину просто означали государственную границу различных владений, хотя некоторые историки полагают, что валы эти служили укреплениями для обороны страны.

Кроме этих главных валов, об остатках древних насыпей этого рода в анкете упоминается еще в 20 разных местах губернии, которые и проследим, начиная с крайнего севера Бессарабии.

Хотинский уезд. 1) В лесу близ с. Грозинец находится любопытный вал, насыпанный, по словам местного населения, по распоряжению императрицы Екатерины в одну из войн с турками. По поводу этого редута и находящегося вблизи на «Лысой горе» кургана у местных жителей создалась следующая легенда: «Война длилась 30 лет и люди «ховались» от неприятеля в лесах. Имели они «возы» с двумя дышлами – одно спереди, другое сзади, – а на могилах (то есть курга-

нах) были устроены из дерева высокие «вельхи» и там сидел человек и указывал, с которой стороны идет неприятель. Народ же не имел времени возы поворачивать, потому только лошадей перепряг в заднее дышло и давай бежать в ту сторону, куда указывал палкой человек на вельхе».

2) К юго-западу мимо сс. Дарабан и Анадол, расположенных по Днестру, в одной линии с г. Хотином, немного ниже последнего идет вал под названием «Турецкий».

3) В двух верстах от с. Сталинешт начинается насыпь (говорят, турецкая), носящая название «Шанц», которая, направляясь к Пруту, проходит мимо с. Кишло Салиево до с. Кривой.

4) Такая же насыпь (быть может, даже часть только что упомянутой) упоминается в с. Грушевцы Кельменецкой волости.

5) Через имение Селище и Шебутинцы Романкоуцкой волости с юга на северо-восток на протяжении около 5-6 верст идет вал под названием «Валок».

6) К северо-востоку от с. Грубно Бричанской волости имеются еле заметные следы одного, видимо, весьма значительного в свое время вала. Ниже к юго-западу от села продолжение этого вала сохранилось лучше и дает возможность судить о его первоначальных грандиозных размерах. Тянется он через несколько имений от Днестра к Пруту и почему-то, по свидетельству корреспондента, называется «Траяновым валом».

Сорокский уезд. 1) Корреспондент сс. Ярово и Собар Арионештской волости указывает на большой вал, который начинается от Днестра около с. Кременчука и тянется к западу на много верст, говорит, до самого Прута. Вал якобы насыпан во время войны, а иные говорят, что под ним похоронены турки.

2) В 3 верстах к востоку от с. Плоп-Траистен Тырновской волости проходит вал в 125 саж. длины.

3) Близ сс. Торжинцы и Рубленицы находится 4 вала (хотя это скорее не валы, а курганы). Между тремя из них, носящих название «Замчиско», по рассказам местных жителей, находится погреб с кладом. Корреспондент уверяет даже, что один чело-

век нашел кучу денег, но из страха и радости воскликнул: «Что я буду делать с такой массой денег?!» – и деньги тогда ушли обратно в землю, а у него в руках остались только 3 монеты.

Между прочим, надо сказать, что все возможные клады являются для корреспондентов самой излюбленной темой для всяких легенд и рассказов; о кладах говорят очень многие и иногда не без основания.

Под четвертым из указанных курганов-валов, носящих название «мормынту Уриешулуй» (могила великана), имеющим в длину около 30 саж., говорят, похоронен какой-то семилетний «уриеш», то есть великан.

4) Корреспондент с. Темелеуц Васкоуцкой волости упоминает о валах, которые идут от названного села: в одну сторону – к г. Оргееву и в другую – к с. Воловице, находящемуся в соседней Околинской вол.

5) Близ с. Старой Кобыльни Котюжанской волости параллельно идут два вала около 100 саж. длины каждый, отделенных друг от друга промежутком в 30-40 саж. Недавно один из них стал с одного конца обрываться, причем обнаружился какой-то каменный крест без надписи.

6) Довольно заметный вал идет от с. Солонца Околинской волости к с. Сенатовке Васкоуцкой волости.

Белецкий уезд. Близ с. Корпачи Забричанской волости от Прута по направлению к северо-востоку идет вал, местами очень хорошо сохранившийся.

Оргеевский уезд. 1) К востоку от с. Мигулен Резенской волости имеется вал версты 3 длины, идущий по направлению к соседнему селу Глинженам.

2) Затем от с. Маловатой к с. Жорам идет вал, продолжение которого находится и с другой стороны Днестра в Подольской губернии.

Кишиневский уезд. 1) Около с. Городища Новачской волости имеется курган, обнесенный валом.

2) Около с. Фарладан Костешской волости также упоминаются какие-то валы.

Бендерский уезд. 1) От с. Пугачен через Шерпены и далее до с. Гура-Быкулуй Телицкой волости идет значительный и довольно хорошо сохранившийся вал.

2) В этом же уезде находится большая часть Верхнего Траянова вала, описанного в начале. Он пересекает поперек весь уезд, отделяя его верхнюю половину от нижней.

Аккерманский уезд. Тут, кроме упомянутого раньше Змеинового вала, находятся еще два незначительных вала, а именно близ с. Саталык-Хаджи Ивановско-Болгарской волости, возникновение которых относят ко времени русско-турецкой войны 1877-1878 гг.

Измаильский уезд. Здесь имеются описанные раньше: весь Нижний Траянов вал, часть Верхнего и соединяющая их между собой линия валов от м. Леово до с. Вадулуй-Исак.

Если нанести на карту все описанные валы, то, может быть, во многих местах получились бы системы валов подобно той, которая получается в Южной Бессарабии из Траяновых и соединяющих их между собой второстепенных линий валов. Но это возможно будет сделать лишь после более близкого и более подробного исследования валов Бессарабии.

Курганы. От валов мы переходим к другому виду древних насыпей – к курганам. Как показали итоги анкеты, их насчитывается 1079. Они встречаются в Бессарабии повсеместно, причем больше их находится на севере и юге и меньше – в центральной полосе губернии. Как по роду и назначению этих курганов, так и по времени их возникновения, они распределяются на несколько категорий: в первом случае – на могильные и сторожевые, а во втором – на курганы доскифского (киммерийского), скифского происхождения, дакийского и народов позднейших эпох.

Могильные курганы различных народов отличаются между собою как их расположением, так и по находимым в них остаткам похоронных обрядов. Так, из истории нам известно, что скифы, например, хоронили вместе со своими царями одну из жен умершего, министра, повара, кучера, часть прислуги и любимого коня, даки обычно сжигали трупы умерших и хоронили урну с пеплом и некоторые драгоценные вещи; гунны же и позднейшие народы просто зарывали труп умершего вместе с его оружием и некоторыми вещами.

Сторожевые курганы в виде целых систем встречаются в Бессарабии в двух местах. Первая линия их находится в Белецком уезде над р. Прутом, где в последний впадает речка Чугор [Чугур], между сс. Костешты Забричанской и Бранешты Болотинской волости, причем вся эта линия курганов у местного населения носит название «сута де можиле», то есть сто курганов или сто могил⁶.

Вторая линия сторожевых курганов начинается несколько южнее г. Бендер, откуда поворачивает к Днестру и оканчивается ниже с. Копанки Бендерского уезда.

Большинство бессарабских курганов не имеет особых названий; их просто называют курганами, могилами или по-молдавски «можилы». В Аккерманском уезде встречается еще одно название: кучугуры. Форма курганов обыкновенно напоминает полушарие; редко встречаются остроконечные, которые можно было бы отнести к позднейшим временам. Вышина их бывает разная, но чаще всего от 2 до 5 саж. Правда, встречаются показания и в 10, 15, 20 и даже 50 саж. вышины, но такие показания порождают сомнения: тут, несомненно, корреспонденты берут не разрез кургана, а просто расстояние от подножия его до вершины.

В анкете часто упоминается о курганах чрезвычайно маленьких (в $\frac{1}{2}$ саж. до 2 арш. вышины). Это, скорее всего, не курганы, а просто межевые знаки-бугорки, оставшиеся от генерального межевания. На это явно указывают находящиеся под такими буграми камни, которые напоминают старое землемерное правило: «на каждом повороте обмежеванной дачи выкапывать яму и в оную бросать нетленные предметы – камни или уголь, – такие, чтобы человек едва снести мог и яму засыпать землею».

К счастью археолога, такие подозрительные курганы мало-по малу исчезают: течение времени и плуг пахаря выравнивают их постепенно с окружающей местностью. Но с другой стороны, той же участи нередко подвергаются и настоящие курганы.

⁶ Описаны А.Ф. Вельтманом в романе «Странник» и рассказе «Костештские скалы» [18. 77, 228-233] (Прим. И.С.)

Характерно отметить, что о большинстве более или менее видных курганов у местного населения существует масса рассказов и легенд. Непременно под курганом или недалеко от него зарыт какой-нибудь клад, какое-нибудь огромное богатство. Эти рассказы нередко пестрят самой удивительной фантазией и невероятно таинственными прикрасами, но также нередко они базируются и на твердом фундаменте – на действительных находках. Проследим несколько наиболее интересных курганов и послушаем, что про них говорит народ.

Из курганов Хотинского уезда замечательны следующие. Во-первых, курганы-валы «Лысая Гора» и «Санкоуцы» около с. Клишковец, о которых упомянуто уже в отделе валов. Затем находящиеся вблизи с. Ракитны Новоселицкой волости курганы «Бортоса» и «Иоржинка», из которых на последнем находится какой-то камень. Возле села Ревкоуц Новоселицкой же волости на холме возвышается курган под названием «Высокий», который виднеется с расстояния в 25 верст. Корреспондент названного села говорит об этом кургане почти аналогичное тому, что сказал другой корреспондент о курганах Бортоса и Иоржинка. Он пишет: «Старые люди рассказывают, что на этой могиле была «вельха» – и поясняет значение этого слова: «то есть елка с пучком соломы и когда подходили турки, эту солому поджигали и куда поворачивал человек вельхой, туда и уходили крестьяне».

Около сс. Ленкеуц и Коновки Кельменецкой волости любопытны так называемые «Макаровские шанцы».

Между сс. Лопатником и Богданештами находится курган также названный «Бортоса», который по типу своему напоминает так называемые «майданы» – с углублением посередине и следами боковых ходов. Рассказывают, что в былые времена под этим курганом скрывались разбойники, имевшие будто бы подземный ход от кургана до р. Прут. В действительности и ныне идет от него по направлению к Пруту ров, который, быть может, и есть провалившийся ход. Между прочим, в том кургане найдено крестьянами несколько сот старинных монет, из которых одна даже прислана при анкете.

В Сорокском уезде 119 курганов. Около с. Коболты Надушитской волости курган, на котором имеется каменный крест с румынской надписью. Около с. Извор той же Надушитской волости большой курган под названием «Циглеу».

В полуверсте к востоку от с. Старая Кобыльня, уже известного нам по двум валам, о которых упомянуто выше, находится весьма любопытный курган под названием «Можила-луй-Пантелеймон». Он имеет вид креста, с юго-запада остроконечный, а с другой, именно восточной стороны, кончается скалой. Тут же виднеются две ямы, которые, можно полагать, служили входами внутрь кургана. Сооружение кургана население приписывает туркам; близлежащая местность и поныне называется «Фынтына-туркулуй». Вообще район около Старой Кобыльни чрезвычайно интересен и, по-видимому, богат в археологическом отношении, а «Можила-луй-Пантелеймон» пользуется известностью далеко за пределами этой местности. Разумеется, известен этот курган потому, что под ним зарыты богатые клады, которые, однако, нельзя раскопать, так как на них лежит какое-то роковое проклятие. Местный сельский писарь свидетельствует о том, что кто-то вздумал однажды раскопать могилу, но смельчак при этом «был отброшен какой-то неведомой силой».

Григорий С. из с. Жабки пишет, что в смежной с Луй-Пантелеймоном местности под названием «Козинца», к северо-западу от той же Старой Кобыльни, в низине, в лесу зарыто десять подвод турецкого золота и серебра всякого. «Турецкая волость, говорит он, закопала и лошадьми землю приорала, чтобы и следов не было». В 1900 году один человек, – пишет дальше Григорий С., – копал, как ему было указано одним 129-летним стариком, жившим еще при турках, и нашел знаки, какие указал старик, – истинно так верно, три знака: белые камни, сложенные в кучи, как ядра, дубовые доски и под ними дырка, как от крота, выложенная мешеною глиной, как горшок, и ясно было видно, что дырка сделана двумя пальцами – указательным и другим. Но копавший – старый николаевский солдат – больше не имел силы копать.

А копать надо было еще до красного камня, а там и деньги, – так сказали 129-летнему старику турки... «Очень обидно, то есть жалко, – заканчивает корреспондент, – место это без внимания оставлять, да много надо труда и расходов. Но зато десять подвод серебра и золота-то было бы на много царских расходов больших. Покорнейше просим сие пасание во внимание понимать, а если подлинно – и место сейчас указать могу».

В Белецком уезде 242 кургана, из которых особого внимания достойны следующие. Близ с. Кукуецы Веки Глодянской волости находится ряд интересных курганов под названием «Суворовские». Они расположены на вершинах холмов, а подножия этих холмов местами изрезаны узкими прокопанными дорогами. Вокруг с. Глодян расположены курганы: «Сочи», «Татарилор», «Гултурулуй» и «Петруни». Эти курганы, по преданию, насыпаны турками или татарами и служили наблюдательными пунктами, Действительно о принадлежности их к разряду сторожевых курганов можно судить по тому, что с их вершин видно очень далеко. Тут же находится большой курган-вал «Уриеш».

В 1 версте к югу от с. Аврамен Болотинской волости вдоль берега Прута расположен ряд курганов «Сута-де-можиле» (сто могил), о которых было сказано выше.

К западу от с. Старые Лимбены Фалештской волости снова есть курган под названием «Уриеш», причем корреспондент нарочно указывает на то, что этот курган-вал точь-в-точь такой же, какой имеется около с. Рубленицы Сорокского уезда (о последнем упомянуто в разделе валов). В Корнештской волости около с. Негуры, на вершине горы того же названия находится высокий курган, очевидно, сторожевой. Гора Мегура, между прочим, является одной из самых высоких точек во всей Бессарабии; отсюда в ясную погоду виден румынский город Яссы, отстоящий на расстоянии 40 верст.

Из 56 курганов Оргеевского уезда интересны следующие. Около с. Алчедар Резенской волости имеется курган, носящий у местного населения название «Четацуя», то есть крепость. Этот курган был раскопан археологической комисси-

ей [?]. Затем кругом с. Саратены Чеколтенской волости разбросано до 20 курганов разной формы и величины.

В Кишиневском уезде из 36 курганов особенно интересен курган «Джамана» (то есть Близнецы), находящийся около с. Бужор. Он состоит из двух расположенных рядом больших курганов, из которых один немного ниже другого. Конечно, и под этим курганом закопан клад, по определению корреспондента – турецкий и очень богатый. Но, к сожалению, он также недоступен простым смертным, как и большинство бессарабских кладов. «Так что, – говорит корреспондент, – никто приступить не может потому, что ночью оттуда выходит какой-то огромный баран».

Вообще надо думать, что местность около с. Бужор, а также около с. Шишкан для археологии интересны. Затем упоминается еще один довольно видный курган «Четатя турчаскы», находящийся немного ниже с. Гырлы.

В Бендерском уезде 138 курганов. Назовем следующие. Около с. Чок-Майдан Комратской волости имеется два кургана, за которыми сохранились татарские названия «Бююк» и «Кючюк» («Большой» и «Малый»). Близ с. Беш-Гиоз Чадыр-Лунгской волости в полосе расположения нескольких курганов, по рассказам старожилов, тоже закопан какой-то злосчастный клад.

Корреспондент говорит, что «один человек искал тут клады, но что с ним случилось – никто не знает. Только привез домой, лег в постель и помер».

В Аккерманском уезде 257 курганов. Интересен курган около с. Талмазы, где было найдено много различных предметов.

Кругом с. Гура-Роши Паланкской волости расположено 8 курганов; на самом большом из них, на берегу Днестровского лимана – камень «с какой-то надписью».

В одном кургане близ с. Волонтировка при раскопках был найден человеческий скелет «стоячий», как выражается корреспондент, «а на голове – невроку – было штук десять больших камней».

Близ с. Марьяновки I большой курган, под которым тоже «огромный запас турецкого золота». Некоторые видели

даже пламя над деньгами, но люди боятся приступить к раскопкам. «Может, Бог даст, все-таки найдем турецкое золото», говорит корреспондент.

Около с. Молодово имеется курган, раскопанный профессором Киевского университета Кнауэром, причем найдено 2 скелета и разбитая посуда.

Тот же Кнауэр, сам уроженец с. Сараты, раскопал и вблизи последнего 3 кургана; тут были найдены скелеты людей и лошадей, предметы вооружения и мелкие золотые вещи⁷.

Из цепи курганов, расположенных к югу от с. Павловки Татарбунарской волости, самый большой, по словам корреспондента, был раскопан «инженером из села Петербурга» в 1892 году (очевидно, это указание на раскопки, произведенные здесь около того времени Императорской археологической комиссией). При раскопке найдены монеты, стрелы и скелеты. Из них один скелет человека больше сажени росту; нижняя челюсть широкая, кости крупные⁸.

В Измаильском уезде 135 курганов. Около с. Вайсал местные жители разрыли курган в поисках клада и нашли скелет и глиняный ковш. Тут же под курганом был обнаружен боковой ход, пол которого выложен камнем.

Близ с. Кара-Махмет большой курган, про который местный корреспондент пишет следующее: «Лет 15 тому назад, на кургане еврей держал корчму, которая служила притоном для воров и разбойников. Позднее убили и ограбили и самого хозяина корчмы. Пошли разговоры, что у убитого корчмаря, зарытого в кургане, много денег, и вот нашлись любители, которые принялись за раскопку кургана. Но то, что они нашли, принесло им только разочарование; это были кости людей и лошадей, железная посуда и утварь и никчемные старые медные монеты с нерусскими надписями».

⁷ В двух абзацах речь идет о трех курганах, исследованных Ф.И. Кнауэром по поручению Археологической комиссии на землях с. Фриденсфельд (Мирнополе) в 1899 г., и еще о 6 насыпях, которые он же раскопал на землях с. Сарата в 1888-1889 гг. [1].

⁸ У Павловки тот же Ф.И. Кнауэр раскопал в 1891 г. двойной (спаренный) курган [1].

Курьезные сведения о происхождении курганов вообще дает корреспондент с. Эскиполос [Глубокое Татарбунарского р-на]: «то дети великанов играли в песочки и от этих игр остались такие курганы». Интересно, какими колоссами представляют себе местные жители самих-то великанов?!

Заканчивая обзор о курганах, позволю себе сообщить еще некоторые сведения о двух курганах, случайно разрытых в Аккермане несколько лет тому назад, остатки которых я видел сам.

Берег Днестровского лимана под значительной частью самого города и ниже его в садах по направлению к посадку Шабо состоит из одной сплошной скалы. Почва толщиной приблизительно в $2\frac{1}{2}$ -3 аршина от поверхности до основания скалы – сплошной песок. И тут в некоторых местах, в видах улучшения культуры виноградников, с одной стороны, и выгоды добывания камня – с другой, сносят слой песка, обнажая таким образом сверху скалу, а последнюю начинают раздроблять. Перенесенный на новое место песок в смеси с мелкими осколками камня дает для разведения виноградников новую хорошую почву, которую здесь называют «жерствой».

На одном таком месте, на берегу лимана возвышалось два кургана, которые во время производства упомянутой работы были разрыты и снесены. Под курганами оказались какие-то склепы, сложенные из огромных каменных призм, которые образуют свод, поддерживаемый с двух концов полукруглыми кверху стенками из таких же камней. С одного такого склепа часть камней успели раздробить и снести, а часть в разобранном виде валяется тут же на берегу и сейчас.

Склеп, найденный под вторым курганом, разобрали лишь наполовину. Пол внутри склепа выложен камнем, за исключением двух расположенных рядом углублений в виде гробниц длиной приблизительно в 3 аршина, а шириной в аршин. Любопытнее всего орнаменты на внутренних стенках; они совершенно непонятны или даже загадочны. Не представляя собой решительно ничего цельного, ника-

кой системы рисунка, они не высечены на камне, а просто по нарочно нанесенному какому-то мягкому слою, быть может гипса, выведены разные круги и своеобразные линии, которые, по-видимому, ничего не означают, а дают в общем что-то наподобие пейзажа художника-футуриста.

Пещеры. От курганов перейдем к рассмотрению встречающихся в Бессарабии гротов и пещер. Пещеры, встречающиеся в Бессарабии обыкновенно по скалистым берегам рек, безусловно, все достойны нашего внимания как места, служившие когда-то жилищами для человека. Но мы ограничимся более близким ознакомлением только с некоторыми главными из них.

В Хотинском уезде между сс. Ростео и Атаки Кельменецкой волости в скале имеется глубокая пещера, над которой возвышается большой камень под названием «Дівочий камінь». Далее к западу от с. Кормань, Романкоуцкой вол., на берегу Днестра (пещера), в которой, как рассказывают старики, в былые времена скрывались люди от неприятеля. Там будто бы находится церковь с высеченным из камня алтарем и иконостасом. Сверху доступ в эту пещеру начал заваливаться.

Около Ломачинец Секурянской волости имеется несколько пещер. В трех верстах к юго-востоку от с. Громадзены Липканской волости находится группа скал «Язу Дракулуй», то есть «Чертов пруд», с гротами, служившими, очевидно, в старину убежищами во время войн, а в последнее время известные как воровской стан.

В Сорокском уезде известны следующие пещеры. В ущелье недалеко от г. Сороки по дороге к Флорештам, в скалистых известковых обнажениях высечена пещера, которую здесь называют «Бикеровой» или «Бикировкой». Пещера имеет входы и окна. Внутри – помещение в виде комнаты размером $1\frac{1}{2} \times 2$ саж., при высоте в 1 саж., а отсюда – ход в другое помещение, круглое и тесное. В первом помещении имеется нечто вроде печи; в углу комнаты выемка, видимо для образов, а на потолке остались следы копоты. В пещеру эту попасть очень трудно: ко входу надо сперва подниматься по крутой насыпи, а затем сажени на две карабкаться прямо

вверх по выемкам, сделанным в отвесной скале.

Недалеко от с. Ниорканы Арионештской волости в горе глубокая пещера. Корреспондент пишет, что в пещеру пускали зайца, а вслед за ним – гончую собаку, причем собака пошла так далеко, что лая уже не было слышно. Пещера эта называется «Бес». Про нее и окружающую ее местность существуют разные легенды. Один пишет, что в «этой местности есть сокровища разные и люди часто видят там огненные пламени».

В Белецком уезде пещеры встречаются лишь в тех местах, в Забричанской волости.

В Оргеевском уезде, к востоку от с. Городишты Изворской волости, в скале на берегу Днестра остались следы бывшего здесь когда-то монастыря. Сохранились некоторые остатки церкви и кельи.

В Кишиневском уезде в с. Бужорах открыто старинное подземелье в виде погреба, по рассказам очень глубокое.

В Бендерском уезде, к востоку от с. Телицы в скале находится пещера под названием «Борта-Калугер». Тут на камнях высечено много крестов.

В Аккерманском и Измаильском уездах, судя по анкете, пещер не имеется.

Остатки древних поселений. Как показали данные анкеты, в губернии насчитывается 66 городищ или, как их иначе еще называют, – селищ. Они встречаются во всех уездах, причем опять-таки больше на севере и юге Бессарабии и меньше – в средней ее части.

Наиболее выдающиеся и важные с историко-археологической точки зрения городища надо искать на севере и отчасти в средней Бессарабии. Что же касается городищ южной части губернии или собственно «Буджака» – Аккерманского и Измаильского уездов – то это, судя по анкете, в большинстве случаев остатки поселений сравнительно недавнего времени – турецких и татарских.

Городища часто снабжены специальными названиями, которыми характеризуется их происхождение и значение в старое время, и эти названия иногда переходят на местность, где находятся городища. Нередко также получается

обратное явление: название местности становится и названием городища. Признаками городищ обычно являются остатки построек, камни, кирпичи, пепел, масса черепков разбитой посуды и прочее. Встречающиеся во многих местах так называемые «четатя» или «четацуя», то есть крепости, обыкновенно обнесены валами и рвами, по середине которых в большинстве случаев встречаются такие же признаки, что и в городищах вообще.

Древние кладбища. Часто вблизи городищ встречаются и древние кладбища, что, конечно, вполне естественно. Древние или просто очень старые кладбища находятся и при многих ныне существующих поселениях, а также в поле, далеко от поселений. На многих таких кладбищах сохранились памятники, иногда даже с надписями. Для того, однако, чтобы сказать что-либо прочное, обоснованное об этих памятниках, нельзя удовольствоваться данными, собранными анкетным путем от добровольных корреспондентов земства, большой контингент которых составляют крестьяне. Нам решительно ничего не может дать такой, например, ответ: «есть памятник с надписью, но ни по-русски, ни по-молдавски нельзя разобрать».

Монастыри и скиты. Говоря о памятниках старины в Бессарабии вообще, нельзя обойти вниманием и монастыри. Подробно останавливаться на них мы сейчас не будем, но все-таки здесь будет уместно указать на то, что среди существующих ныне в Бессарабии 23 монастырей и скитов имеются очень старинные, причем важны не только монастыри сами по себе, но и монастырская библиотеки и архивы. А кроме того, до 17 монастырей совершенно прекратило свое существование, и сохранившееся от некоторых из них остатки могут быть ценным достоянием археологии и должны быть изучены. Так, например, близ с. Городишты скит в скалах на берегу Днестра сохранились остатки древней христианской церкви и кельи; затем на лесной даче с. Пискарешт Самашканской волости Оргеевского уезда был старообрядческий скит, от которого также остались некоторые следы и т.д.

Крепости и укрепления. Заканчивая обзор старинных памятников, надо сказать еще два слова о самых важных, самых интересных исторических памятниках Бессарабии, именно о старинных крепостях и укреплениях. Как известно, в Бессарабии имеются крепости: Хотинская, Сорокская (генуэзский замок) и Бендерская – на Днестре; Аккерманская – на Днестровском лимане и Измаильская и Килийская – на Дунае. Далее, к числу менее значительных укреплений относятся остатки крепости к юго-востоку от с. Курешницы Бадичанской волости Сорокского уезда; развалины крепости «Гуша» на Днестре, ниже м. Каушан Бендерского уезда, относящиеся ко времени молдавского воеводы Стефана Великого; следы укрепления «Татар-бунары» [29] и местечка того же названия в Аккерманском уезде, которые относятся к эпохе временного татарского владычества в Буджаке. Наконец, в различных местах губернии имеются остатки укреплений и более отдаленных времен, как, например, развалины древней дакийской крепости «Петродава» в каменных утесах близ г. Оргеева и др.

Все это вместе взятое составляет необозримое поле для плодотворной деятельности в деле изучения местной старины. Но, к сожалению, эта деятельность пока отсутствует. А ценные памятники между тем мало-по-малу погибают; неутомимое время уносит их с собой в бездну вечности, и когда-нибудь о них люди ничего и знать не будут.

Даже крепости – одни из самых долговечных памятников – и те находятся уже на краю своей могилы; и со временем о них останутся лишь легенды. Мало того, что они разрушаются сами по себе, находясь в стране, где ни о какой поддержке или реставрации их не думают, тут еще и местные жители хищнически разбирают старинные исторические стены и растаскивают камни для своих построек, какие случаи пишущему эти строки лично довелось установить. Помимо этого, поражает своеобразная культурность местных городских деятелей. Так, в Хотине мне неоднократно приходилось спорить с некоторыми отцами города, усердно отстаивающими одну гениальную идею, которая заключается в том, что, мол, необходимо войти с ходатайством о раз-

решении разнести стены Хотинской крепости для возведения каких-то городских построек. Тем более дико это еще потому, что берег Днестра возле Хотина очень богат камнем, добывать который может быть более легко, чем разрушать крепостные стены. Нужно сказать, что эти стены и так уже сильно пострадали от окрестных жителей.

Отцы города Аккермана питают к своей крепости более высокое чувство: они украсили ее керосиновыми резервуарами и населили торговцами-керосинщиками. Над историческими воротами Аккерманской крепости еще издали виднеются вывески, возвещающие большими золотыми буквами о том, что здесь продается керосин, а при приближении к крепости видно, как из рвов грозно высовываются какие-то огромные железные шапки, напоминающая современного типа форты, хотя на самом деле это не форты, а баки с керосином; войдя затем в главные ворота крепости, сразу ударяешься лбом о такой же бак, занимающий центральное место между стройным минаретом и цитаделью крепости.

Вот таково здесь отношение к историческим памятникам. А ведь памятники эти так жаль, так бесконечно жаль...

Старинные памятники. В анкете упоминается о существовании в губернии некоторых памятников, быть может, весьма важных и интересных для истории и археологии края, но, к сожалению, до сих пор известных только отчасти или совершенно неизвестных. Памятники эти следующие:

В Сорокском уезде близ с. Сударки Арионештской вол. стоит полуразрушенный обелиск-памятник гетману Жолкевскому, убитому на этом месте в сражении поляков с турками в 1620 году.

В Белецком уезде, на поле недалеко от с. Старой Яблони Глодянской вол. стоит старинный памятник с какой-то надписью. В этом же уезде, на границе с Кишиневским уездом, между сс. Унцештами и Темелеуцами находится памятник-камень на том месте, где скончался князь Потемкин Таврический по пути из Ясс в Херсон.

В 1 версте к востоку от с. Пол-Пуцунтей Исаковской вол. Оргеевского уезда в землю вкопан какой-то камень в 2 арш.

высоты и $\frac{3}{4}$ арш. ширины при толщине в 6 вершков. Камень этот стоит, по преданию, не менее 200 лет. Затем около с. Круглик Гертопской вол. имеется каменный столб «с надписью вроде не нашего языка». О таком же, приблизительно, каменном столбе упоминается в с. Жавренах Криулянской вол. к западу от села. Говорят, что под этим памятником похоронен «православный бунтовщик турок»; «было их трое, которые дразнили турок, а потом убежали в лес и тут одного из них убили».

В Кишиневском уезде памятники имеются в четырех местах. Так, около с. Селиште Болдурештской вол. есть даже несколько камней-памятников. Близ с. Сирець три камня, под которыми похоронены, как рассказывают, какие-то «знаменитые турки». В с. Гидигиш [Гидигич] Сирецкой вол., а также ниже этого села, имеется два камня-памятника с надписями. Такие же камни с надписями находятся на вотчине с. Мирен: один в 5 вер. от села, а два – в 1 версте. Говорят, что под этими камнями погребены турецкие полководцы, убитые во время преследования.

В Бендерском уезде, вблизи с. Кирнацен Каушанской вол. стоит каменный столб с надписью «неизвестно на каком языке».

В Аккерманском уезде памятники упоминаются в четырех местах. В с. Поповке Талмазской вол. есть памятники в виде больших камней с надписями, по словам корреспондента, на молдавском языке. Один из этих памятников поставлен у престола старой церкви этого села. Около с. Фиштелицы Александровской вол. на месте древнего городища, известного по многим рассказам о зарытых здесь кладах, стоит каменный столб твердой породы в 1 саж. высоты и 1 арш. ширины, с надписью «нерусскими буквами». Прежде здесь было еще 4 таких памятника, но их снесли люди. Близ с.Ташлык находится старинный фонтан с камнями и какими-то надписями. Наконец, большой интерес представляет собой источник великомученика Иоанна Сочавского, находящийся в 2 верстах ниже г. Аккермана в скалах на Днестровском лимане и известный здесь под названием «кернычки». У входа в часовню,

сооруженную над источником, в стенку вделана бывшая на могиле Иоанна Сочавского мраморная плита с пространною греческой надписью, великолепно сохранившейся.

Из всех упомянутых старинных памятников истории Бессарабии известны только три: памятник гетману Жолкевскому, памятник князю Потемкину-Таврическому и источник Иоанна Сочавского. А все остальные памятники и, вероятно, не только указанные здесь, но и другие, совершенно не известные, – ждут своих исследователей, своих историков, и в этом ожидании разрушаются, никого не дождавшись.

Археологические находки. В той же анкете имеется очень много указаний на находимые в разных местах Бессарабии всевозможные древние вещи, предметы вооружения и проч., не говоря уже о старинных монетах, которых находят везде в губернии очень много. Нередко упоминается о находках чрезвычайно важных, которые могли бы послужить залогом для создания специального археологического музея. Собираание этих находок, бесспорно, является задачей местного общества естествоиспытателей в лице его новой секции по изучению Бессарабии. Дело это весьма не трудное и успех гарантирован заранее. Но если секция, тем не менее, не примет в этом направлении мер и ценные находки должны пропасть даром, то этого будет очень-очень жаль.

Привожу здесь краткий обзор наиболее интересных археологических находок, упомянутых в анкете. Прежде всего наше внимание останавливает обилие старинных и даже древних монет, находимых во многих местах губернии. В нескольких случаях действительно были найдены целые клады, рассказы о которых проходят красной нитью по всей анкете.

Так, в Хотинском уезде в 1913 году одним крестьянином найдено во время работы в монастырской усадьбе около 200 старинных монет, которые переданы в какой-то музей. В том же уезде, в одном из курганов найдено также несколько сот монет.

Затем в Сорокском уезде найдены клады тоже в двух местах. В первом случае корреспондент говорит просто, что недалеко от его села несколько лет тому назад нашли клад – золото турецкое.

Другой же, а именно корреспондент с. Чутулешті, оставившись на своем клade более подробно и, конечно, уже и приукрашивает несколько свой рассказ. Он пишет: «Более 80 лет тому назад (тогда было еще крепостное право) в Чутулештах жил один человек из Подольской губернии. Детей этот человек не имел, а была у него только жена, плуг с шестью волами и два мальчика, нанятых им на 26 лет. Раз весной поехал он орать целину и тут во время работы вдруг перевернул крышку от двух больших котлов, полных золотом. Два дня возил старик золото это до своей хаты в одноконной повозке с белой кобылицей. Потом старик построил в Чутулештах низкую каменную церковь, которая церковь и теперь значитсЯ, а от старой церкви, что была на этом месте, он подарил дерево и доски крестьянам с. Котюжаны-Мичь, у которых церкви тогда не было. Говорят старые люди, что тот старик сам ездил в город Кишинев разов пять и продал золото одному еврею Гринбану за 250 тысяч рублей».

Этот рассказ, трактующий о том, что было в давно минувшее время, хотя и страдает явным преувеличением, но все-таки находка крупного клада тут, вероятно, имела место. Кроме этих кладов, о более скромных находках денег имеются следующие показания.

Один корреспондент из того же Сорокского уезда пишет: «Находили монеты. Некоторые сохранили, а у них забирала полиция за очень невыгодные цены, потому – заканчивает корреспондент – теперь от нее прячут, что имеют». У другого корреспондента имеются монеты, найденные в поле: 9 штук трех- и пятикопеечного достоинства 1769-1777 гг. и одна «денга» 1753 года. Еще один пишет, что находят мелкие медные монеты «с неизвестными изображениями и надписями». А один говорит, что им были найдены римские монеты времен Траяна. Все это в Сорокском уезде.

В Белецком уезде в одном кургане лет 30 тому назад нашли турецкие золотые монеты; в другом месте часто находят какие-то старинные монеты при вспашке поля.

В одном селе Оргеевского уезда в земле найдены римские серебрянные монеты 1630 и 1648 гг. Другой корреспондент говорит о найденных им двух серебряных турецких монетах. Как те, так и другие имеются лично у корреспондентов и сейчас.

В Кишиневском уезде находки старинных монет были в трех разных местах, в Аккерманском – в девяти и, наконец, в Измаильском – в одном.

Судя по анкете, самый наибольший интерес заслуживают следующие монеты: 1) найденная в Хотинском уезде монета из какого-то белого металла с датой 1112. На одной стороне имеется изображение женщины во весь рост, а на другой – голова в венке. Монета, по словам корреспондента, обделана неаккуратно. 2) Несколько монет 1022 года, найденные близ Днестра в Аккерманском уезде: 3) найденная в земле на глубине около двух арш., в том же уезде, монета «более 1000 лет существующая, с изображением императора в древних одеяниях»; 4) имеющиеся у двух крестьян Аккерманского же уезда: у Максима Горелкова – монета с конской подковой и у поселянина Гейслера – «две очень старинных монеты».

Кроме монет, в губернии много других древних вещей, которые мы будем рассматривать по уездам.

В Хотинском уезде найдены следующие предметы. В одном месте – каменные топоры, которые хранятся у корреспондента и сейчас. В двух других местах – гранаты. Затем, один пишет, что в земле часто находят посуду, ядра и проч., но все это «забирает начальство на ветхость». В одном селе крестьяне нашли в земле два колокола и какие-то медные трубы, которые отправлены куда-то в музей! Одним крестьянином найдена в земле старинная серебряная цепь в полтора аршина длины; цепь продана ев-рею в Бричанах. В другом селе в земле найдены три котла и, наконец, еще в одном месте находили свинец, пашки и копья.

В Сорокском уезде были также очень важные находки. Так, в с. Кричкоуцы лет 13 тому назад в земле найден большой медный колокол, который имеется в селе и сейчас. В с. Надушите найдена какая-то каменная фигура «наподобие человека» (быть может, языческий бог), но фигуру эту разбили «потому, что стал бояться народ». Потом еще в пяти других местах упоминаются находки: железные наконечники стрел, мечи, каменные бомбы, копья, посуда и пр.

В Белецком уезде в трех разных местах найдены: стальные стрелы, глиняная посуда и ядро в полтора пуда весом.

В Оргеевском уезде также найдены ядра, стрелы и проч.

В Кишиневском уезде, на месте древнего кладбища найдено кольцо, ожерелья и другие вещи.

В Бендерском уезде, а именно в с. Шерпены, лет 12 тому назад случайно был обнаружен под землей старинный погреб.

Точно так же близ с. Троицкого крестьяне искали в земле клад и нашли, по словам корреспондента, «жилые помещения стародревних жителей».

В 1910 году крестьянин Иустин Стерку нашел около с. Телицы старинную медную вазу с ручкой – «на вид крестильница». К сожалению, ваза «продана цыганам за 16 руб.». В другом месте близ разрытого кургана находили жернова ручных мельниц, «люльки» и другие предметы.

В овраге близ с. Тараклия находят, по показанию корреспондента, кости мамонтов. Тараклийское местонахождение костей ископаемых животных известно ученым и действительно изучается. Тут, между прочим, найден скелет гиппариона.

Такое же показание имеется по с. Ферапонтьевка, где в овраге найдена челюсть мамонта, которую нашедший ее крестьянин передал в какой-то частный музей.

Очень богат в отношении археологических находок и Аккерманский уезд. Один корреспондент характеризует его так: «Это степи Буджака, где носились на лошадях, как ветер, ногайцы и покуривали кальян сонные и ленивые турецкие паши, и ак-паши, и апа-паши...».

В с. Новая Царичанка кем-то найдены в земле золотые серьги (большие круглые кольца) и какие-то побрякушки из неизвестного металла; вещи эти проданы в Аккермане. Близ м. Байрамчи лет 14 тому назад был обнаружен под землей старинный колодезь, прикрытый большой каменной плитой.

Поселянин с. Арциз Готлиб Иессе нашел в земле медный сосуд котлообразной формы, глиняный ковш и скелет; все это отдано по начальству – полицейскому уряднику.

В одном селе найдена тоже «каменная фигура наподобие человека», какая упомянута и по с. Надушите Сорокского уезда. Но эта фигура не подверглась участи надушитской; она цела и «сидит» пока у хозяина, нашедшего ее. Как и в Бендерском уезде, тут тоже в некоторых местах встречаются окаменелости вымерших животных, причем имеются показания о находках костей под камнями, глубоко в земле.

Затем в одном месте находили стрелы и медные молоточки. Последние, быть может, не медные, а бронзовые и, стало быть, тем интереснее. В одном кургане (около с. Ташлык) лет 30 тому назад были найдены: медный шлем, панцырь-кольчуга, половина меча и большой скелет. Все это было передано местной полиции и дальнейшая судьба этой интересной находки неизвестна.

Наконец, имеется еще одно показание, что один человек копал погреб и нашел две медных кастрюли и большой чугунный котел ведер на восемь.

В Измаильском уезде одним крестьянином найдена в земле мраморная турецкая «чалма», очевидно, часть какого-то памятника. В нескольких других местах уезда найдены стрелы, ручные жернова, глиняные трубки, металлические звездочки и знаки полумесяца.

Этим и исчерпываются имеющиеся в анкете данные об археологических находках в Бессарабии. В приведенном перечне значится много замечательных находок, которые для будущего собирателя и исследователя края погибли безвозвратно. Этого, конечно, очень жаль. Но ведь также не мало таких находок сохраняется и поныне. Потому-то секция изучения Бессарабии должна заботиться о том, чтобы хотя эти

последние не погибли, тем более, что собрать эти находки не так уж трудно.

В предложенном кратком обзоре найденных в Бессарабии древностей мы встречаем следы культур самых различных народов и разных исторических и доисторических эпох. Так, найденные на севере Бессарабии каменные топоры можно рассматривать как дошедшие до нас остатки культуры каменного века; имеющиеся орудия из бронзы говорят о бронзовом веке; затем разные мечи, стрелы и другие предметы из железа относятся, быть может, к началу железного века и наконец множество других вещей свидетельствуют о культуре позднейших времен в разные исторические эпохи.

Заключение. Итак, проследив памятники старины и важнейшие археологические находки в Бессарабии, мы приходим самым естественным путем к некоторым заключениям.

Прежде всего мы помним, что археология рассматривается не только как таковая; не только как любопытное окошечко в туманный мир давно минувших дней, а как важный научный фактор, на котором отчасти строится история. Что же касается последней, то о важности и значении ее во всех наших начинаниях, к какой бы области деятельности они ни принадлежали, здесь говорить, конечно, не приходится. А так как новая секция общества естествоиспытателей организовалась не для того, чтобы полубобытствовать: что представляет собой Бессарабия? – а для того, чтобы изучать жизнь этого края, изучать основательно, во всех отношениях и, изучив ее достаточно, сказать об этом и другим; так как мы сплотились вокруг одного общего дела, устремились в одной, быть может, еще далекой, но все же достижимой, объединяющей нас общей цели не для слов, а для дела, – поэтому и нужно взяться за работу. Вот это-то обстоятельство и дает нам право сделать из всего сказанного следующие выводы о ближайших задачах новой секции в деле изучения древней Бессарабии, а именно:

1) Приобрести все имеющиеся на рынке труды и издания по истории и археологии Бессарабии для того, чтобы знать, какие памятники изучены и какие еще требуют изучения.

2) Составить и издать, как на основании данных рассматриваемой анкеты, так и вообще всех имеющихся по этому вопросу материалов и трудов, подробный путеводитель по древней Бессарабии, то есть указатель всех достопримечательных мест и памятников, ожидающих своих исследователей. Этот путеводитель не будет и не должен быть научным трудом, а исключительно только практическим руководством – но как таковой он необходим.

3) Принять меры к приобретению возможно большей коллекции древних монет и других находок, указанных в анкете, и тем самым положить начало историко-археологическому музею Бессарабии.

4) Составить программу для исследования памятников старины и древних сооружений Бессарабии и программу эту послать для просмотра в Императорскую археологическую комиссию и другие однородные с ней ученые учреждения или – быть может, это еще проще и лучше – прямо обратиться в археологическую комиссию с просьбой дать инструкцию для производства археологических исследований в Бессарабии.

5) Приложить все усилия к сохранению исторических памятников, в особенности старинных бессарабских крепостей.

Литература:

1. Сапожников И. Начала изучения курганов Буджака: историография и картография // *Tyragetia* (s.n.). 2018. Vol. XII [XXVII]. № 1. – С. 121-139.

2. Эбергардт Я. Памятники старины и археологические находки в Бессарабии // *Сегодняшняя бессарабская жизнь*. 1915. №305 за 25.12. – С. 2-3; 1916. №1 за 01.01. – С. 2; 1916. №9 за 11.01. – С. 3; №16 за 18.01.С.4; №18 за 20.01.1916.-С.4.

3. Эбергардт Я.М. Памятники старины и археологические находки в Бессарабии. Кишинев: Тип. Бессараб. жизнь, 1916. – 50 с. (Перепеч. из газеты «Сегодняшняя бессарабская жизнь». 1915. № 305 и 1916. №/№ 1 и 9).

4. Кетрару Н.А. Очерки истории археологии Молдовы 1715-1945. Кишинев: *Tyragetia*, 2005. – 88 с.

5. Яровой Е.В. Мистика древних курганов. М.: Вече, 2013. – 432 с.
6. Яровой Е. Начало изучения курганов Бессарабии // Kallatida (Mangalia). 2014. – С. 349-362.
7. Кидель А., Мадатов А. Николай Кириллович Могилянский. Кишинев: Штиинца, 1960. – 16 с., 1 л. портр.; 20 см. (Сер. «Материалы к библиографии ученых Молдавской ССР» / Молдав. филиал Акад. наук СССР).
8. Унгурян П.Н. Николай Кириллович Могилянский: Библиогр. очерк / АН МССР. Кишинев: б.и., 1971. – 43 с.
9. Иванова Е. Н.К. Могилянский // Энциклопедия виноградарства. Т. 2. Кишинев: Изд-во Молдавская энциклопедия, 1986. – С. 224.
10. Лукьянец О., Табуйка Р. Творчество Н.К. Могилянского (По материалам коллекции из фондов Национального музея природы и этнографии Республики Молдова) // Buletin Științific. Revistă de Etnografie, Științele Naturii și Muzeologie. 2015. Vol. 23(36). – Р. 116-122.
11. Бессарабский календарь-ежегодник...: Ежегод. изд. / Под ред. Б.О. Лемперта и Н.К. Могилянского. Кишинев: тип. Бессараб. жизнь, [1910]. – IV с., 454 стб.
12. Могилянский Н.К. Географический очерк Бессарабии. Кишинев: Тип. Бессарабская жизнь, 1910. – 48 с.
13. Могилянский Н.К. Естественно-историческая литература по Бессарабии 1. Геология и палеонтология // Труды Бессарабского общества естествоиспытателей и любителей естествознания. Т. II. Вып. 1: 1908-1909. Кишинев: Тип. Бессараб. губ. правл., 1910-а. – С. 61-67.
14. Могилянский Н.К. Материалы для указателя литературы по Бессарабии: список книг и статей, относящихся к Бессарабии из б-ки Н.К. Могилянского. Кишинев: Тип. Бессарабского губ. правл., 1912. – 39 стр.
15. Могилянский Н.К. Материалы для географии и статистики Бессарабии. Кишинев: Бессарабское губ. правл., 1913. – 142 с.
16. Лукьянец О.С. Русские исследователи и молдавская этнографическая наука в XIX – нач. XX вв. Кишинев: Штиинца, 1986. – 112 с.
17. Лукьянец О. Об этнографии Бессарабии – глазами русских исследователей // Исторические связи Молдовы со странами СНГ. Кишинев: Б. и., 2014. – С. 140-145.

18. Могилянський Н.К. Прошлое и настоящее Новороссии: к вопросу о притязаниях Украины на Новороссию. Одесса: б.и., 1919. – 36 с.

19. Турченко Г.Ф. Південноукраїнський регіон в контексті національної політики уряду генерала Денікіна // *Культура народів Причорномор'я*. 2004. № 56. Т. 2. – (декабрь). – С.163-170.

20. Могилянський Н.К. География Одесской губернии: поверхность, климат, орошение, флора, фауна: статистический материал / Географический и статистико-экономический очерк Одесской губернии. Вып. 2. / Одесское губернское статистическое бюро. Одесса: 2-я гос. тип., 1921. – 52 с.: карты.

21. Могилянський Н.К. Климато-агрономический очерк Одесской губернии. Одесса: Б. и., 1922. – 15 с.

22. Краткий обзор деятельности Общества с 1 марта 1904 по 1 марта 1914 года // *Труды Бессарабского общества естествоиспытателей и любителей естествознания*. – Т. V: 1913-1914. – Кишинев: Тип. Бессарабского губ. правл., 1914. – С. I-XX.

23. Краткий отчет о деятельности Общества с 1 июня 1914 по 1 июля 1917 года // *Труды Бессарабского общества естествоиспытателей и любителей естествознания*. Т. VI: 1914-1915. Кишинев: Тип. Бессарабского губ. правл., 1917. – С. 1-33. (разд. «Секция антропологии, географии и этнографии Бессарабии»). – С. 24-26).

24. Сапожников И.В. Древние валы Бессарабии или Буджака: из истории картографирования в XVIII-XIX вв. // *Материалы по археологии Северо-Западного Причерноморья*. 2011. Вып. 12. – С. 206-236.

25. Ястребов В. Опыт топографического анализа древностей Херсонской губернии // *Записки Одесского общества истории и древностей*. 1894. Т. XVII. – С. 63-177.

26. Гошкевич В.И. Клады и древности Херсонской губернии. Херсон: Юг, 1903. – 176, II с., XX табл.

27. Рафалович И.А., Кетрару Н.А. Из истории археологии и краеведения Молдавии // *Проблемы географии Молдавии*. 1966. Вып. 1. – С. 93-111.

28. Вельтман А.Ф. Странник. М.: Наука, 1978. – 344 с.

29. Сапожников І. Татарбунарський замок: археологія та історія // І-й Всеукраїнський археологічний з'їзд. Програма роботи та анотації доповідей. К.: Стародавній світ, 2018-а. – С. 95-96.

Иллюстрации:

Ник. Могиллянский

г. Кишиневъ, Леовская, 88

Рис. 1. Подпись и рабочий адрес Н. Могилянского (1910 г.).

Николай Кириллович
Могиланскій

Завѣдующій редакціей журнала „Бессарабское Сельское Хозяйство.“

Острогская Ч.

г. Кишиневъ, ~~Леовская~~, 70.

Рис. 3. Визитная карточка Н.К. Могилянского (1910-е гг.).

СЛѢДУЮЩІЯ ИЗДАНІЯ

Н. К. МОГИЛЯНСКАГО

МОЖНО ПРИОБРѢТАТЬ

ЧЕРЕЗЪ КОНТОРУ ЖУРНАЛА

„Бессарабское Сельское Хозяйство“.

(г. КИШИНЕВЪ, ОСТРОГСКАЯ 4).

Виноградарство и винодѣліе:

Матеріалы для изученія микробиологій сусла и вина. (Отчетъ о заграничной командировкѣ). Стр. 49. 1902 г. Ц. 75 к.

Введеніе къ изученію виннаго броженія. Стр. 12. 1904 г. Ц. 10 к.

Къ вопросу о вліяніи кожицы, зеренъ и гребней винограда на вино. (Экспериментальное изслѣдованіе). Стр. 16. 1906 г. Ц. 15 к.

Необходимость въ опытныхъ учрежденіяхъ по виноградарству и винодѣлію и ихъ хозяйственная организація. (Докладъ). Стр. 12. 1906 г. Ц. 10 к.

Первая перегонка вина и дальнѣйшій уходъ за нѣмъ. Стр. 16. 1907 г. Ц. 15 к.

Броженіе винограднаго сусла и призваніе чистой культуры дрожжей въ винодѣліи. (Историческій обзоръ ученій). Стр. 35. 1907 г. Ц. 15 к.

Объ опытныхъ учрежденіяхъ по виноградарству и винодѣлію. (Докладъ). Стр. 8. 1907 г. Ц. 10 к.

Очистка вина. Съ 22 рисунками. Стр. 47. 1908 г. Ц. 35 к.

Почкующіеся и плѣсневые грибки и бактеріи, играющіе роль въ винодѣліи. (Популярно-научный очеркъ). Съ 12 рисунками. Стр. 39. 1908 г. Ц. 30 к.

Организація опытнаго изслѣдованія бессарабскаго виноградарства. (Докладъ). Стр. 5. 1908 г. Ц. 10 к.

Какъ должна быть организована дрожжевая лабораторія при Бессарабскомъ училищѣ винодѣліи. (Докладъ). Стр. 4. 1908 г. Ц. 5 к.

Бессарабское виноградарство и винодѣліе и ихъ нужды. Кишиневъ. 1910.

Вліяніе воздуха на вино. Первая перегонка вина. Доливка вина. Кишиневъ. 1910.

Бессарабское виноградарство какъ предметъ изученія. Кишиневъ. 1911.

Плодоводство:

Опытъ характеристики природныхъ условій Бессарабіи въ отношеніи къ плодоводству. Кишиневъ. 1912. Ц. 30 к.

Садоводство и его нужды въ Бессарабской губерніи. Кишиневъ. 1912. Ц. 30 к.

Плодовые сортименты для Бессарабской губерніи. Кишиневъ. 1912. Ц. 15 к.

Сообщаніе плодоводовъ къ вопросу о выборѣ сортимента для промышленныхъ плодовыхъ насажденій въ Бессарабіи. Кишиневъ. 1912. Ц. 5 к.

Плодоводство Бессарабіи и его нужды. Кишиневъ. 1913 г. Ц. 50 к.

Бессарабіевѣдніе:

Географическій очеркъ Бессарабіи. Кишиневъ. 1910.

Матеріалы для указателя литературы по Бессарабіи. Естественнo-историческая литература по Бессарабіи. Вып. I. Геологія и Палеонтологія. Кишиневъ. 1910.

Матеріалы для указателя литературы по Бессарабіи. Списокъ книгъ и статей, относящихся къ Бессарабіи. Кишиневъ. 1912.

Матеріалы для Географіи и Статистики Бессарабіи. Кишиневъ. 1913. Ц. 1 р.

Рис. 2. Реклама книг Н. Могилянського (1913 г.).

Рис. 4. Аккерман. Баки для керосина у рва крепости (1910-е гг.).

Рис. 5. Аккерман. Бак для керосина внутри крепости (1910-е годы).

*Ігор Сапожников,
доктор історичних наук, Інститут археології
НАН України (Чорноморськ);
Сергій Аргатюк, краєзнавець (с. Прилиманське);
Володимир Левчук, історик, політолог (Одеса)*

**ПОДОРОЖ ДНІСТРОМ ДО АККЕРМАНУ
ГРАФА ВАЛЕРІАНА ДЗЕДУШИЦЬКОГО
1785 РОКУ**

*«Дністер настільки судноплавний, що для перевезення
вантажів не поступається жодній річці Польщі»
В. Дзедушицький*

Головною метою цієї статті є перша публікація українською мовою опису подорожі польського шляхтича з Поділля, який був лише раз надрукований у львівській газеті в 1843 р. [1]. Він належить Валеріану Дзедушицькому (1754-1832) – одному з першопроходців водного торгового шляху Дністром з Поділля до Чорного моря (Дод.), за що він отримав від короля Речі Посполитої орден Св. Станислава. Автори розкажуть про цю надзвичайну особистість, його подорож та про значення цього твору для краєзнавства Одещини та Північно-Західного Надчорномор'я.

Валеріан був сином Тадеуша Дзедушицького (1724-1777) – відомого державного і військового діяча Речі Посполитої. У російському гербовнику повідомляється, що графський рід Дзедушицьких герба «Сас» походить від австрійського таємного радника Тадеуша-Гервазія Дзедушицького, який отримав графський титул королівства Галиції і Лодомерії в жовтні 1774 р. [2. 74]. Більш детальна інформація стосовно Валеріана присутня у «Хроніці родовій», яку написав його нащадок М. Дзедушицький (1813-1877). В ній, зокрема, йдеться і про те, що родина веде початок від стародавнього боярського русинського роду Дідушицьких з земель львівських. Один з них – Івашко син Емільяна – згадується в грамотах князя Федора Любартовича на поч. XV ст. [3. 32-33].

З 1772 по 1791 р. Валеріан Дзедушицький володів містечком Яришів та селами Лядова та Слобідка Яришівська в Могилівському повіті. Будучи відомим «прогресистом» того часу, у 1775 р. він замінив селянам панщину на чинш, відмінив тілесні покарання, у 1788 р. відкрив у містечку 3-класну парафіяльну школу, заохочував учнів добре вчитися. Так, у 1792 р. на річницю польської Конституції він звільнив від кріпацтва 10 учнів «за їхню сумлінність в науках» [3. 323-381].

Граф господарював також у власних маєтках в Коломийському циркулі на Станіславщині. Користуючись 8-томною працею «Шляхтич господар» Ж.-Б. Дюпюї-Демпортема, що була надрукована в Парижі у 1761 р., В. Дзедушицький залишив на її сторінках записи, які свідчать, що його зацікавленість сільським господарством була серйозною. Вони торкаються оптимальних розмірів пропорцій возів, розрахунків річних прибутків від розведення кролів, організації рибного промислу в загатах, наукових методів садівництва та землеробства. Назви деяких розділів були ним підкреслені: «Про способи відлучення жеребців», «Практичний метод обчислення глибини засіву хліба в залежності від якості землі», «Про хвороби баранів, під назвою Св. Роха». Свої зауваження він залишав на полях книг. Як доктор математики В. Дзедушицький цікавився точними науками. Опрацювавши книгу хірурга та фізика Сіго де Лафона «Опис і використання кабінету експериментальної фізики», він залишив на її полях свої зауваження, позначив на форзаці книги ціну «живого срібла» (ртуті) для заповнення свого барометра. Низка позначок збереглася на аркушах книги французького математика Гійома Леблона «Елементи фортифікації» [4. 6-7].

Заснувавши в містечку Яришів друкарню, Валеріан в травні 1791 р. роздрукував новий закон про міста «Prawo miejskie», прийнятий Сеймом, друкував в ній проповіді для своїх селян [5. 1381]. Йому же належать перші спроби завести на Поділлі виноробство та шовківництво [6. 33]. А. Ролле повідомив, що друкарня проіснувала 20 місяців. 4 липня 1792 р. экс-генерал артилерії Щесни Потоцький на-

діслав своїх козаків в Яришів, де вони забрали друкарське обладнання і разом з друкарями відвезли до Тульчина. Валеріан протестував, але в серпні 1792 р. Щ. Потоцький заплатив йому за друкарню відкупні в сумі 19640 злотих, і тоді він сам відправив йому ще двох друкарів – Івана Рогатинського та Федора Вербового [7. 21].

Граф Дзедушицький згадується у зв'язку з «торгівельною війною» між Річчу Посполитою та Молдавським князівством. У 1780 р. господар Костянтин Морузі видав указ про заборону імпорту горілки «з Польщі та інших іноземних місць». Оскільки в той час на Поділлі було майже 450 винокурень, ця заборона не аби як стурбувала польських поміщиків та австрійську владу, з боку якої пішли запити до Ясс, Стамбулу, Віденя, Парижу. Цим питанням займався французький посол при Османському дворі Франсуа Еммануїл Гуїнард граф де Сент-Прі, який довів до відома К. Морузі, що король Франції доручив йому вжити заходів для зняття заборони. Сент-Прі натякав, що Річ Посполита традиційно імпортувала сіль та вино до Молдавського князівства, а в разі продовження обмежень, знайде інші країни для цього імпорту. В. Дзедушицький також сповістив К. Морузі, що Річ Посполита ще не схвалила дзеркальних заходів щодо Молдови, і риторично запитував, чи стане молдавським селянам краще від того, що вони будуть напиватися молдавською ракією замість польської горілки. Але молдавський господар не пішов на поступки, заборонивши на додаток й транзитну торгівлю горілкою [8. 50-51].

У 1793 р., після Другого поділу Речі Посполитої, В. Дзедушицький переїхав до австрійської Галичини, але не склав з себе присяги на вірність польській короні. Там він став посередником між повстанською владою й віденським двором. Він очолював патріотичну партію, що задумала «врятувати Польщу» за допомогою покликання на престол Речі Посполитої представника династії Габсбургів. Цією думкою переймався й Т. Костюшко, який перебував в 1792 р. у прямих стосунках з членами партії Дзедушицького. З цією метою навесні 1794 р. один з го-

ловних діячів Великого Сейму Речі Посполитої Станіслав Солтик їздив до Відня. Після придушення повстання в 1794 р. граф став лідером підпільної організації у Львові та незабаром був арештований за спробу організувати повстання в Галичині. Після Третього поділу Речі Посполитої в 1795 р. він був головним організатором патріотичної змови в Галичині, стояв на чолі центральної асамблеї у Львові, яка претендувала на верховну владу на території колишньої Речі Посполитої [9. 6-7].

Час з 1797 по 1800 р. В. Дзедушицький провів у в'язниці в Оломоуці. Після звільнення він припинив займатися політикою, до австрійської влади ставився лояльно, оселився в своєму маєтку, де займався господарством й вивченням природи. Граф був двічі одружений та мав 5 дітей. Від Жозефіни Понинської – Станіслава, Людвіка, Аніелу, Юлію; від Ганни Гловацької – Емілію. Для теми статті важливо, що у 1785 р. В. Дзедушицький здійснив подорож через Ямпіль на галерах та кайках, навантажених зерном трьох власників, з метою дослідження можливостей і рентабельності Дністровського сплаву. Хліб цей був проданий купцям в Аккермані «на кораблі турецькі» та доставлений до Стамбулу [10. 60]. Що стосується опису цієї подорожі, то у Львові зберігається оригінал рукопису В. Дзедушицького 1786 р. з двома його автографами. В ньому присутній неопублікований досі додаток С «Журнал або щоденник подорожі...» з невеликими втратами тексту на одній сторінці, а також його чернетка [11. 46-51 і 52-53]. Польську публікацію 1843 р. знали численні послідовники графа по Дністровському сплаву ХІХ ст., зокрема А. Мисловський [12. 32]. Проте поступово праця забулася, хоча зрідка згадувалась в історіографії Поділля [10. 60]. У 1920-х рр. на неї вперше звернули увагу дослідники Північно-Західного Надчорномор'я. Так, П. Панаїтеску в 1930 р. в книзі «Польські мандрівники на румунських землях» надрукував абстракт уривка з неї, власного перекладу, про Аккерман [13], перевиданий в 2010 р. [14]. Саме цей румунський варіант в останні роки використав один з співаїторів цієї статті [15].

Більша частина роботи В. Дзедушицького стосується по-дорожжі 1785 р. та проблем хлібного експорту з Поділля Дністром, які автори нещодавно розглядали [12]. Тому тут доречно сказати про її краєзнавчу складову, яка є невеликою за обсягом, але доволі інформативною. В ній найважливішим є опис Аккерману, в якому охарактеризовані причали та хлібні склади, будівництво суден для перевезення збіжжя до Стамбулу, незадовільний стан грецької спільноти, згадана волоська церква та грецький храм як недіючий.

Особливу увагу автор приділив рибальству на Дністрі, якому присвятив два сюжети. Першій стосується опису гарду з паль, який перегороджував всю течію ріки деś між Паланкою та Маяками (можливо, в районі озера Білого та гирла Турунчука). Раніше в регіоні такі об'єкти кілька разів фіксувались лише в гирлах Дунаю. В другому сюжеті описане рибальство та засоби обробки здобичі, які автор побачив в літньому таборі (киргані) запорожців на березі ріки нижче Маяк, неподалік від Дністровського лиману. До річи, це друга пряма згадка про присутність колишніх запорожців, скоріше за все, задунайців, в цьому районі після скасування так званої Буго-Дністровської Січі, перша, пов'язана з с. Калаглія, датується 1784 р. [16. 72].

В книзі є інші невелики, але доволі цікаві нотатки: про природу та птахів краю, звивистість нижньої течії Дністра, Бендери, османські закони та звичаї, а також згадано чимало відомих постатей того часу та декілька разів майбутня Одеса під назвою *Кочубей*.

І наостанок скажімо про справжнє відкриття, пов'язане з повідомленням В. Дзедушицького: «стали на ніч під сухим материком і пустим монастирем, де останній перевіз через Дністер, що називається Маяк» (Дод.). Справа в тому, що печерний монастир згадав тут П. Сумароков у 1799 р.: «я приметил над Днестром вырытые в горе пещеры и любопытство побудило меня в них войти. Оные сделаны в течение одной только зимы... пришедшим сюда из дальних стран монахом» [17. 227]. Можна стверджувати, що православний печерний монастир існував на лесових схилах біля Маяк ще за османської влади.

Додаток

В. Дзедушицький

**ПОДОРОЖ ЗАДЛЯ НАБУТТЯ ДНІСТРОВСЬКОГО
СУДНОПЛАВНОГО ДОСВІДУ В 1785 РОЦІ [1]⁹**

/№9. 66/ Стан довкілля й особливість доріг нашого краю не одного обивателя змушували жалісно зітхати. Не одного здоровомислячого, який з нетерпінням очікував часів, коли щось зміниться на краще, вони наводили на роздуми про ефективні міри щодо поліпшення ситуації та виходу краю з занепаду. Подібні думки давно і до мене приходили, надихаючи до дій, завжди існувало в мені бажання послугувати своєму краю і врешті-решт внутрішнє переконання щодо життєздатності тих наполягань взяло верх. Є дві основні засади, які можуть принаймні збитки наші зменшити: перша ґрунтується на крайових багатствах, друга – на розгалуженні крайової торгівлі, і мені здається, що обидві вони можуть стати гідними намірами доброго громадянина.

Протекція найяснішого пана [князя]¹⁰ во славу Російської імперії, впровадження російських інтересів, а найбільше створення польської компанії¹¹, що осіла в Херсоні під російським прапором, відкрили в цьому новозбудованому місці [значну] здатність до експорту з Польщі крайових продуктів. Саме ця компанія ще у 1784 році розпочала нову епоху, коли у найвіддаленіших портах, як то в Олександрії, в Марселі, в Байоні, стали відомі імена Україна, Польща, Поділля,

⁹ Переклала кандидат філологічних наук Г.М. Черниш (Хмельницька обл.), яка зауважила, що текст написаний офіційною старопольською мовою, насичений латинізмами, багатьма повторами та довготами, через що був літературно відредагований, а місцями скорочений.

¹⁰ Михайло Понятовський (1736-1794) – секретар великий коронний, примас Речі Посполитої.

¹¹ Херсонська компанія «Польського товариства» відкрита в Херсоні в 1782 р. До її засновників входив брат короля М. Понятовський та кілька десятків пайовиків. Керівником став П. Потоцький. У 1784 р. Сейм затвердив її під назвою «Polskiej Hanblowej Wschodniej kompanii».

місто Ямпіль. С[енатор] Прот¹², власник компанії, доводить сусідським народам, що наш народ вже в цьому сторіччі хоче сягнути їх рівня, принаймні в індустрії та торгівлі (1).

(1) Його величність [далі подібні титули опущені] князь і примас Понятовський (Poniatowski) був єдиним керівником і співзасновником Польської компанії, направленої на східну торгівлю, разом з іншими акціонерами, в тому числі канцлером великим коронним Окецьким (Okęcki)¹³. Розуміючи, що добре управління важливе для інтересів компанії, вони виявили особливу приязнь Проту Потоцькому, старосту дворян довірило йому керування діловими інтересами і самостійне ведення справ, до чого приєдналися інші співвласники-акціонери.

Подільські та брацлавські воєводства [Речі Посполитої], а також північні брацлавські та київські воєводства України [на той час Російської імперії] настільки віддалені від Херсону, що [постачати товари через нього] з тих місць було б настільки дорого, що жодний купець навряд чи на це погодився. Проте є воєводства самою природою пристосовані до судноплавства через ріки, які ними протікають, особливо Дністром. Традиційні твердження про те, ніби подолання вузькості (дефлюдації) кам'яних порогів під Ямполем потребує мільйонних затрат, є великим перебільшенням (2).

(2) Кілька років тому до дністровського сплаву в Аккерман вдався староста ольховецький Козіобродський (Kozibrodzki) на дерев'яних платформах, зв'язаних з його власного лісу та завантажених різним борошном, то розбиті їх залишки там же [біля Ямполья] й залишились. Опісля бригадир армії Дзиржек (Dzierzek¹⁴) спровадив чотири боти від москалів [?], кожен з яких мав по 50 корців пшениці із товаром, направився до Аккерману. Коли ж боти до кінця Дністра (за годин 6 від Аккермана) дійшли,

¹² Антоній Протазій (Юсиф Прот) Потоцький (1745-1801) – державний діяч, землевласник, промисловець і банкір. Директор торговельного «Польського товариства».

¹³ Князь Антоній Онуфрій Окецький (1729-1793) – єпископ в Хелмі, Варшаві і Познані (1771-1780), канцлер великий коронний (1780-1793).

¹⁴ Рафал Дзирджек (1738 – після 1792), староста Олеховський і Малзовський, генерал-майор польський, учасник польсько-російської війни 1792 р.

то приставлений до них капітан (лоцман), не маючи досвіду плавання лиманом, найняв провідника з Аккерману і там же спродався, а боти тії у зворотному напрямку аж до Кашково (Kaszkowa) спровадив. На кінець князь де Нассау-Зіген 1784 року для поглибленого вивчення Дністра, однією галерою без товару і вантажу зі своїми приятелями відплив від Жванця до Аккерману. Але зупинився він у Бендерах через застереження тамтешніх турків, ніби-то галери далі пройти не зможуть (що дійсно завдало би крайовій торгівлі великої шкоди і збитків). Далі він поїхав суходолом від Бендер аж до Ізмайлова, а звідти до Стамбула. Ним була накреслена детальна мапа Дністра од Жванця аж до Бендер і ці послуги для поширення торгівлі запам'ятаються назавжди.

/67/ Огляд тих порогів польськими офіцерами разом з моїм власним досвідом вже кілька разів переконував мене, що названі вузькості не є істотними завадами для суден, що йдуть до Бендер (галери князя де Нассау¹⁵ те передбачення підтвердили). Декілька разів уже приступали до виконання того наміру, а з-поміж причин занедбання сплаву дністрового (пам'ять про що тільки в історії і в трактатах з давніших часів нам залишилася) дві перепони є найголовнішими. Перша – неспроможність місцевих ремісників збудувати [необхідні] судна; друга – незнання турецької мови, бо комунікація з цим народом вкрай необхідна. Якщо завезти майстрів з Анатолії та освоїти турецьку мову, труднощі щезають.

Я вирушив 16 червня 1785 року Дністром з Лядови¹⁶ на двох своїх суднах, маючи в компанії усіх 16 суден попутних, зокрема чотири галери старости гузовського та одну пана Віламовського. Мої судна відрізнялися від решти типом своєї побудови та конструкцією. Ці кайки¹⁷ набагато глибші від усіх, бо до 46 дюймів в навантаженні потребують води; вищі від тих же, бо на середині до 26 дюймів над водою в навантаженні цілковитого борту має в штабі і при рулі носи підняті, а також в обидвох

¹⁵ Карл Генріх (Микола Отто) Нассау-Зігенський, або Шарль-Анрі де Нассау-Зіген (1743-1808 рр.) – французький аристократ, генерал-майор іспанського флоту, адмірал російського Гребного флоту.

¹⁶ Лядова – притока Дністра.

¹⁷ Кайка (від тур. *kaık* – човен) – в даному випадку невелике парусне судно-напівгалера.

кінцях $\frac{1}{2}$ лікта в завантаженні над водою за бортом має, а відтак безпечніші для хвиль, а їх великі доводилось мати на Дністрі, надто ближче до моря. Вони взяли вантаж до 900 корців пшениці кожна, крім статків про запас на кілька тижнів. Перед виходом, задля того, щоб після прибуття до Аккерману одразу ж в порту збіжжя було перевантажено на кораблі, ми домовились з торговельним домом Прота Потоцького в Херсоні, приставленим наглядати за аккерманськими суднами.

Невправність флісів¹⁸, взятих до судноплавства від землі, стала причиною, що спочатку мої кайки не пішли, були витягнуті на піщаний берег, але після ремонту вирушили без шкоди, знов той же ладунок маючи. Інший випадок трапився з галерою старости гузовського Потоцького, бо обминаючи мою кайку перед Ілляшовцями¹⁹, вона так розбилася, що продовжувати дорогу стала не здатною, проте вдалося врятувати з неї усю пшеницю, яка лише трохи замочилася. Ці початкові прикрощі були нам подальшою дорогою нагороджені.

Від Лядови до Михайлівки сплав дністровий досить безпечний, однаке біля Флеменде²⁰ розлив Дністра настільки широкий, що потребує дуже глибоких суден, як вище сказано, а також особливої пильності, щоб не застрягнути на піщаних мілинах біля Флеменди. Відомі ж трощами кам'яні пороги за Ямполем на Дністрі усі наші судна пройшли без найменшої шкоди для ладунків (3).

(3) В роках 1783-1784 бригадир війська коронного Дзиржик (Dzierzyk), здійснивши плавання Дністром чотирма ботами (кожен з вантажом у 50 корців), через недосвідченість в подоланні порогів біля Ямполя мусив перевантажити вантаж на вози.

Від Цекинівки²¹, перш за все від Рашкова починаючи, аж до Ягорлика, де закінчується польський кордон, а звідти аж до самого Аккерману з одного боку Дністра велика заболоченість, а також дуже глибоко. Власне від Рашкова [плавання] не має наймен-

¹⁸ Фліси, флісаки – польські плотогони.

¹⁹ Ілляшівці – село в Староконстантинівському р-ні Хмельницької області.

²⁰ Флеменде – село біля Ямполя.

²¹ Цекинівка – село в Ямпільському районі.

ших застережень, а глибина ріки забезпечує прохід найбільшим суднам, бо семиліктьова тростина ледь дна дістає. Від Ягорлику, де починається татарський та турецький кордони, нам далися взнаки дві найхарактерніші завади дністрового сплаву.

/68/ Перша. Починаючи від Дубоссар аж до самого Аккерману Дністер має велику звивистість, обидва його береги вкриті очеретом, дуже високим густим і товстим, а також місця сухого ніде немає. В тих хащах безліч комарів, найбільших в усьому краї, які вночі нікому спочинку не дають.

Хоча звивистість Дністра там така значна, що часом два дні навколо одного місця ходити доводиться, в багатьох місцях її можна було би недорогими каналами виправити і дводенна поїздка скоротилась би до кількох годин. Наші флісаки, повертаючись порожніми суднами [в гору], в деяких місцях самі взяли в руки лопати, покопали, пускаючи воду з коліна в коліно, і так дорогу зменшили. До великих завад того сплаву можна залічити комарів, які нікому в цілотижневій їзді відпочити не дали. Флісаки та інші люди, втомлюючись від того, мусили вдаватися до звичного в цій краї засобу від них – замикатися в дерев'яні щільно оббиті ящики на зразок скрині; так не лише на березі, а й на воді від надокучливих комарів. Худобу й коней тут до смерті докусали: побутує загальний звичай, що хазяї, тобто рільники, які мають багато скотини, щоночі для кожної штуки купку гною складають, а кожна худобина, повернувшись ввечері на подвір'я, стає біля своєї купки гною, яку запалюють й димом обкурюють, щоб рятувати тварин від комарів.

Другою перешкодою можна вважати великі хвилі на Дністрі, надто починаючи від Дубоссар, для яких потрібні особливі галери, які не мають забортних задів, й ті, що мають борти при воді. Інші – небезпечні від хвилі, при найменшому вітрі мусять стояти при берегах, іноді по декілька годин. /69/ Від цієї завади дністрової захищені судна, які мають конструкцію, відмінну від тих, які з нами йшли.

Описавши завади дністрового сплаву, приступаю до нашого переходу через кордон, зауваживши, що всі народи, які торгують у Туреччині, взяли за правило той сучасний звичай, що [купці] забезпечуються паспортами, тобто фірманами²² султанськими.

²² Фірман – указ чи декрет султана.

Проте ми, найперше Журавинським²³, а потім Карловицьким миром²⁴ домовилися про інші умови ведення торгівлі дністрової, а також на Чорному морі. Вони найповажніше забезпечені, без жодної умови висiedнання торговельними фірманами. Ми ж на початку досвіду торгівлі дністрової не хотіли виставляти жодних упереджень, які б на потім могли стати завадами нашої торгівлі, бо де купці з громад турецьких особливо за паспортами в своєму краї в нашої торгівлі свободу вишуковують, не лише не гідно, а й загалом не складно було б для кожного поляка, котрий за Чорним морем намірився торгувати, щоб там перед виїздом не бути змушеним очікувати такого фірмана, тобто паспорта із Стамбула, через що найкраща пора року на таке очікування безпричинно була змарнована.

Вийшли тоді на турецькому кордоні за паспортом Потоцького – воєводи, генерал-поручника та командира дивізії, дислокованої у Подільському та Брацлавському воєводствах. Випадково проте з-поміж моїх паперів знайшовся купецький фірман чотирьохлітньої давності, надісланий від пана Пухельштейна, перекладача з Речі Посполитої у Стамбулі з порожнім простором (*cum spatio vacuo*), тобто з пропуском для запису прізвища за звичаєм тамтешньої канцелярії, у якому вказано, що названий у тому фірмані купець має свободу торгівлі в усіх краях турецької держави.

За 3 милі від Ягорлика найперш забезпечились турецькою юрисдикцією в місті Дубоссарах, тобто у призначеного каймана, а від воєводи каушанського, якому склавши добродіятельський візит на його запитання відрекомендувалися, що маємо намір йти до Аккерману. Він же відповів, що у такій непевній лічбі суден та людей не може нас пропустити і що загалом такий перехід зі Стамбулу мав бути завчасно попереджений /70/, а потім потрібно було в Бендерах резолюцію отримати. Наша позиція була така, що через значні витрати на флісаків та

²³ Журавинський договір між Османською імперією та Річчю Посполитою, укладений 1621 р.

²⁴ Карловицький договір 1699 р. між державами «Священної ліги» (Австрія, Венеція, Річ Посполита, Московське царство) та Османською імперією, що зазнала поразки в війні.

острах вчинення судноплавних [витрат] людям, які чекають нас в Аккермані, а також із-за боязні спричинити збитки постачальникам пшениці, ми не можемо затриматись навіть на одну годину. Тоді ж ми дали йому зрозуміти, що згідно усім висловленими доводам, за шкоду, що може бути завдана через затримку і запізнення, він буде змушений відповісти, сплативши компенсації. Я також повідомив йому, що не чекаючи резолюції з Бендер, якщо нас безпідставно затримають, одразу ж відправлю скаргу до Стамбула, відрядивши кого-небудь з султанським фірманом. Він, тільки-но про фірман почувши (4), тут же виписав [документ] на вільний перехід без подальших труднощів (5).

(4) Фірман - це паспорт, який виписувався на одного купця з двома слугами, не міг для нас власне служити, оскільки тільки сплавників близько 70 [осіб] мали і він не мав сили.

(5) Зайшовши нижче Дубоссар, бачимо велику різницю від плавання по Польщі: круті береги, покриті високим очеретом, в яких здавна водяться численні стада кабанів. Приваблює те, що турки і татари не їдять свинячого м'яса, а особливо багато тут качок різних видів, які відрізняються від наших місць. Поміж птахами, однак, найбільшими є пелікани (*babu*), зграї яких можна бачити, пропливаючі Дністром, а ще по птахам до зльоту тричі один за одним можна [з рушниці] стріляти.

/№ 10: 78/ Зайшли тоді без будь-яких нових затримок аж до Бендер, де стали в передмісті, придатному до того, щоб пересушити пшеницю. Тут чисельність спостерігачів від посполитих збільшилась, і цей натиск зацікавлених був прикриттям для нас. Послали до паші просити про стражів від уряду для стримання посполитих, дізнавшись заодно, чи можна наступного дня нанести йому візит (1).

(1) Йшли з Лядови до Бендер, між якими близько 25 миль, водою 70 годин, враховуючи лише термін плавання.

Бажана варта з двох чорбаджей²⁵ і кількох яничарів була нам надана. Турки проявили цікавість, яким способом ми хо-

²⁵ Яничарських прапорщиків.

чемо здійснити візит до паші. А коли довідалися, що каюком або одним з більших суден будемо пливати Дністром під замок, почали нас відраджувати, нібито це порушення, яке варто виправити, порадивши нам, щоби ми краще іншим судном, тобто галерою підпливли. Насамкінець, щоб позбавити нас прикrostі, повідомили, що нам підведуть пристойно прибраних верхових коней паші. Все це було здійснено наступного дня. Загалом під час візиту до паші (на ім'я Арслан-паша) нам були виказані усі гречності, відповідно до існуючих звичаїв.

Нас запитали, на який корабель наші продукти в Аккермані будуть перевантажені; на що ми відповіли: на судно, яке прибуло з Херсона. З'ясувалось, що бендерський паша до нашого прибуття мав повідомлення від каймакана Дубоссар, що ми маємо якийсь фірман, якого той не встиг належно прочитати і розпізнати, отже це донесення до паші і стало приводом проявів уваги та гречності з його боку.

Під час візиту паша запитав мене також, чи маємо такий фірман щодо нашого приходу. Відповідав йому, що польська торгівля з Туреччиною не потребує фірманів, бо ґрунтується на домовленостях, і що, згідно правових звичаїв, маємо лише наш крайовий паспорт від генерала, що командує військом у нашому краї. Доповів йому також, що такою самою свободою торгівлі користуються піддані турецької держави в Речі Посполитій, не беручи паспортів (фірманів) у Варшаві і маючи в Польщі за своїми власними паспортами повну свободу торгівлі.

Проте бендерський паша завимагав показати йому фірман, про який доніс каймакан, повідомивши, що він не придатний до нашої подорожі, а лише слугує до направлення кого-небудь до Стамбулу у випадку, якби цього який-небудь крайовий [чиновник] забажав. Коли паша прочитав фірман, з'ясувалось, що непорозуміння виникло внаслідок недокладного донесення каймакана і що паша був не вірно поінформований до вияву /79/ нам його уваги. Я знову заявив, що польська торгівля ґрунтується на домовленості непред'явлення фірманів, а якби їх з якогось краю завимагали, згідно домовленостей, ми без перешкод могли б замовити їх в Стамбулі.

Тоді нам надали дозвіл вирушити до Аккерману, тобто Білгорода, з наданням від паші кондуктора [провідника]

або яссаличего (jassaliczego)²⁶ для забезпечення, як пізніше з'ясувалось, не тільки нашого просування, але й спостереження за усіма нашими кроками.

Відвідавши пашу, ми повернулися на судна. Невдовзі до нас прибув присланий від паші дворянин, який передав його бажання, щоби прислали через нього фірман для запису в канцелярії, запевняючи, що він буде нам повернений. Зрозумівши, що така реквізиція була лише субординованим вчинком паші, ми так і вчинили.

Невдовзі прийшов до мене один дворянин Бачинський (Baszynski), ніби по-приятельськи застерігаючи, що фімана нам можуть не повернути, і це задум паші та його свити затримати нас до резолюції зі Стамбула, бо цей фірман не чинний до нашого від'їзду, крім на одного купця з двома слугами. Подякувавши за таке нібито дружнє застереження, я сказав йому, що ніколи не повірю, щоби паша схотів узяти на себе небезпеку такого затримання, бо не в його інтересах відповісти за всі шкоди та завади, спричинені кораблю, який нас чекати буде. Повідомив йому також, що паша ніколи не міг би термінувати влаштування нам гвалту в вилученні фіману, а ми ж не заважаємо фіману до цього нашого дністрового виплаву на випадок затримання пашею, на що його воля, щоб затримувати кораблі, я сам при такому фімані, який маю, з двома людьми з'їжджу до Стамбулу, де безперечно отримую найочевиднішу сатисфакцію. Такою була резолюція з тим присланим дворянином, невдовзі фірман мені назад надіслали і ми почали готуватися до продовження подорожі.

В Бендерах дізналися також, що відряджений до нас провідник, тобто наглядач, ніби гоноровий охоронець, має особливе доручення наглядати за нами. Зрештою свердління діжок і пильний обшук наших суден були викликані чуткою, що ми нібито приховано провезли військову амуніцію.

На кінець вирушили з Бендер і без жодних пригод дісталися аж до Тудори, останнього села на Дністрі. За ним близько розташовується розлив Дністра, який місцеві називають лиманом Дністровим, що поєднує цю ріку з морем. З Тудори до Ак-

²⁶ Ясакчий (ясахчей) – озброєний служитель з відставних яничар при по-
сольствах та консульствах.

керману [ходу] годин 6; тут також довідалися, що з Херсону мав прибути корабель, який треба було шукати в Аккерманському порту. Ми виїхали до Аккерману, де зупинившись, потрапили під митну юрисдикцію тамтешнього музелліма [судді], який виконував наразі в тому місті обов'язки начальника поліції. Після доволі ввічливої зустрічі, нам призначили за фортецею над самим портом станцію казенну (ex officio) (1).

(1) Місто Аккерман в примітці досить складно описати, однак в ньому немає нічого особливого, крім того, що це морський порт. Для купівлі там немає купця багатого, який мав би понад 1000 фунтів річного обороту. Кораблі в порту дуже малі, в наше перебування найбільший зміг взяти вантажу в 5000 стамбульських кіле²⁷. Судна, які відвозять пшеницю з Аккерману до Стамбула, завжди повертаються назад без товару, бо Аккерман знаходиться в такому куті, що імпортовані турецькі товари там нема кому продати. Іноді протягом тижнів цукру або лимонів не можна було купити.

Тут мешкають кілька десятків греків, котрі живуть з продажу вина у орендованих ними шинках. Усі вони перебувають в такому великому гнобленні, що мають постійний страх перед смертною карою, сваволею і розпустою тамтешніх турків, особливо коли трапляється виїзд до Херсону з товарами. Через це кожен з них хоче потрапити під московське панування. Вони мають стару кам'яну муровану церкву спустошену, в якій не дозволяють відправляти літургію. Щоб мати уявлення про урядування, а найбільш про сваволю посполитства аккерманського, досить сказати, що там немає євреїв (жидів), котрі в інших турецьких містах мають помешкання і торгівлю, а в Аккермані жити бояться і жодного жида там нема, хоча від уряду на це немає заборони. Проте в порту аккерманському щорічно будується близько 8 малих суден, які можуть взяти на борт товарів вагою від 4 до 5 тисяч стамбульських кіле.

Тут потрібно розповісти про випадок, який одразу визначив ставлення до нас з боку аккерманських урядників. Відведена станція, де ми два тижні мешкали, що аж ноги на повітрі вимерзли, про що лише третього дня після приїзду нашого до Ак-

²⁷ Кіле важить 22 окк, наших 66 фунтів варшавських (Прим. В.Д.) Фунт варшавський (польський) = 406 грамм (авт.).

керману довідалися, проте вже пізно було із цієї станції піти, тому змушені були в ній розташуватися і весь час мешкати.

Другого дня після приїзду наші зусилля були спрямовані на те, /80/ щоби дізнатися в порту, чи є для нас якісь відомості з Херсону. Зрештою нам сказали, що тут був корабель під російським прапором, який, з'ясувавши що з Дністра ніякі судна не прибули, простояв 4 дні в Аккерманському порту, а кілька днів тому рушив до Очакова, де мав очікувати від нас вістей. Через це ми відправили листи поштою та пана Скапського (Skapskiego) з нашої кампанії до Очакова, а якщо буде треба і до Херсону, задля контакту із домом польської компанії щодо повернення того судна, або прибуття іншого. Поки ми перебували в Аккермані, наші люди залишались в Тудорі при суднах, перебираючи та пересушуючи пшеницю, аби виставити її в порту в якнайкращому стані.

16-го липня зранку о 4.30 вирушили з Тудори для здолання останнього відтинку Дністра, а о 10-й годині опинилися перед загородою (гардом) на Дністрі з міцних паль, яка усю ріку перетинає; без її відкриття жоден корабель пройти далі не може. Тож дуже посперечалися з рибалками, щоб вони відкрили цю перепону з години 10-ї, проте після полудня ледве о 15-й годині прохід з рибалкам узгодили. Через той водозлив усі судна одне за одним пройшли і того ж дня годині о 9-й вночі стали на ніч під сухим материком і пустим монастирем, де останній перевіз через Дністер, що називається Маяк.

Дня 17-го липня о годині 3-й зранку вирушивши, прибули до кінця Дністра, де починається лиман, де було селище запорожців, які там в будах і куренях, на те пристосованих, ловлею, солінням та сушінням риби займалися, де 18-го та 19-го ми затрималися для встановлення щогл, підв'язування мотузками вітрил, щоби перетнути води дністрові, тобто лиманські, які відділяли нас від Аккермана.

Під час нашого дводенного перебування в селищі запорозьких рибалок були сильні вітри, ловити рибу не можна було, хоча дехто умудрився перетворити тих же риб на річ корисну. Ловилася там риба різна: з менших короп, стерлядь (чечуга), з більших – білуги, подібні до розбитого льоду і їх плутають з кригою; всіляку меншу рибу люди потрошили і

розп'явши, вішали на шнурах та висячих дерев'янках, де та риба була кілька днів на вітрі й сонці. Проте для сушіння тієї риби чогось бракувало, сильні завихрення піску та землі заважали її солити. Тоді досить часто траплялися дуже сильні вітри і сонце не досить припікало, то в дощові дні та риба або вся засмерділася, або принаймні псувалась її частина. Через те, якщо її відправити до України та Польщі, та риба дешева.

Проте, якби та ж риба оброблялась при більшій витраті праці і солилась без піску, землі та в бочки складалась, то була б набагато досконаліша, і торгівля нею була б розлогіша.

Більшу рибу, як-то білух, солять в спеціальних коритах, але рибалки-запорожці не такі вже старанні в приготуванні тієї риби, просто пристосувалися, як зробити найскоріше й найдешевше. В Аккермані є морська сіль різного ґатунку: найбільша, яка збирається зверху, середня і та, яка з дна береться. Остання буває з землею та піском змішана і саме таку використовують рибалки-запорожці. Не дивно, що така риба має властивості протилежні тим, які могла б мати, якщо б спосіб соління був ретельніший та вживалася сіль кращого ґатунку.

Залишивши врешті ловлю тих же риб тим самим запорожцям, [нова] компанія могла би затруднитися облаштуванням порядної солярні, для якої, через недостаток там лісу, цілі діжки та клепки Дністром з Польщі слід було б постачати. Окрім самої риби, яка тараню називається, риб'ячий жир не має там жодного збуту і міг би стати товаром прибутковим для торгівлі з різними фабриками, особливо для вичинки шкір.

/№12. 95/ Якщо та компанія в торгівлі та солінні риби мала недостатні надходження, то могла би заробити готові гроші, відправляючи з Польщі пшона, мак та різні ласощі (легуміни), які в тій місцевості потрібні через недостатність млинів, продаючи горілку, до якої запорожці дуже ласі, а також постачаючи взамін на рибу пряжу й шнури на волюки та ін.

Звернувши увагу на рибну торгівлю, ідемо далі, пильно роздивляючись те місце гирла Дністрового, що лиманом називається. До цього місця усі судна пласкі могли безпечно йти, себто: галери, шкути, дубаси та й до них подібні, тобто

від місця, де Дністер впадає в затоки (рукави), себто усіякі такі судна, які не мають боків та носів, тобто передів, високо забортованих. Але від цього місця усі вище перелічені судна, дуже в небезпеці від хвилі й вітрів, віддаленості берегів, для якої ті рукава у багатьох місцях можуть мати дві години ходу, а всього годин п'ять з половиною через довжину, тому захоплене хвилею посередині судно не мало б часу дійти до берегів і йому загрожувала би велика небезпека, якби особливою конструкцією не було пристосоване рятуватись від хвилі. Для того ті кораблі, які в ті заплави, тобто лиман, мали йти, повинні мати принаймні:

55 дюймів висота борту посередині, а також висота в кінцях так підноситися повинна, щоб у носі (форштевні) та при кермі висота судна, від кіля перпендикулярна згори взята, принаймні 3 лікті виносила. Судна ті, якщо не в обидвох кінцях, то принаймні при носі, тобто спереду судна, повинні бути гостро догори задерті, щоби перепиняти хвилю;

Крім шпангоутів, що знаходяться в середині судна, повинні бути зовнішні кріплення, тобто зі споду зовнішнього в'язання, так як в кораблях, зовнішнє перетинає хвилю, послабляє силу до тамування підосви;

Судно повинне бути по усій своїй довжині зміцнене балками, поперечними перекладами, від яких на усі чотири сторони повинні бути вигини на зразок бантин у будинках, які теж судно зміцнюють;

Судна ті по всій своїй довжині та ширині повинні бути на тонких і кривих шпангоутах, з прибитими дошками так, щоб перекриття палуби формувало на зразок панцира черепахи, а в тім прикритті усі шпарини добре забиті, так як і судно саме, і смолою залите повинно бути; через що велика хвиля часто саму палубу заливає, стікає з іншого боку, а товар і судно тим самим від зливання водою захищені;

Судна повинні мати в запасі просмолені плетені плоти, якими боки судна від хвилі можна заслонити;

На кінець, кожне судно повинно мати принаймні два якоря, бо коли на великій дистанції від берегів, де мілини сажнів від кілька десятків до ста і більше, усі судна мають закріпитися від потрапляння на мілину і стати на глибині, але не дале-

ко від берегів, можна стати лише на якорях. Навантажені чи порожні, так як стоять судна на Віслі при берегах, хоча б навіть під низом судна було б на лікоть глибини; в хвилю, навіть середню (при рухах, які на берегах такі небезпечні, судно за кожним піднесенням хвилі вдаряється об землю) підпадає небезпеці. Якого досвіду на таких суднах різних набули, які так, як мої не могли стати на якорях, лише змушені були стати при березі далеко, що дубас, тобто човен навіть біля 20 ліктів, який для перевезення людей був з нами, за одну ніч в друзки був розбитий, на інших галерах та шкутах, усі дошки повибивані, і теж судна зв'язані так були ослаблені, чи порожні стали при березі, усіма шпаринами лилася вода.

/96/ Звернувши увагу на наш досвід, отриманий на дністрових заплавах, що лиманом називається, при добрій конструкції суден і пристосованих до потреб реквізитів можна заховатися. Проте та частина краю, яка між Бугом і Дністром аж до моря лежить, мати буде коли панівного дбайливого про сплав та дністрову торгівлю, на той час могло б йтися про закладення міста, або принаймні в тім місці верфі, де Дністер, впадаючи, розливається на рукави, а досі до того місця приходили лише галери, шкоти і т.п. Дністром, а з цього місця до Аккерманського порту морськими шляхами, або буртунами до нього чи заплавл.

Зупинившись наприкінці Дністра, перед заплавами, тобто лиманом, довідалися від рибалок-запорожців про глибину води в них для завантажених суден. Мої каїки з повним вантажем пройшли увесь Дністер з глибинами до 46 дюймів. Тепер, через мілкі затоки на третину вантаж зменшити змусили, щоби тільки 33 дюйми глибини води мали. Зменшивши вантаж при помірному вітрі та наявності одного з відомих рибалок, вирушили одним каїком під вітрилом 20 липня о 4-й год. 25 хвилин по лиману до Аккерману.

У цій дорозі не ставили косих бокових вітрил, тільки просте вітрило на щоглу натягнули, через це з побічних вітрів не скористались, а при стихаючому вітрі мусили допомагати веслами. Хвиля була невелика, загалом судно йшло на лимані іншим чином, аніж по Дністру, себто вгору на хвилі підносилося, а потім нею ж спускалося; люди вперше з ріки в заплави за-

йшли і були дуже новим видом здивовані, особливо коли кілька разів хвиля води судно аж досить високо заливала. Наш кондуктор, при звичаєній до такої навігації, усіх запевнив, що небезпеки немає, і лише переймався, щоби на міліну не натрапити; в кількох місцях було видно, що днище судна по борті сунулось і застрягло би, якби вантаж був більшим.

Вирушивши тоді о 4-й год. 25 хвилин, зупинилися о 10-й год. ранку в Аккермані (*) на якорі поруч із церквою волоською, що височіла над портом. Себто лиманом ми йшли 5½ годин, де на берег були вивезені ботом, і застали таке: пан Скапський прибув до Аккерману 13-го липня, а 17-го повернувся до Херсона.

() Хоча з Бендер нині берегом нараховують до Аккерману 9 миль, тобто 18 годин, але через особливу звивистість Дністра ми йшли годин 70, хоча з Бендер від Лядови пройшли 25 миль, звичайно спускаючись водою, що може бути півдороги до Аккерману.*

Лише сподівана в нашій свідомості надія довела нас; це нам підтвердив із наступним поясненням, що судно від польської кампанії в Херсоні було відправлене до Аккерману з тією рекомендацією капітана, щоб чекати днів 16 на наше прибуття в Аккерман. Той же капітан, стоячи в Аккермані, після 4-денного очікування, десь довідався про атмосферу в Аккермані, не зважаючи на зобов'язання [очікувати] 16 днів, повернув назад до Херсону. Передавав також, що боїться карантину, встановленого в Херсоні, окрім того була засторога від уряду, щоб жодне херсонське судно не сміло йти до Очакова чи Аккерману; бо в цих портах про епідемію чути. Тому не швидше як за три місяці могло бути відправлене судно з Херсону до порту Аккерманського.

Повідомили, що в торговельному домі польської кампанії в Херсоні, порадившись, вирішили: потрібно скласти усю пшеницю в шпіхлерах (коморах), декілька людей залишити для дозору, а самим повертатися до краю; згідно того усного розпорядження, білети з Херсону також надіслані. В такому тоді небаченому сполученні, стямившись, почали працювати

ми в шпiхлерах²⁸, якi були в порту. Усi будiвлi землянi, без пiдлоги, застеленi очеретом, стiни з хмизу, глиною залiпленi, далi теж будинки – в деяких краях за стаїнi б зiйшли: на хлiви подiбнi бiльше, анiж на шпiхлери. Іншого не було, не зарадиш, маючи усiєї пшеницi 2400 корець, у трьох шпiхлерах її розмiстили. Подававши задатки, решту суден до Аккерману спровадили.

/№13. 102/ Окрiм двох моїх каїкiв, баржа, тобто дубас способом добрим збудована, 4 галери, усi не були своєю конструкцiєю пристосованi до навігацiї по лиману, тут кожне судно для бiльшої безпечностi мусило мати по двоє людей окрiм тих, яких потрiбно було на Днiстрi, мусили помалу судно вiдправити одне за другим, нiби за найспокiйнiшого часу. Тодi усi судна з вантажем щасливо добралися до Аккерману, бо в очiкуваннi найпогоднiших днiв виявилось, що одного дня судно, що прямувало до Аккерману, дійшло до порту, такою небезпечною була хвиля, що кондуктор-москаль на щоглу мусив забратися. Очiкувана пора й заспокоєння вiтру дозволили тому ж судну пристати до берега, де обклалися /103/ очеретом вiд хвилi i згодом теж щасливо добралися до Аккерману.

Так тодi вiдправили усi судна до Аккерману i зупинилися пiд церквою та цвинтарем грецьким – в мiсцi пiдходящому – та взялися за перенесення тiєї пшеницi на берег з немалою надiєю нашою, тiльки ми почали займатися вичищенням шпiхлерiв, найнятих для зсипання пшеницi, власники нам заявили, що мають замовлення вiд свого уряду, щоб пшеницi до своїх шпiхлерiв на приймати.

Тодi так усю пшеницю, перенесену на берег, пiд голим небом виставили на усi примхи погоди, сльоту i небезпеку повного зiпсування, дiзналися, що це було спiльним наміром жителiв i бiлгородського пашi, щоб скористатися цим, забороняючи нам скористатися шпiхлерами, змусити нас в цей спiсiб передати пшеницю в Бiлгород. Взявши до уваги тi всi спричиненi труднощi, i мiркуючи, що де (як з'ясувалось вночi) по два рази приставлена й.в. Дзершком (Dzierzka) пшениця до Аккерману, завжди була в тому ж портi прода-

²⁸ Шпiхлери – примiщення для зберiгання запасiв зерна.

на, зважилися на архінебезпечну річ для нашої торгівлі, щоб з'ясувати питання, з якого можна встановити, що не маємо права вивезення наших продуктів з Аккерману, і що обов'язково мусимо спродатися в тому ж порті, а з труднощів, влаштованих нам, якось виходити, здалося нам, що такий шкідливий для нашої торгівлі примус, що наше підданство стверджує.

Якби ж ми згідно нашого наміру, які і загалом кожного торгуючого, і не мали на увазі виявити, шкідливий примус продажі наших продуктів в Белгороді, тобто Аккермані, в такому разі були б досить вигідно продали пшеницю нашу, де ціна пшениці арнаутської, застали ми, кіло акерманської, яке вміщує в собі 4 стамбульських, а важить 88 окк²⁹, тобто фунтів варшавських 264, левів 4, яких 5 іде на червоний злотий, а остання ціна тієї ж мірки на 3 леви, у нас же на місці в той час корець по 7 польських злотих, а витрати на повернення суден, міг витягнути на корцю один польський злотий і 15 грошей.

Стосовно подальшої торгівлі та експортації наших продуктів загалом, пам'ять наша не дозволить й подумати про те, щоб до продажу для якого заборонили нам сипати пшеницю в Аккермані вдаватися. Окрім причини примусу нас до продажу, для якого заборонили нам сипати пшеницю в шпіхлери, додалася ще інша, яка дійшла до нас з чуток. Дізнавшись жителі Білгорода, в яких ми з Херсоном перебували зносінах, почали приводити нас до збитків, що виведена від нас пшениця, не дозвіл продажу її в Аккермані, зрештою складування нав'язане в шпіхлерах, не могло мати іншої мети, окрім тієї, що ці будівлі приготовлені для російського війська, згідно формування, якого воно до Аккерману стягувалося. Ті чутки все більше поширювалися, урядова зверхність помножена на непорозуміння, заборона шпіхлерів, змусило нас, щоби ми, принаймні, застерегли, з одного боку, псування тих же продуктів, догодили хоча б частково нашому громадському заміру, переконати белгородських обивателів, що продавати нашу продукцію не можемо бути

²⁹ Окка (ока, оска) турецька міра ваги = 400 дирхемам по 3,207 грам = 1,2828 кг.

змушені, бо маємо навіть дозвіл вивезення тих же продуктів на море; і не замишлялося ніякого іншого способу як найняти турецькі судна, щоб випровадити ті ж продукти на море, тільки в цьому краї спізнали на собі тривалі накази акерманського керівництва, щоб примусити нас усілякими способами продати пшеницю в Аккермані. Тільки-но почали розпитувати про корабля, які б могли б найняти, про ціну фракту, зразу усі капітани погодилися, і слово давши, по одному левові (*), який, як йшлося вище, є □ червоного златого, оцінених нам від 3 стамбульських кіло, тобто від 66 ок пшениці, 198 фунтів варшавських. Тим часом усі транспортні пшениці, які на казначейському рахунку імперської скарбниці з Аккерману, не дорожче як по пар 12 від такої міри, тобто від окк 66 пшениці оплатили. Проте тоді ми не могли дозволити собі таку ціну, яку скарбниця сплачує за нашу продукцію, диспропорція проте настільки велика, тобто як 12 до 40, і ми переконувались щоразу більше, що наміром тамтешніх громадян було нас остаточно до продажу змусити, нам навіть почали пропонувати, що якщо за дорогу знайдемо ціну від 66 окк пшениці фракту, тобто найму судна, то в такому разі, щоб пшеницю продали.

() Лев становить в монеті турецькій 40 пар, таких же 5 левів перераховуючи на дукат голландський, тобто 200 пар.*

В таких тоді краях, де день за днем сходив, нарадилися, що не було іншого виходу, як відправити до Ізмайлова до сераскера³⁰, тобто до того, хто над пашами/104/ аккерманськими, бендерським, хотинським, очаківським та воєводою каушанським поставлений, з розповіддю про заборону сипати в шпіхлери пшеницю і проханням, щоб в тім краї дозволили до сераскера прийти, заради цього інтересу до Ізмайлова зголосився їхати пан Скапський. То від нас мав доручення розповісти, що якщо нам не дозволено сипати в шпіхлери пшеницю, то нехай таку встановлять [ціну], по чому маємо заплатити по фракту, бо усі капітани претенду-

³⁰ Ізмайльским сераскером у 1790 р. був двохбунчужний Айдос Мехмет паша [1. 535, 538-539, 550].

вали по пар 40 від 64 окк, тобто від трьох кіло стамбульських.

Із таким тоді дорученням виїхав їх пан Скапський, маючи з собою нашого кондуктора з Бендер, що був у нашій службі для перекладу на турецьку мову. Одразу за паном Скапським до Ізмайлова відправив аккерманський паша до сераскера експедитора з окремим татариним, певно всупереч нам. Коли пан Скапський прибув до Ізмайлова, був дуже добре прийнятий, і виклавши мету, взяв резолюцію, щоб, отримавши її з його рук, аккерманський паша узгодив із нами ціну, як найдешевше з капітанами суден, щоб вивезти ту пшеницю нашу.

Після прибуття з тією резолюцією пана Скапського, після того, як вона була віддана аккерманському паші, той визначив день, на який капітани суден у порту мали дійтися до тамтешнього еміна та музелліма, визначивши згідно з пашею угоду. У визначений день ми прибули на домовлене місце, де застали капітанів суден, які на той час перебували в порту.

За тим, за дорученням паші, музеллім заявив, що така воля найняття, щоб за найменшу ціну судна були найняті. Той, хто найменшу ціну узгодить від фракту, першим буде допущений до вантажу набирати пшеницю. Один з капітанів запропонував давню ціну по пар 40 від 66 [окк], а після різних пропозицій з одного й другого боку, коли ніхто меншої ціни не пропонував, як пар 30 від 66, тобто від 3 кіло стамбульських, мусили на ту ціну пристати. Угода була з тією умовою, щоб 500 левів було виданих на завдаток, решта грошей у Стамбулі при відмірені пшениці буде сплачена. Виплативши завдаток, наступного дня завантажили судна.

Коли наступив той день, дали ми капітанам на допомогу наших людей для вичищення із судна піску, каменів, якими дно судна порожньою для ваги висипане повинно бути, і яке тепер, забравши вантаж, в море випливає. Піднесено на найнятих судах прапори, що є знаком готовності до повантаження. Прислано до судна морський бот, тобто сандал для набирання пшениці, а якщо цей сандат наповнений, висипано, дано на судні з двох гармат вогню, що є звичайною формальністю, при початковому навантаженні. Посла-

ли й ми один каюк свій з кількастами корцями вантажу для пересипання на судно, пристосований до пересипання пшениці.

Великим було наше здивування, коли з судна дали знати, що від уряду прийшло повідомлення, щоб це судно не брало вантажу, а коли хотіли допитатися про причину нам повідомили, що та причина, що капітан іншого судна мав повідомити, що ціна дешевша, себто по пар 24 від 66 [окк] пшениці вантажу. Почали протестувати, що якщо угода складена, хочемо її дотримуватися, нам не дозволено проте далі навантажувати судно. А коли про це паші повідомили, нам сказали, що є особливе доручення сераскера, щоб той повантажив нашу пшеницю, якому найдешевша ціна підходить, бо з одного боку угода по 30, а інший хоче навантажувати по пар 24, не можна ані першому, ані другому дозволити повантаження, поки виразніше від сераскера з Ізмайлова не отримає дозвіл, хто з двох капітанів ближчий до вантажу, бо один має першість за контрактом, другий – за диспозицією сераскера, той повантажувати має, хто найдешевшого фракту від судна свого буде претендувати.

Байдуже, що ми наполягали на дотримванні контракту, остаточну резолюцію на усі наші побажання дав паша, що той інтерес мусить остаточно бути за резолюцією сераскера, запевняючи нас дуже розкішною мовою, що знають шкоду та витрати, які наступають з причини навантаження, коли навмисно татарини рапорт сераскерів послали, дійшло до того, щой якнайшвидше відібрати резолюцію, і вона не пізніше, як за три доби буде прийнята повинна.

/№14. 108/ Коли тоді повернення і тієї резолюції чекали ми з нетерпінням, каюк до вантажу приготовлений, що на якорі стояв, штурмом, тобто вночі вітром зірваний з якоря, занесений на пісок, хвилею вдарений об камінь, вибита дірка, біля кількох десятків корців пшениці, що була на дні замочилася.

Ще дошкульніший випадок у тому перебігу подій трапився з нами, себто були запрошені з волі уряду до музелліма, а там з великим подивом нам об'явили волю паші, щоб 100 дукатів, тобто 500 левів, даних на завдаток найнятому

судну, назад відібрали, і натомість гроші нам складено.

Даремно ми заперечували проти відібрання тих грошей, повідомляючи, що відбирати дані на завдаток не хочемо, і що якнайретельніше бажаємо дотримуватися контракту, просили, щоб нам в найнятті судна було дозволено сипати пшеницю; але усі наші викладені справедливі причини були відхилені, бо така воля паші. Повідомлено нам до того ж, що і капітан найнятих суден через те не порушує контракту, що форма тамтешньої справедливості того вимагає, щоб жоден із капітанів, які хотіли повантажити, не мав при собі завдатку, і що те не тільки врешті, щоб рапорт паші до сераскера не був порушений, бо той доніс сераскерові, що жоден із ворогуючих між собою капітанів не мав завдатку. Кожний із того краю може відчуті поза сумнівами істинність тамтешньої юрисдикції стосовно нас, стосовно однак розпорядження тамтешнього уряду після неодноразових протестів, з примусу, не з доброї волі, мусимо відбирати завдаток. Пшениця проте, в корабель всипана, залишалась у тім судні.

То лише один випадок, що стосується нашого торговельного інтересу, а якби описати, у яких ситуаціях в Туреччині опинилися, яких приписів юрисдикції місцевої у справах стосувалося /110/ вирішення, розповідати довелось б багато. Наш перекладач із турецької мови, італійської не знав, а в дорозі тією мовою потрібно було послуговуватися, узяли ми з собою польського жида, знаючого ту мову, який сам один тієї віри був в Аккермані, бо жидів у тому місці немає, урядом мешкання в Аккермані їм не заборонено, проте, побоюючись місцевих турків, жоден жид, там мешкати не зважить. Здалося тоді, що італійський жид припливши на кораблі зі Стамбулу, по дорозі так витратився, що не мав в Аккермані засобів до існування; декілька днів знайомився із нашим жидом, якого до того не знав, робив це загалом милосердно; лиш та його людяність злою була нагородою від жида волоського, бо я не знав, що наш перекладач був з грощима, [а жид волоський] з користоловства і самозбагачення мав видерти їх у нього, і пішов до турецького духовенства з тим, що хоче прийняти турецьку віру, яку він виконав в пов-

ному обсязі, позиває натомість нашого жида до Каді³¹, тобто судді, що той винен йому 70 дукатів.

Коли проте судовий пристав прийшов, притягуючи нашого до справи й суду, ми відповіли, що на основі трактатів маємо встановлене судом обмеження прикордонне, до якого має стосунки наш жид, [він] стане перед кадієм, але добровільно від нас посланий не буде, хіба що гвалтом відправлений. А тим часом для пояснення каді, з'ясувалося, що то була чиста напасть, і що наш жид польський не знав ніколи того італійського потурченого, послали ми до того судді нашого ясакчія або провідника. Та справа (так як жид той потурчений не мав жодного доводу на підтвердження своєї претензії) могла стати досить небезпечною, бо ж в Туреччині намагаються підтримувати подібні претензії навіть напасників, достатньо лише виставити двох свідків, яких найняти до кожного процесу в Туреччині не складно.

Прийшовши до каді, наш ясакчій, був той жид стурбований, застав там же направлених до нього двох свідків-турків, які досвідчували перед судом, що були присутні в той час, коли італійський жид потурчений згадував жиду нашому про борг, польський жид просив, щоб тим боргом не тиснули на нього в Туреччині, щоб почекав до Польщі. На таке зізнання ясакчій просив каді, щоб для встановлення справедливості дозволив йому зі свідком з'ясувати декілька питань, на що той погодився.

Запитав наш ясакчій свідків, якою мовою обидва тоді жиди між собою розмовляли; а коли обидва свідки визнали, що розмовляли єврейською, ясакчій завимагав, щоб перед судом ті свідки повторили ті самі слова розмови двох жидів, і то по-єврейськи.

А оскільки єврейської мови не знали, чого від них вимагали, тим самим свідчення їхні як фальшиві для суду визнані, без жодного проте покарання для фальсифікаторів, що свідчили. І так без будь-якого указу, без будь-якого осуду з одного чи другого боку, себто загалом без жодного рішення справа та закінченою виявилася. З того краю, де нам до-

³¹ Каді, кáзі або кáдії – релігійний суддя в мусульманській общині. Розглядає як цивільні, так і карні справи, виносить рішення на основі шариату.

водилося посилалися на відомі положення турецького права, задля поінформованості, як у тому чи іншому випадку поступити варто, мушу тут задля цікавості зауважити, які з тієї їхньої конференції випали у тій справі результати.

Ото усі погодилися, що у тому випадку, оскільки потурчений супроти звинуваченого згідно права та турецьких звичаїв мав першість притягнення свідків, наш жид у такому разі повинен, навіть якщо не винен, визнати проте, що той борг винен, проте його заплатить, що на той час доводить, жид польський мав би першість на запрошення (з цього приводу) свідків.

Здивовані на таку раду, що таких свідків всупереч істотній правді наш жид виставити не зміг, ті ж юристи турецькі мені відповіли, нібито з подивом на трудність, що виявилася, що нічого легшого, як погодження та найняття за гроші таких свідків.

Ті тоді дигресію влаштувавши, схотіли дати зрозуміти, який часом випадок у Туреччині може трапитися, звернулися до перерваної справи в ході інтересів наших торговельних в Аккермані. І так день у день очікуючи обіцяної резолюції з Ізмайлова, який би з капітанів мав пшеницю нашу повантажувати, приходили з судном, тобто галерою великою капітан Ахмет, арнаут з боку капітана-паші (капітана паші-табі) до Кочубея, найближчого до Аккермана порту, тобто Білгороду, а припливши до Білгороду задля розвідки, будучи сам родом з Дульціно, себто з панств турецьких, що межують з Венецією, до контактів з іноземцями при звичаєний, навіть італійську мову знаючий, швидко заводив із нами знайомство.

Повідомив нам великий свій подив, як це наша пшениця декілька неділь лежить на прилавку, і ані навантаження на судно, ані дозволу на складування у шпіхлерах не може дочекатися.

Уявив, в якій /111/ відстані між правдивим навіть туркам відомий спосіб мислення білгородських обивателів, себто додав, що то один турецької держави такий захід, коли здається, що ані Бога, ані султана турецького не знають. Запевнив нас також, що труднощі та дурисвітство, спричинені

нам пашею та белгородськими обивателями, коли буде повідомлений Стамбул, очевидно криміналом признане буде, а також намовляв нас, аби ми повторно до Ізмайлова звернулися, а також (обіцяв) до сераскера написати.

Направили тоді до Ізмайлова, капітан згаданого судна пише лист до сераскера, розповідаючи, що прийшовши по пшеницю зі Стамбула, хотят набирати, про що просить сераскера, що якщо йому нашої (пшениці) не дозволять набирати, тоді впорожні до Стамбула поїде, не маючи іншої пшениці щоб набрати, а заразом у Стамбулі розповість про край, у якому так довго у порту пшеницю, яка там знаходиться, затримують.

Через декілька днів повертається відправлений від нас з Ізмайлова з експедицією до акерманського паші від сераскера, з міцним усним до нас запевненням, що резолюція на дозвіл для того капітана до набирання нашої пшениці привіз, і що напевне розповідь листована до паші сераскером написана, завірена. Отримавши такі запевнення, капітан Ахмет йде до тамтешнього еміра, де у присутності багатьох турків, а також візирських двох чегодарів, дирекція по відправленню пшениці та ячменю з Аккермана до Стамбула, конфірмація про дозвіл сераскера вантажити нашу пшеницю з уст того еміра почута, а заразом по судно до Кочубея сказано послати. Також узгодили з нами завдаток 400 левів і судно відправляється. Назавтра ми були впевнені, що будемо вантажити, коли з нетерпінням прибуття судна виглядаємо, посадивши того капітана на килим, а найперше з різних країв детально екзаменуємо, тобто в теці капітанській є Аккерманський порт, тут же інший патент і документи, та документи його роздивившись, після не могли йому влаштувати жодного закиду, повідомляючи йому, що резолюція сераскера така, аби не пішов порожнім, аби йому вантаж видано, але немає у тій резолюції, щоб саме нашу пшеницю набирав.

Тоді після багатьох контроверз резолюцію відбираючи, комунікацію нам, а для повернення судна виправив, і з нами, комбінуючи, погодився на 50 левів, решту 350 левів, виданих на завдаток нам віддає, сам повертає до Кочубея

для навантаження ячменю, запевнивши нас, що за декілька днів, навантаживши своє судно, як швидко приїде до Стамбула і викриє акерманського пашу, капітанові-паші та іншим міністрам опише, і що сам про фірман набирання нашої пшениці неодмінно потурбується.

Я декілька тижнів день в день очікував резолюції, зоставивши Чешніка Віламовського (Czesniks Wilamowskiego), попередньо уклавши умову, щоб декілька днів почекавши резолюції (яку щоденно обіцявано), виїхав до Ізмайлова, а звідти, якщо виникне потреба, до Стамбулу. Взяв на себе рішучість виїзду з Аккерману; [надумав явитись] з візитом до паші, а приклавши усі минулі випадки, розповісти йому, що далі на резолюцію, так довго мені обіцявану, не можу чекати, виїжджаю через Бендери, звідти або просто до Стамбула, або на декілька днів до краю. Паша не отямився ще і тим часом прийняттям сподіваної резолюції стримував мене, а коли довідався про остаточну детермінацію мого виїзду, пообіцяв мені дати лист до бендерського паші; і от тепер сказав мені, що дозволяє скласти пшеницю до шпіхлера, запевнивши проте, що потрібна мені резолюція до повантаження в судна за декілька днів приїде. Склавши тоді згідно дозволу паші ту пшеницю у шпіхлери, тобто скоріше здавши Чешніку Віламовському, сам виїхав до Бендер 16 серпня, і того ж дня наші судна до Польщі вирушили. Приїхавши під місто 18 серпня ввечері, були попереджені ясякчієм, що не зовсім безпечно під вечір до Бендер приїжджати, бо новоприбулого паші конвой разом з пашею на передмісті в обозі стоїть, чужоземців тільки-но забачивши, могли б учинити якусь метушню. Взявши пораду до уваги, облаштувалися за чверть милі від Бендер у селі, до якого завів інший турок, якого порадив нам наш ясякчій, сам же поїхавши на ніч до свого дому в Бендерах.

Тільки-но в станції розташувалися ми там, де пошта, яка нас привезла, коні забрали в полі, почули переляк та плач у близьких домах, запитали про причину, довідалися, що село те заражене було повітрям, і що нас власне війт того села розташував у такому домі, біля якого чотири халупи було заражених; скоро про ту правду дізналися, бо на очах

чоловік (який стежив за /112/ прибуттям нашим) помер. Почали різне думати, що ще ж тієї ночі виїхати з цього села, але було даремно, бо без коней, а кондуктора нашого відправили, проект мусили відкласти до ранку.

Досить пильно екзаменували симптоми хвороби, лиш усі відповіді та описи людей із того села мешканців, були одностайні, що то активна зараза повітря, і що на усіх хворих чума. Досить детально розповіли що самі Бендери, особливо у фортеці, зараза міцно панує, і що в той час кількість померлих збільшилась.

З нашим кондуктором тоді ми вирішили, що він зранку вийде до Бендер, віддасть експедицію аккерманського паші бендерському, і тут же йому розповість, що з причину зарази обминаємо Бендери, і домовилися з тим же кондуктором, що ми для нього одну пошту залишимо, чекати будемо за містом Бендери, на полі, і виїхавши з Бендер до дня з ночлігу, у полі під Бендерами, години 4 очікувати кондуктора; а коли після довгого очікування не дочекалися, поволі виїхали. По дорозі два турки сказали, що паша розпорядився нас завернути. Даремно їх переконували, що із-за зарази до Бендер не можемо їхати, і що готові послати нашого перекладача до викладення тих же самих причин паші; що маємо фірман, який паша уже прочитав, коли ми вперше до Бендер приїжджали, не можемо на дорозі затримані бути. Лише усі ті причини викладені заперечували вони єдиним виразом, що мають наказ завернути нас. Нам сказали, що на місці потрібно зачекати повторної резолюції паші; оскільки турки підводу забрали, не судились, бо далі була потреба більшої формальності до виїзду, бо ж з дороги повернути були; бо тоді, коли від нас підводи від'їхали, на яких ми сиділи, мусили б за кривду заподіяну нам, наказувати. Прибувши до міста, зайшли до музеліма, який каву та цибухи нам подававши, повідомив, що паша, прийнявши нас вперше зі всією гречністю, злий на нас, що повертаючись до Бендер, проминули місто. Сказав також, що паша хоче, щоб ми декілька днів у Бендерах відпочили.

Відповівши зі свого боку, що зараза у Бендерах була причиною, із-за чого й проминули місто, виразили в живих виразах

дошкульність нашу з причини обурливого завернення нас; ймовірно, пройшла десь година зі сторони музелліма на екскурах з нашого боку, на з'ясуванні неприпустимості затримання нас. Далі пішли до визначеної нам станції, де зараз же варта з яничарів та кутуков декількох до нас була приставлена.

Перериваю далі той опис нашого перебування в Бендерах, щоб назвати з-поміж причин нашого там же затримання та подальшого арешту, справжні які до слова, як це в турків деяких прийнято друг ви урно передати може.

До цього два випадки прислужилися особливо.

/№15. 119/ Перша. Після декількох днів після нашого приїзду до Бендер кораблями прибув князь Йосиф Любомирський із дружиною, декількома панамі та придворними прибраними по-французьки, а тим часом татарин зі Стамбулу прибулий, який пашею бендерським ображений, почав погрожувати, що після приїзду зі Стамбулу знайде спосіб помститися. Якось той же татарин повернувшись до Стамбулу, віддавши експедицію, договорився до того, розповідаючи, що Бендери лише назвою своєю є турецькі, а по суті московські; приїхавши москаль, поводився як у себе вдома, і на його очах один московський генерал плів Дністром на суднах, різних – малих і великих, до Аккерману, а через декілька днів потім інший московський генерал із дружиною та нарядними жінками був у фортеці, і декілька днів забавлявся в місті. Цього усього в експедиції паші бендерського не вичитано, зараз же відправлено татарина, з бажанням експлікації тієї повісті, запитано пашу, чому таких осіб не затримав і не доніс в Стамбул. Паша відписав стосовно генерала, що прибув на суднах, що то не москаль, а поляк, який до Аккерману перевозив пшеницю, і який мав фірман, тому не затримав. Стосовно другого із дружиною і нарядними жінками, що в Бендерах був, висловився, що теж, як і перший, є пан польський, із прикордонного міста Чечельника, його усі турки поляком вважають; зі своєю експедицією додав, що якби кожного поляка, що приїжджає, затримував би, аж до резолюції зі Стамбула, поляки так би робили стосовно турків, а від того не лише завада торгівлі, а й на кордоні наступило б порушення порядку.

Другою причиною нашої затримки був лист від аккерманського паші, який доніс бендерському про усі перешкоди, якії сталися в час перебування в Аккермані, і які усі не були причетні до продажу пшениці, вжив виразів, що якщо ці поляки поїдуть до Стамбулу, або до краю виїдуть, не лише для нього, але також для бендерського паші небезпечність неминуча стосовно його голови виникла б, в тім же листі закликав його аби вжив таких способів, щоб ані до Стамбула, ані до краю не повертались. Ті дві причини, що послужили приводом до затримання нашого в Бендерах, висловивши, повертаюсь до подальших описів нашого перебування в Бендерах. Як тільки зупинились на станції, побачили приставлену там варту, задля забезпечення перебування нашого, тобто для охорони наших осіб, під різним приводом за ворота станційного подвір'я виходить не дозволялось, бо приставлена варта у гречних виразах застерігала нас, що має наказ нас не випускати. Почувши таку декларацію, викликали до себе музелліма; якому в міцних виразах висловились, що натомість із пашею /120/ хотіли б побачитись; чому до завтрашнього дня резолюцію відклали. А оскільки мав претензії стосовно неприпустимості нашого повернення, тут же стосовно приставленої варти повідомив, що варта охороняє нас від нападок, надто янчуків [?], при затриманні яких був яничар-ага. Недарма ми очікували візиту до паші, бо замість того мали лише візит аги, від паші присланого, за висловом якого, паша нас як гостей сприймає, ми виклали йому, що маючи султанський фірман вільної торгівлі, однієї години немає у паші, щоб висловитись із приводу затримання нас у Бендерах. Коли вперше приїхали, то в Дубоссарах, Бендерах, Білгороді, усюди при фірмані мали вільну перепустку і всюди місцевої юрисдикції повідомлялось, а особливо бендерський паша виявляв усім нам сусідську приязнь і з властивою гречністю приймав, тепер же, коли ми до його краю повернулись, поступає з нами не так, як тоді.

Запиталася: чи має паша новий фірман, що скасовує наш, у якому було б наказано нас затримати. Усі ці наші доводи прислужились Мійсур-азі до пояснень. Найперше ска-

зав нам, що ми гості і будемо ними, але куди-небудь виїхати не можемо аж до резолюції сераскера, по яку послано; повідомив нам також, що паша зустрітись із нами не може із зазначених причин; визнав, що фірман наш дійсний, а також, що жодного фірману на наше затримання немає від паші; а оскільки ми все з'ясували причини нашого затримання, цілу історію з татарином, що повернувся до Стамбулу (про яку вище повідомили), нам переповідали. До того ж паша бендерський надіслав про себе достатню визначену до Стамбула, при цьому не забуваючи, що йому нагадано, москалів, про яких розповідалось не затримав, а нас мусить тримати до резолюції сераскера, якому про наш приїзд донесли.

Той же Мійсур-ага запевнив нас, що рапорт той через тарина – кур'єра відправить до сераскера, і за декілька днів резолюція неодмінно приїде. Тим часом чума в Бендерах (*) була приводом вимагати зустрічі із пашею, як свободу виїзду до краю; лише бачачи одностайне відмовляння нас від зустрічі з пашею, відклали від'їзд наш до резолюції сераскера; вирішили повідомити до краю генерал-лейтенанта Потоцького³², генерал-майора і коменданта Кам'янецької фортеці де Вітта³³.

() Повітря в Бендерах під час нашого перебування було настільки важким, що одного дня померло кілька десятків осіб. Нам видалася нагода порозмовляти з людьми, які знаходилися при дворі паши-нським, і діяли в інтересах наших, та обіцяли нам принести резолюцію, але через раптову смерть вони не змогли цього зробити, а приятелі наші деякі, які...[текст обірваний].*

Перший сильними виразами запевнив мене своїм листом, що до Бендер реквізіція до консула російського до Ясс [направлена] про зацікавленість у відповіді; що існує, також донесення про наше затримання невідкладно до

³² Станіслав Потоцький Щенский (1751-1805), воєвода (1785-1791), генерал-лейтенант.

³³ Йосип Северин де Вітт, комендант Кам'янця, генерал-майор військ коронних.

Варшави надіслав генерал Вітт на здійснену реквізицію до хотинського паші, що б той як до сусіднього паші зносити не зможе, але за описом відправити кур'єра до Стамбула не забариться.

Впродовж певного часу командирований від воєводи російського з реквізицією до Бендер Єрліч ескадронний надісланий до Дубоссар, проте згідно відозви бендерського паші каймакана не отримав дозволу. Листи тільки від воєводи російського мені, тут же від ескадроніста Єрліча прислані на адресу каймакана до бендерського паші, були в замку розпечатані, прочитані і мені відіслані.

Стало відомо, що паша у листі до й.в. воєводи російського запевнив того, що як гість перебуваю в Бендерах, а з листа ескадроніста побоювання мені приходили, щоб й.в. воєвода російський тим запевненням паші, тут же того ж ескадроніста в дбайливості своїй про те, що він стосовно мене не спокійний, остаточно варто влаштувати реквізицію до воєводи з викладом йому про невідомі факти.

Після реквізиції, влаштованої Польщею, невдовзі прибув кур'єр від Івана Лаврентича³⁴, секунд-майора, російського віце-консула в Молдавії, резиденцією якого були Ясси, з реквізицією до паші, про моє затримання нібито такого, що під протекцією російською є; то й же кур'єр, віддавши реквізицію був до мене відісланий, нібито на переконання його, що я не москаль, а поляк, що маю свого монарха, який буде інтересуватися. Проте, сердечно приймаючи втручання віце-консула, стосовно до істоти самої речі, себто як за підданими польського короля, співвідносного із найяснішими імператорами.

/№17. 134/ Сильно усі турки стурбувалися, коли чутки по місту розійшлися, що я перед російським кур'єром не російським, але польським є підданим, звідки можна було дізнатися, що порозуміння у них якесь завжди було, що навіть, якби був підданим російським.

Нову стурбованість у місті справило повідомлення, яке найперше ми почули, що паша у своєму листі до консула

³⁴ Іван Лаврєньєвич Селунський, російський віце-консул в Молдавії і Валахії (1785-1787).

доводив, що ми не ним затримані були, а агами бендерськими, що нам дало okazію тих же агів, тоді ж умовили, для чого нас тримати, таке велике враження справило, натомисть нам повідомили, що нас затримують, самі до паші вдалися, розповіли йому, що брехня до консула написана, спирають на них наше затримання, паші сказав нібито, що для заспокоєння агів не лише публічно висловився, але задля більшого переконання агів із тією ж усною декларацією Мійсура аги прислав до нас у присутності агів.

Коли годинами чекали резолюції з Ізмайлова, від декотрих приятелів наших дізналися, що впродовж нашого перебування двох кур'єрів, відправлених від бендерського паші до сераскера, повернулося; лише обидва листи, з якими їх відправили, запечатані назад привезли; сераскер їх взяти відмовився, мотивуючи тим, що коли бендерський паша тоді, як ми вперше приїхали, з кораблями, забув, що над ним сераскер і не повідомив його про наш приїзд, тепер якщо без його рішення нас повернув, нехай тепер головою думає, тобто, або щоб чекав резолюції зі Стамбула, якою сераскер виправить, або теж згідно свого розуму поступав.

Тоді ж турки повідомили нам, що пан Чешнік Віламовський згідно умови, з нами через Ізмайлов до Стамбулу з Аккерману вирушив подібним способом, як і ми, але ввічливо був затриманий сераскером, аби не трудився до Стамбула добиратися, а на декілька днів щоб затримався до прийняття резолюції стосовно повантаження пшениці, резолюцію обіцяно.

В момент реквізиції з Польщі і від консула, нам запропонували, задля безпеки від чуми, вільні поїхати до Ізмайлова, але ми повідомили, що затримані бендерським пашею, в краї повідомлено тих, від кого це залежить, з місця не зрушимо, хіба приймемо рішення повернутися додому.

Були попереджені друзями, що вирушити з Бендер для нас небезпечно, бо після кривд, спричинених в Аккермані та Бендерах, люди паші взяли б за претекст гультяїв, що грасували по дорогах, найняли б їх, щоб ті нас побили.

У такій ситуації прийшла повторна реквізиція російського віце-консула до бендерського паші разом із листом, що

поновлює моє звільнення. Її привіз російський хорунжий 6 вересня просто до станції, де ми зупинилися. Сказано було в дуже роздратованому тоні, що то вже занадто, щоб консул змушений був повторювати реквізицію раз вчинену; що консул із двох причин має опоцікавитися нами: по-перше, як підданими держави союзниці, а по-друге, що має усіх християн протекціювати; і що якщо того дня звільнені не будуть, то в такому разі консул кур'єра уже приготовленого відправить до Стамбула, де буде вимагати сатисфакції від самого паші.

Дуже вражений тим роздратованим тоном паша повідомив, що та резолюція сераскера ось-ось очікується і що радий був би, якби того ж дня прийшла. Через кожні півгодини почали приходити до мене аги, повідомляючи, що вже 4 милі татарин, на кінець, за 3 милі, і так далі, врешті приїхав один з повідомленням, що вже приїхав, а в кінці сказав, що вже очікувана з Ізмайлова резолюція прийшла, що вільні їхати, куди захочемо. Паша в цьому перебігу подій запропонував, щоб я претекст мого взяв, що їду до Ізмайлова, і щоб у місті повідомив, з чого ми здогадалися, що по суті, якби повідомив, завезли б мене до Ізмайлова, або тим же повідомленням хотів прикрити паша те, що /135/ за реквізицією російського консула мене відпускає. Це напевне, бо жодної резолюції з Ізмайлова не було, тільки реквізиція російського консула прискорила мій від'їзд, яка 7 вересня прийшла до Ягорлика з конвоєм ясакчія Хісема-агі та пана Савіцького.

Випровадивши мене аж до виїзду з Туреччини, врешті була складена пшениця в Аккермані. Насамкінець (тут вінець розповіді) варто розповісти, як завершилась справа, згідно доповіді пана Чешніка Віламовського.

Найперше, після нашого виїзду з Аккерману пшеницю у трьох давніше найнятих шпіхлерах, зсипали, а для дозору залишили декількох наших людей, виїхав з Ізмайлова до Стамбула, та подорож його, прямування до Стамбулу, була затримана, тобто він запізнився. В Ізмайлові, куди він доїхав, сераскер не переставав його запевняти, що надарма він трудився б, добираючись до Стамбула, коли резолюція по-

вантаження пшениці нашої ось-ось надійти мала б, і по суті дуже гречно не дозволяв йому виїхати до Стамбула, завжди зволікаючи резолюцією, що вже близько.

/№18. 142/ Зі свого боку, повернувшись до Польщі, я з нетерпінням чекав повідомлення, що діється, в якому стані наші інтереси в Аккермані. Я відправив до Аккерману, а звідти до Ізмайлова пана Концицького (Konczyckiego) з перекладачем паном Скупніським (Skupniskim). Коли ці двоє, прибувши до Аккерману, від наших людей, zostавлених при шпіхлерах, жодного повідомлення про пана Віламовського не отримали, подальша подорож змушена була тривати аж до Ізмайлова. Як до того міста прибули, застали там пана Віламовського, який за політичним правом заарештований і не мав права виїзду до Стамбула. Із прибуттям присланих, він почав знову вимагати виїзду до Стамбулу, настирливо цього домагався, йому ж повідомили, з тих причин виїзд його затримується, що в момент повантаження нашої пшениці фірман міг бути надісланий і не було б кому додати до того фірмана тлумачень, якби виїхав пан Віламовський.

Тому йому повідомили, щоб кого-небудь іншого залишив на своєму місці. Тоді він, залишивши пана Скупніського, переправився через Дунай, виїхав з Ізмайлова до Бухареста, а звідти з допомогою російського консула пана Северина³⁵ до Стамбулу, де zostав віденського інтернунція.

Фірман приєднаний (див. літ. А) був виданий до мого арешту, і якому наказано звільнити мене, а з Аккерманського порту випустити продукти, які не є актуальним продовольством. Через те, що фірман суперечив нашим торговельним інтересам, пан Віламовський наново подав меморіал щодо випуску наших продуктів з Аккерману. Тоді ж задля отримання свободи був виданий повторний фірман (під літ. В), тут приєднаний, у якому турецька юрисдикція дозволила вивіз пшениці до Стамбула, ясно, що за монопольними усіма принципами, які Порта встановила, стримуючи вивезення усіляких продуктів з краю, що не підлеглий її пануванню. Фірман датований у Стамбулі

³⁵ Іван Іванович Северин (? – 1799 р.) – генеральний консул в Молдавії і Валахії з 1782 р.

ПІВДЕННИЙ ЗАХІД. ОДЕСИКА

днем 28 листопада, а десь приблизно через чотири тижні в дорозі та по тих юрисдикціях, до яких був адресований, до моїх рук дійшов. Вже була пізня осінь, всі судна на зимову стоянку стали і жоден без особливого азарту подорожі в той час здійснити не міг. Через те змушені були, раді чи не раді, відправлення пшениці відкласти на весну року 1786-го.

Прийшла на кінець теперішнього року весна бажана, коли відправлення нашої пшениці з Аккерману на море уможливилось. Відправили тоді 1 березня пана Концицького до Аккерману, детально проінструктувавши його стосовно відправлення наших продуктів з Аккерману, де з труднощами аж дня 16 квітня, перебравши /143/ пшеницю, продавши її частину, яка у поганих шпіхлерах трохи попсувалась, найняттям суден (1) вирушив на море 17-го, маючи при собі за помічників шляхтича Татоміра (Tatomira) та перекладача з турецької мови.

Задля відомості про вантаж та судна долучаю наступну таблицю (1).

(1) Фрахт трьох кораблів найнятих за 40 кіле аккерманських, або 10 кіле стамбульських:

<i>Міра аккерманських 88 ок однієї ваги</i>		<i>Власник судна</i>	<i>Капітан судна</i>
1	960	<i>Ісмаїл-ага (Izmail Aga)</i>	<i>Хадзола Зінале (Hadziola Dzynale)</i>
2	480	<i>Сакієр Калафатечі (Sakier Kalafateczy)</i>	
3	200	<i>Алі Коч-ага (Alij Kocz Aga)</i>	<i>Сам власник корабля</i>
<i>Всього: 1640</i>			

Міра аккерманська, або кіле, повинно бути 4 кіле аккерманських, кожне кіле стамбульське 22 окк, або 66 фунтів варшавських.

NB. Тут потрібно додати, що на кораблі №1 знаходився сам пан Концицький. На №2 згаданому другому салаччіку Татомір. На кораблі №3 знаходилася лише частина нашого вантажу (а більша була власника корабля), збереження і відправлення йому доручили.

Два судна №2 та 3 з Аккерману звичайно доходили до Стамбулу при добрих вітрах у 3 доби, а часом навіть у пів на третю. Але цього разу, через невідомість капітана у мистецтві вітрил та різних інших причин, нижче описаних, дісталися Стамбулу на 43 день.

Насамперед з Аккерману були віднесені до Очакова, звідти до Трабізонду під берег Анатолії, далі до Варни, а звідти під Кримський острів, де, маючи поламані щогли і трьом, тобто балок, що при камері був, були занесені до Кочубею, звідки вдалися до Аккерману, щоб найближче підремонтуватись (2). Там щоглу та інші зіпсовані реквізити на судні полагодили і після нової триденної навігації дійшли до Стамбулу.

(2) Прибувши, вірніше повернувшись до Аккерману, пан Концицький переконався, що помилки на морі, виникли через незнання капітана корабля, він змінив його, взявши іншого. Дивлячись на карту, наскільки ризикованою була та навігація, кожен розуміє, настільки небезпечно і практично неможливо доручати будь-який товар турецьким кораблям. Через це асекуратори, які страхують товари від морських небезпек в Голандії та інших місцях, за вантажами на турецьких узбережжях не доглядають.

Прибувши до Стамбулу, застав пан Концицький, що з двох суден, що прибули першими, пшениця була вивантажена і на неї пекарський цех була встановив ціну 27½ пар за кіле стамбульське. І не існувало жодного способу, окрім силоміць, ту ціну підняти.

Варто додати, що торгівля збіжжям у Стамбулі не дозволена, як є в інших портах, але встановлена монопольно (куди входить крайове духовенство і декотрі урядові особи). Вони лише собі привласнили привілей купівлі збіжжя: тільки одна рука має ексклюзив до скупку і в неї є сила. Враз ціна усіх продовольчих продуктів стосується урядових потреб і завжди низька утримується, що остаточно спричиняє втрати торгуючим.

Проте Стамбул тільки від підданих своїх має продовольство, яке постачається, і навіть якби задарма фураж достав-

лений забирає, усякий доставляти мусить. З відтак виникає природно висновок, що жоден чужоземець, в тім числі поляк, із тих вищеописаних причин до Стамбулу не повинен продовольство адресувати, крім з певною втратою. Видно, що монополія на усе ексклюзивне продовольство артикули має силу в Стамбулі закупляти, не лише не допускаючи нікого в Стамбулі купувати те саме продовольство, але також усі артикули вище товарообміну, де з порту якого-небудь турецького з Чорного моря доведено до Стамбулу, з того Чорного моря через канал [Босфор] у Біле море, а потім Середземне море відправити не дозволено, лише такі артикули монопольно будуть видані в Стамбулі.

Вирішили протє імператорські двори московський та німецькі об'єднано виключити кораблі свої, які під їхніми прапорами ходять, з підлеглості тієї стамбульській монополії особливим торговельним трактатом. Тепер судна під прапорами тих держав приходять до Стамбула, маючи свободу переходу через канал із Чорного моря в Біле та Середземне моря так далеко, що хоч би найбільший голод і нестаток продовольства панував у Стамбулі, то судна, що приходять під прапорами з якоїсь з тих держав, не можуть бути примушені до спродажу в Стамбулі, лише маючи свободу виходу через канал і вивозу продуктів до портів Середземномор'я, до яких захочуть. І то є основою та суттю авантажів східної торгівлі, особливо дотичної до суден, що ходять під прапорами двох імперських дворів. А так випроваджені продукти можуть бути адресовані до /144/ яких завгодно портів Середземного моря, як-то Александрії в Єгипті, до Італії, до Марселя, до берегів французьких та іспанських і т.д. І тих авантажів знатиме торгівельна польська компанія (торгівельний дім), що знаходиться у Херсоні, яка має дозвіл російського імператора на відправлення польських продуктів з того порту на власних своїх, або тут же найнятих суднах. Стосовно тієї прерогативи, цього року князь Нассау, купивши два судна (3), під імперськими прапорами відправив польські продукти до Аккерману, [звідки] найнятим судном під австрійським прапором вирішив відправити їх до Марселя.

(3) На цих кораблях вони використали мого шкіпера на ім'я Босіановські (Bosiapowski), і людей моїх бувалих, які в минулому році пройшли зі мною цей шлях до Аккерману, в році нинішньому повторно і назад, тобто вдруге з кораблями, тією ж дорогою пройшли.

Оскільки Дністровський сплав аж до Аккермана, тобто вихід в море є безсумнівний, варто сподіватися, що негоція пана Хржановського (Chrzanowski), інтереси його королівській мосці та Речі Посполитої у Стамбулі, обумовлені зацікавленістю обидвох дворів, можна уявити з укладанням політичних перешкод, що занедбали ту торгівлю впродовж віддаленого часу з трактатів Журавінського і Карловицького.

Та торгівля та відновлення вільного Дністрового сплаву, якщо дуже цікавить поляків, а надто воєводства Подільське і частину Брацлавського, що простягаються над Дністром, а звідти теж воєводства (через віддаленість від Херсону та кримських портів, з великими затратами коштів транспортних, особливо товарів тяжчих, для потреби відриву тягла, і значної частини селян та господарських робіт) торговельної комунікації з тими портами не можуть мати. Дорога возами, а через те вантажна торгівля з Херсоном та Кримом для тих воєводств обмежена. Які ближче до московського кордону, то найняти підводи для транспорту до Херсону можна за три польських злотих від корця. А водною дорогою до тієї, яка вже вантажем встановлена, польська торгівля з тим же портом стала б набагато генеральнішою та розлогішою. Примноження різних фабрик та будівель у Херсонському порту, як казенних, так і партикулярних, будова у тім же порту суден, вимагає так багато різних матеріалів, які як вантаж дорого коштують, або по дорожчим цінам, ніж звичайно, привезені бувають. А ті ж самі матеріали є третиною тієї ж самої ціни, якби привезені були водною дорогою; як та деревина різних зразків для побудови суден, як також і до зведення будинків, також на паливо та міське споживання потрібні; гонти парусні, соснові та дубові для зведення дахів, які здалеку возами привозять, до того ж за найвищу в Херсоні ціну.

/№19. 150/ Щоглове дерево, возами привезене, не годиться для тих місць, де воно потрібне грубе або довге; вапно і покриття для даху також проходили дуже складний і дорогий шлях в лісах біля Чечельника.

Тут треба окремо згадати князя Йозефа Любомирського³⁶, що має контракт із адміралтейством на поставку до Херсону дерева на два військові судна, маючи далекі свої ліси за декілька миль від Дністра. Проте подібний контракт пустий та непевний. Під час сплаву, маючи на увазі політичні перешкоди з турецького боку, усе вдається величезним коштом і тим самим зменшується з одного боку, а з другого – примножується коштом російського казни – тож мусив теж доставляти возами.

Якщо б тоді водний транспорт і для самого Херсону, і для польських громадян був би із багатим зиском, або судна, повертаючись в порожні Дністром, втрачали цілого повернення навіть мусили б вантаж враховувати. Що й казати, тепер ця торгівля так узвичаїлась, що судна, які приходять з Херсону до Аккерману, привозячи з-за кордону різні товари, якими при поверненні до Польщі судна будуть навантажені, і на це повернення навіть набираєш зменшення витрат фракту до Аккерману.

Описуючи тоді випадки мого транспортування до Аккерману, подальший продаж у Стамбулі, на потім здалося мені доречним для відомості торгівлі завести журнал подорожі до Аккерману, в якому знаходилось б кожне проминуле село від Лядови (1) аж до Аккерману по обидва боки з випадками по годинах та хвилинах, які відбувалися один за другим. Див. літ. С [в газеті відсутнє]. Стосовно інших обсервацій, які обмірковую, здається, є потреба щось змінити в поверненні тих же суден до Польщі водою.

(1) Лядова, місце з якого вирушили, є малим містечком повіту Мозильова, до ключа Яришківського належить; раніше було великим містом, і на найдавніших картах позначене.

³⁶ Скоріш за все, йдеться про сина київського воєводи Станіслава – Юзефа Любомирського (1751-1817 рр.) – князя, державного діяча Речі Посполитої, Київського каштеляна.

Усі судна вгору по Дністру до Польщі повертаються туди, звідки вийшли, частина під вітрилами, іншу – тягнуть люди. Але берег від Дубоссар аж до Аккерману не очищений від очерету та верб, то ж люди, які мають іти берегом, через це в багатьох місцях підійти не можуть. Хоча звичай, практикований на Дунаї, на Дністер перейшов: їде кілька людей баржою та халупою (човном) з канатом з одного боку – другий кінець каната при судні. Коли відійде та халупа на цілу довжину каната, кидають малий залізний якір, який прудко дна хватає, так одразу люди, що при судні, той ж канат тягнуть. Так кожний корабель два канати і стільки ж якорів має для тягнення суден, коли при недостатньому вітрі судно під парусом йти не може. Повернення /151/ через пороги нижче Ямполя не викликає сумніву, тут без найменшої небезпеки судно, наприклад, мої каюки під вітрилами пройти змогли.

Варто зауважити, що Дністер настільки судноплавний, що не уступає в перевезенні вантажу жодній річці в Польщі. Починаючи особливо біля Рашкова, дуже глибоко і немає жодних перешкод, чепів, каміння, пнів, так як на Віслі, так і далі, навіть в місячні ночі можна було б долати Дністер, не боячись, що розіб'ється.

А що навіть на Віслі не можна практикувати, то при повторному сплаві продуктів на Дністрі князь де Нассау з моїми людьми дослідив, що для пофольгування праці флісаків, коли веслами працюєш, опустивши навіть весла додолу, часто при доброму вітрі можна йти під вітрилами. Минулого року при першому набутті досвіду веслами самі йшли, а де був простий Дністер, опустивши весла для пофольгування, де ще в незнайомій дорозі вітрила не наважилися підносити, йдучи водою, витрати водною їздою 142 години, на те, щоб відбути таку дорогу, можна й два тижні потратити.

Більший досвід використання вітрил на воді, навіть йдучи на діл (вниз), напевне скоротить ту мандрівку. Повертаючись вперше, ті судна з Аккерману аж до Лядової витратили вісім тижнів. Проте цього року ті ж самі люди, відправивши продукти князя де Нассау, набули більшого досвіду здолання різних труднощів повернення водою, до того ж йшли лише сорок два дні.

Літера А. Пояснення фірману до бендерського паши, ізмаїлівського сераскера, а також аккерманського губернатора, суддів та магістрів тих міст, де тільки міг знаходитися Дзедушицький

Інтернунцій цезарсько-королівський, що резидує при найяснішій Порті Оттоманській, барон Герберт Разеал³⁷ (Herbest Ratheal) дізнався, що польський шляхтич Дзедушицький, який до імператорського двору належить, їде з вітчизни з продуктами і товарами, що цілпо торгівлі має прямування до портів, розташованих на березі Дунаю, був затриманий у своїй дорозі зі своїми людьми, продуктами і товарами, повідомив нам про це меморіалом, а також попросив нашої найвищої вказівки, щоб той згаданий шляхтич міг вільно виїхати і повернутися з міста, де був затриманий. Стосовно тієї ж реквізиції посилаємося на теперішній наш оттоманський фірман, яким наказуємо, що це взагалі недопустимо, окрім того відсутній привід до затримання того шляхтича, ані самого, ані товарів (знаходиться тут гарного ґатунку продовольство), щоб не були затримані в тих околицях або загалом на основі трактатів, щоб була надана усіляка підтримка та допомога, і щоб не було нападок, і під протекстом, тобто митних штрафів, які не можна вимагати, тільки ті товари, які добровільно продав.

Літера Б. Пояснення фірману Осяйної Порти до й.в. сераскера Сеїд Ахмета (Seid Ochmet) паши ізмаїловського, а також до паши та судді аккерманського, як і до митника та інших аккерманських офіційних осіб

Із листів та відомостей, що від вас надійшли до моєї О. Порти, дізналися, що того року стали з Польщі в Аккерманському порту через ріку Дністер припливши, сім батів з продовольством, з погляду тієї експедиції з'явилися зі сторони вашої запитання до аккерманських громадян в тій мірі та до міщан околиці, які мали відповісти, що досі не сталося, аби через згадану ріку продовольство сплавлене було. Нас також ознайоми-

³⁷ Повноважний повірений Священної Римської імперії при Порті Оттоманській (інтернунцій) барон Петер-Філіп фон Герберт (1735-1802).

ли, що те продовольство було підготовлене до навантаження на два купецьких судна, що належать О. Порті, які мали би відправитись до столиці, не маючи дозволу з цього пункту, чомусь їх і затримали, тому через те ваше загалом повідомлення завимагали від нас вказівки, як поступити в такому разі.

З іншого боку Станіслав де Піхельштейн (Stanislaw de Pichelstein), польський перекладач, останній раз подав нам меморіал, у якому розповідав, що один із польських вельмож на прізвище Віламовський із декількома охоронцями та зі збіжжям (польським) став у Аккерманського порту, і також, що збіжжя виявилось затримане урядом та суддями та через те затримання може пропасти; а також ознайомив нас, що згаданий шляхтич, польський громадянин зі своїми людьми, поляками, напевно затриманий в Ізмайлові. Згідно розпорядження, даного найяснішим королем Речі Посполитої, той же перекладач вимагав, аби з'явився найвищий мандат. Щоб відтоді у подібних випадках не випадало затримувати ані осіб, ані збіжжя. Само собою очевидно, /132/ в усіх націй та держав закріплене в крайових уставах, а тим паче в подібній мірі й партикулярно, що без практики сплавляли збіжжя тепер Дністром з Польщі, що нам можуть влаштувати якусь небезпеку. Оскільки польський двір віддавна з нами дружить, то не гоже, щоб збіжжя псувалося, спричинивши шкоду полякам, щоб відвернути таку втрату, дозволяю тепер, аби збіжжя було продане у тій стороні купцям, що належать до пекарського цеху згідно існуючого торгу, і гроші щоб були виплачені без жодної затримки; якщо ж там не продадуть, і самі подадуться до столиці, можуть тоді повантажити на купецькі судна, що турецьким громадянам належать, які мають звичай везти до пекарського цеху, і тоді має бути експедиюване (спрямоване) просто до столичного цеху, який купить.

Бо ж не пристойно, аби вільні люди без жодної на те причини затримані були в спосіб, про який тут розповідав згаданий сераскер та аккерманський паша, і ми, що маємо стосуюнок до цієї розповіді, утримуємося від усього, щоб цьому суперечило. То ж наказуємо тобі, сераскере, аккерманському паші та іншим вам, аби zostалися в дозволених межах та добрій приязні й гармонії, і щоб уряд наш застерегли від усього

такого, що може спричинити шкоду та збиток тій спроможності, яка віддавна нас єднає як друзів. Певна річ, затримання згаданого збіжжя, відправленого польським боярином, може зашкодити йому, і це ображає добру дружбу та сусідство, тому дозволяє тепер і звідти, щоб відпустили цього враз з людьми та збіжжям згідно торгу за готові гроші пекарському цехові, авторизованому тескіром (teskiera), себто засвідченого цеховим білетом, запобігаючи, наскільки це можливо, щоб не трапилося перешкод та труднощів, стосовно зміни встановленої ціни, збільшення або зменшення при купівлі.

Якщо б згадане не продане збіжжя у тих сторонах забажали б самі вони десь перевести, маєте їм дозволити, аби повантажили на такі турецькі судна, які зазвичай деestino-вані до пекарського цеху, і вони нехай транспортують до столиці для продажу, для того варто брати запоруку від капітанів суден, щоб не вдалися до інших місць, щоб те збіжжя просто до столиці перевезти, і взявши потрібно примітку, і давши тим же капітанам із належною печаткою Тескіра, вказуючи кількість збіжжя, що знаходиться на кожному судні та ім'я капітана судна, будуть також повинні до нас експонувати особливий рапорт з окресленням того усього, детально описаного і не дозволяти тепер більше випадків подібних, що суперечили б цій вказівці та приписам.

Наказую обов'язково дотримуватися цього мого падишахського висновку, даного у цьому випадку, і докласти сил, аби не поступати всупереч тому. Даний у нашій столиці Константинополі в кінці місяця зіл-хідже (zil-hidze) року хіджри 1199, тобто року божого 1785, дня 28 листопада.

Література:

1. Dzieduszycki W. Podróż dla doświadczenia splawa Dniestrowego w roku 1785. // Przyjaciół ludu. 1843: №9. – S. 66-70; №10. – S. 78-80; №12. – S. 95-96; №14. – S. 108-112; №15. – S. 119-120; №17. – S. 134-135; №18. – S. 142-143; №19. – S. 150-152).
2. Васильевич С. Титулованные роды Российской империи. – Т. 2. С. СПб, 1910. – 88 с.
3. Dzieduszycki M. Kronika domowa Dzieduszyckich. – Lwow: Drukarnia Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1865. – 477, [3], LXXXIV s.

4. Качур І. Маргінальні записи як джерело дослідження історії читачтва Західної України XVIII-XIX ст. // Зап. Львів. наук. б-ки ім. В. Стефаника. 2008. Вип. 1(16). С. 3-25.

5. Сецинский Е. Подольские типографии и издания // Подольские епархиальные ведомости. 1903. № 46 (неоф. часть). – С. 1375-1384.

6. Павлуцкий Г.Г. Старая Успенская церковь в м. Ярышев Могилевского уезда // Древности Украины. – Вып. 1: Деревянные и каменные храмы. К.: Тип. Кульженко, 1905. – С. 32-36.

7. Rolle J. Drukarnie na kresach multańskich // Rocznik dla archeologów, numizmatyków i bibliografów polskich. Rok 1870. Krakow, 1873. – S. 15-18.

8. Арапу В.В. Торговый спор между Молдавским княжеством и Речью Посполитой из-за запрета на импорт польской горилки (вторая половина XVIII в.) // Історія торгівлі, податків та мита. Дев'ята міжнародна наукова конференція. Дніпропетровськ, 2015. – С. 50-51.

9. Погодин А. История польского народа в XIX веке. М.: Изд. Г.А.Лемана и С.И.Сахарова, 1915. – 297 с.

10. Кравченко І. Ямпільський маєток наприкінці XVIII та в першій чверті XIX століття // Студії з історії України Науково-дослідчої катедри історії України у Києві. 1929. Т. 2. – С. 56-95.

11. Dzieduszycki W. Podróż dla doświadczenia splawa Dniestrowego w roku 1785 // Львівська Наукова бібліотека НАН України. – Фонд 45: Архів Дзедушицьких. Ч.I: Бібліотека. № 286. – 51+2 с. (рукопис 1786 р.).

12. Аргатюк С., Сапожников И. О хлебной торговле Галиции с Одессой по Днестру: операция А.Р. Мысловского 1843-1846 годов // Південний Захід. Одессика. Вип. 25, 2018. – С. 25-44.

13. Dzieduszycki V. Călătorie pentru cercetarea navigatiei pe Nistru in anul 1785 (Rezumat) // Panaitescu P.P. Calatori poloni in tarile Romane. Bucureşti: Cultura naţională, 1930. – P. 240-243.

14. Dzieduszycki V. Călătorie pentru cercetarea navigatiei pe Nistru in anul 1785 (Rezumat) // Calatori straini despre tarile Romane. Vol.X. Partea I. Bucuresti: Editura Academiei Romane, 2000. – P. 701-703.

15. Сапожников И. Из истории мечетей и церквей Аккермана в середине XVII – первой половине XIX веков // Емінак. Миколаїв, 2017. – Т. II. – № 3 (19). – С. 45-53.

16. Сапожников І.В. Край під владою Золотої Орди, Литви, Кримського ханства та Туреччини: друга половина XIII – 1789 р. // Край Овідія. Одеса: 2005. С. 51-79, 383-391.

17. Сумароков П. Путешествие по всему Крыму и Бессарабии в 1799 г. с историческим и топографическим описанием всех тех мест. М.: В унив. типогр., 1800. – 238 с.

18. А.В.Суворов. Сб. док. — Т. 2. М.: Воениздат, 1951. – XXIV, 688 с.

Рис. 1. Граф Валеріан Дзєдушицький (1754-1832 рр.)

Valerian Dzieduszycki

Рис. 2. Підпис В. Дзєдушицького (1786 р.)

*Аліса Ложешник, кандидат історичних наук,
провідний бібліотекар НБ ОНУ ім. І.І. Мечникова;
Ніла Ложешник (с. Йосипівка), старший вчитель,
вчитель вищої категорії Йосипівського НВК*

ПОМІЩИЦЬКА КОЛОНІЗАЦІЯ ТА ГОСПОДАРСЬКЕ ОСВОЄННЯ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ (на прикладі освоєння Тираспольського повіту Херсонської губернії князівськими родами Аргутинських-Долгоруких та Абамелків)

Процес інтенсивної колонізації південноукраїнських земель наприкінці XVIII – початку XIX ст. розпочався з їх приєднанням до Російської імперії згідно з підписанням Кючук-Кайнарджийського (1774 р.) та Яського (1791 р.) мирних договорів. Одним з осередків урядової колонізації став Тираспольський повіт Херсонської губернії. Історія заселення і подальшого господарського освоєння Тираспольського повіту ще недостатньо вивчена. Хоча питання колонізації вказаних територій дотично розглядаються в працях В. Григоровича [1] (який, зокрема, опублікував відомість державних і приватних земельних дач Тираспольського повіту на 1795 р. [1. 31-45]), А. Скальковського [2;3;4], Гавриїла (Розанова) [5], П. Іванова [6], П. Щебальського [7], Д. Багалія [8], Є. Загоровського [9;10;11;12;13], О. Дружиніної [14;15;16] та інших вчених, але в них, як правило, аналізуються окремі проблеми за обмежені проміжки часу. Фактологічним матеріалом для висвітлення історії колонізації Тираспольського повіту є комплекс історичних джерел із соціально-економічної історії розвитку вказаного регіону, що зберігається в Держархіві Одеської області [17, 18].

В даній статті ми зупинимось на розгляді політики уряду Російської імперії щодо адміністративно-територіального і поземельного облаштування південноукраїнського регіону, в тому числі й Тираспольського повіту, яке розпочалося в останній чверті XVIII ст. і було тісно пов'язане з процесами колонізації, які мали в історії України важливе значення.

Указом від 26 січня 1792 р. Очаківську область офіційно включили до Катеринославської губернії [19. 301–302], а катеринославському генерал-губернаторові В. В. Каховському доручили: «прийняти міри щодо заселення та виділити землі як державним селам, так і для поміщиків невеликими ділянками, згідно положення по плану Катеринославської губернії, і зобов'язати усіх, хто отримав наділи, заселяти їх негайно...» [20. 491]. Слід зазначити, що заселяючи Очаківську область, царський уряд «намагався» залишити за собою право розпоряджатися найкращими земельними угіддями, вимагаючи «не змішувати державні поселення з поміщицькими», що й дотримувався у своїх розпорядженнях генерал-губернатор: для державних сіл він відвів території від Ольвіополя до Балти і від с. Дубового до р. Ягорлик, а також лівий берег Дністра до «Середньої фортеці» (майбутньої Тираспольської) навпроти Бендер.

В травні-квітні 1792 р. В.В. Каховський очолив бригаду картографів і землемірів та оглянув нижню частину території Очаківського степу. Про хід експедиції щодо збирання матеріалу для детального опису заселення «Новопридбаних земель» він відразу ж повідомляв уряд Російської імперії. Зокрема, в рапорті від 5 травня 1792 р., написаному в Дубоссарах, йде мова про огляд території Очаківської області за період від 25 квітня до 1 травня 1792 р. [21. 260–261], а в рапорті від 21 вересня 1792 р. – про вибір місць для повітових центрів [21. 263–264].

Згодом матеріали цієї експедиції стали основою атласів Південної України, виготовлених в 1792–1800 рр., та «Описових відомостей» до них. Так до серпня 1792 р. бригада картографів і землемірів підготувала «Атлас новопридбаної області» з семи карт, додатками до якого були оглядова «Карта новопридбаної області від Порти Оттоманської і приєднаної до Катеринославського намісництва» з поділом на чотири повіти [22. 51] та «Описові відомості» про земельні діачі і їх власників, для канцелярії Катерини II [23. 378].

За інформацією генерал-губернатора, Очаківську область поділили на чотири повіти: під №1 значився повіт з центром в м. Голта, під №2 – повіт з центром в м. Нові Дубос-

сари, під №3 – повіт з центром в м. Хаджибей, під №4 – повіт з центром при колишній фортеці Очаків [24. 319–331]. Всю надану землю розділили на 321 земельну дачу (2.246.548 десятин землі), з них під поміщицькі наділи виділили 1.686.078 десятин, під державні – 560.470 десятин [24. 331].

Розглянемо детальніше повіт №2, центром якого з 1795 р. стало м. Тирасполь Вознесенської губернії [1. 31–44]. До його складу в 1792 р. входило 548.900 десятин: для державних поселень – 199.590 та для поміщицьких 349.310 десятин. Усю землю було поділено на 81 дачу. Одну з них планувалось віддати для заселення повітовому містечку Дубоссари з 12 державними поселеннями, другу – під м. Григоріополь з трьома державними поселеннями, чотири – для 14 державних поселень, одну – для старовірів з Правобережної України, 66 – для поміщицьких дач (вісім залишили в резерві) [1. 322–325]. Зміна повітового містечка послугувала причиною зміни номерних знаків розданих земельних дач. «Нові» номерні знаки зустрічаються вже на «Генеральних планах Херсонської губернії» 1806 р. (фактично на 1801 р.) і межових відомостях та плані 1828 р., що зберігаються в архівосховищах Києва та Херсона [25. 51].

Намагаючись створити в «новопридбаній області» міцну соціально-економічну базу, уряд Російської імперії сприяв поселенню в південноукраїнському регіоні «надійних» поселенців з дворян, поміщиків, офіцерів й іноземців, які за короткий час створили в регіоні величезні «латифундії». Серед них було чимало й «турецьких вірмен», які на запрошення Катерини II та князя Г. Потьомкіна під час російсько-турецької війни 1787–1791 рр. почали переселятись на Південь України.

23 лютого 1792 р. вірменські родини на чолі з Йосифом Аргутинським – Долгоруким (Долгоруковим) отримали дозвіл на будівництво м. Григоріополь з навколишніми земельними дачами. У своєму розпорядженні на ім'я Катеринославського генерал-губернатора В.В. Каховського Катерина II писала: «Пане Катеринославський губернатор. Покладаючи на вас населення та благоустрій землі новопридбаної нами від Порти Оттоманської, за потрібне вважа-

ем особливо вам доручити піклування про переведених з-за Дністра вірмен. Покійний князь Григорій Олександрович Потьомкін-Таврійський призначив бути місту вірменському під іменем Григоріополь біля самого Дністра, між долин Чорною та Чорницею, включаючи і їх обидві в міський вигін. Ми, затверджуючи це призначення, наказуємо. По-перше: відвести згаданий округ між долинами Чорною та Чорницею, що включає їх обидві, під місто вірменське, яке й назвати Григоріополь» [26. 150].

Після наказу Катерини II розміщенням вірмен опікувалися Йосиф Аргутинський та генерал-губернатор В. В. Каховський. Ось як описує генерал-губернатор свою зустріч з Й. Аргутинським в листі до В. С. Попова: «Під час оголошення мною височайшого указу архієпископу вірменському та його пастві про місце, де височайше наказано бути вірменському містові Григоріополь, спочатку всі вони занепали духом. Це відбулося лише від уяви, що по Дністру немає місця кращого від Дубоссарського, і що для того не було височайшої волі їм пожалувати інше» [23. 346]. 5 квітня 1792 р. вони оглянули відведене для будівництва терени в долинах Чорній і Чорниці, побачивши: «...джерела для підведення води до міста, місця для насадження фруктових та виноградних садів та для посіву поварених рослин і коли роз'яснили їм, що в цьому пожалуваному їм вірменському містові приємний образ життя їх ніхто не буде порушувати, і що ніхто їх жінок бачити не зможе» [23. 346–347].

В 1792 р. перші родини вірмен оселились в м. Григоріополь [27. 316], якому належала земельна дача (30000 десятин), передана Й. Аргутинським своїм племінникам – Соломону та Василю Аргутинським. На цих землях було «знову населено» вірменами державні села – Йосипівка, Василівка, Захарівка, що згадані у «Відомості чотирьох повітів, які склали новопридбану область від Порти Оттоманської і були приєднані до Катеринославського намісництва, 1792 р.». На той час тут проживав 131 мешканець (71 чоловік і 60 жінок) та знаходилося 12000 десятин землі під посіви й 100 десятин землі для випасу (луки, байраки, гайочки) [28. 311–312]. Першими поміщиками вищеназваних сіл стали вірмени із роду

князів Аргутів. За однією з версій, цей рід належав дому Гасан-Джалалянів – правителів вірменського Хаченського князівства; за іншою – до роду Закарянів-Мхаргрдзелі, чия родословна починалася з Каринів-Пахлеvidів – одного з семи «Великих домів» Персії. 22 березня 1800 р. архімандрит Йосиф Аргутинський, разом з братами та племінниками, був удостоєний князівського достоїнства Російської імперії з дозволом іменуватися «Аргутинськими-Долгорукими» [29. 159]. Про успішність господарств Аргутинських-Долгоруких говорить те, що на 1856 р. вони згадувались серед найбільших землевласників Тираспольського повіту. На 1860 р. князі Аргутинські: надвірний радник Йосип Давидович, штаб-ротмістр Микола Давидович, підпоручик Василь Миколайович та Олександр Миколайович володіли селами Василівка, Йосипівка, Давидівка та містечком Захарівка, 715 селянами та 106 дворовими слугами [30. 42–44].

Поряд з вищезгаданими селами розміщувались володіння поміщиків ще одного старовинного вірменського роду – князів Абамеліків. Семен Семенович Абамелік-Лазарев писав, що рід походить від князів Маріобизьських Агдзенських, що переселились з Курдистана в 1421 р., що підтверджується грамотою Іраклія II від 29 березня 1788 р. 29 березня 1788 р. Сімон Оханович (Іванович) та 1 березня 1794 р. Абель Оханович (Іванович) Абамеліки були затверджені в князівському достоїнстві Грузинського царства. 1 серпня 1856 р. та 7 лютого 1867 р. за наказом Сенату були визнані в князівському достоїнстві Російської імперії Павло Олександрович Абамелік зі своїм сином Олександром [31. 159]. Князь П. О. Абамелік на 1860 р. був поміщиком містечка Павлівка, селищ Комаровка, Лазарівка, Єлизаветівка, з 235 селянами й 88 дворовими слугами [31. 160]. А його син Олександр у другій половині XIX ст. – с. Йосипівка Захарівської волості Тираспольського повіту (після продажу маєтку О. Аргутинським-Долгоруким).

Наприкінці XVIII ст. влада Російської імперії здійснила масштабну кампанію щодо переселення іноземних колоністів на терени Херсонської губернії. Переселенці наділялись великим обсягом земельних дач, ставали повноправними учасниками земельних та цивільних відносин у правовому

полі Російської імперії, на власний розсуд визначали подальшу долю своїх наділів. Економічна скрута часто змушувала власників маєтків звертатись по допомогу до іпотечних установ. Перша не лише в Україні, а й в усій Російській імперії іпотечна установа – Товариство поземельного кредиту для Херсонської губернії – була відкрита в 1864 р., а з 1871 р. її реорганізували в Херсонський земський банк. Позика під заставу маєтку (більше 50 десятин) надавалася на максимальний термін – 34 роки і 11 місяців при 7% річних. [32. 54].

В Держархіві Одеської області збереглися документи Херсонського земського банку, які відображають процес заселення Тираспольського повіту та виступають джерелом з історії поміщицького господарства. Серед наведених нижче документів – оціночні описи та відомості про маєток, подані землевласником, де зібрана докладна інформація про місце розташування маєтку, його кордони та площу, склад угідь, спосіб експлуатації землі, дана оцінка господарських будівель, визначені прибутковість маєтку та його вартість. В публікації «Відомостей про маєток при с. Йосипівка князів Аргутинських-Долгоруких» та у витязі з «Журналу правління земського банку Херсонської губернії» збережена стилістика, орфографія та пунктуація оригіналу.

Література:

1. Григорович В. И. Записка о пособиях к изучению южно-русской земли, находящихся в военно-ученом архиве Генерального штаба. Одесса: Тип. Ульриха и Шульце, 1876. – 47 с.
2. Скальковский А. Изустные предания о Новороссийском крае. СПб., 1838. – 29 с.
3. Скальковский А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. Одесса, 1846. – Ч. 2. – 369 с.
4. Скальковский А. Опыт Статистического описания Новороссийского края. Одесса, 1850. Ч. I: География, этнография и народоисчисление Новороссийского края. – 366 с.
5. Гавриил (арх.) Хронологико-историческое описание церквей епархии Херсонской и Таврической // Записки Одесского общества истории и древностей (далі – ЗООИД). 1848. – Т. 2. – С. 140–210.

6. Иванов П. Обзорение состава и устройства регулярной русской кавалерии от Петра Великого и до наших дней. – СПб., 1864. – 317 с.
7. Щербальский П. Потемкин и заселение Новороссийского края. – М., 1868. – 21 с.
8. Багалеи Д. И. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры: ист. этюд. К.: Тип. Корчак-Новицкого, 1889. – 115 с.
9. Загоровский Е. Военная колонизация Новороссии при Потемкине. Одесса, 1913. – 34 с.
10. Загоровский Е. Очерк истории Северного Причерноморья. Одесса, 1922. Ч. 1. – 100 с.
11. Загоровский Е. Экономическая политика Потемкина в Новороссии // Журн. науч.-исследов. кафедр. Одесса, 1926. Т. 2, № 2. – С. 21–26.
12. Загоровский Е. А. Иностранная колонизация Новороссии в XVIII в. Одесса, 1913. – 34 с.
13. Загоровский Е.А. Организация управления Новороссией при Потемкине в 1744–1791 гг. // ЗООИД. 1913. Т.21. – С.52–82.
14. Дружинина Е. И. Южная Украина в 1800–1825. М.: Наука, 1970. – 383 с.
15. Дружинина Е. И. Северное Причерноморье. 1775–1800 гг. М.: АН СССР, 1959. – 279 с.
16. Дружинина Е. И. Южная Украина в период кризиса феодализма. 1825–1860 гг. М.: Наука, 1981. – 207 с.
17. Державний архів Одеської області. – Ф. 249. – Оп. 1. – Спр. 327.
18. Державний архів Одеської області. – Ф. 249. – Оп. 1. – Спр. 129.
19. Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое / под ред. М. М. Сперанского. СПб.: Тип. 2 Отделения собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1830. Т.23: 1789. – 31 октября 1796 гг. – 974 с.
20. Скальковский А. А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края, 1731–1823. Одесса: Гор. тип., 1836. Ч. 1: с 1731 по 1796 год. – 288 с.
21. Скальковский А. А. Сравнительный взгляд на Очаковскую область в 1790 и 1840 гг. // ЗООИД. 1844. Т. 1. – С. 257–276.
22. Сапожников И. В., Белоусова Л. Г. Греки под Одессой: очерки истории п. Александровка с древнейших времен до начала XX в. Одесса-Ильичевск: Элтон-2-Гратек, 1999. – 264 с.

23. Мурзакевич Н. Н. Письма Екатеринославского губернатора Василия Васильевича Коховского состоящему при делах Ее Величества Екатерины II, тайн. сов. В. С. Попову, для доклада князю Платону Александровичу Зубову (с 20 Января 1792 по 24 Июня 1794 года) // ЗООИД. Одесса, 1881. Т. 12. – С. 330–427.

24. Ведомости четырех уездов, составляющих новоприобретенную область от Порты Оттоманской и присоединенную к Екатеринославскому Наместничеству 1792 года // ЗООИД. Одесса, 1875. Т. 9. – С. 319–331.

25. Аргатюк С. С. Початок освоєння Очаківської області у 1789-1793 рр. // Наук. пр. іст. ф-ту Запор. нац. ун-ту. 2016. Т. 1, Вип. 45. – С. 50–69.

26. Ананян Ж. А. Армянская колония Григориополь. Ереван, 1969. – 275 с.

27. Гавриил (арх.) Армяно-Григорианские архиереи в Новороссии и Бессарабии // ЗООИД. Одесса, 1875. Т. 9. – С. 315–318.

29. Материалы для Истории Новороссийской Армяно-Григорианской епархии // ЗООИД. Одесса, 1875. Т. 9. – С. 303–314.

30. Багдыков М. Г. Архиеп. Иосиф, кн. Аргутинский-Долгорукий, предводитель армян России: штрихи к портрету. Р-н/Д., 2002. – 246 с.

31. Пивовар А. В. Поселення Херсонської губернії за повітовими алфавітами 1856 р. К.: Академперіодика, 2009. – 91 с.

32. Дворянские роды Российской империи / под ред. С. В. Думина. М.: Линкоминвест, 1998. Т. 4: Князья Царства Грузинского. – 294 с.

33. Сербинович Я. А. Поземельный кредит, его прошлое, настоящее и будущее. СПб., 1887. – 176 с.

Додаток 1

17 іюля 1873

Въ правленіе земскаго банка Херсонской губерніи
Къ оценке Землевладельца Тираспольскаго уезда
полковника Александра Николаевича
князя Аргутинскаго – Долгорукова

Заявленіе

Представляя при этомъ сведенія объ имении моемъ, состоящемъ Тираспольскаго уезда при селе Осиповке 3915'12

десятинъ, имею честь покорнейше просить Правленіе банка, выдать мне дополнительную ссуду, какая будетъ причитаться по уставу Банка. Залоговое же свидетельство и планъ имения находятся при делахъ Банка полковника князя Александра Аргутинскаго – Долгорукова.

16 іюля 1873 г.

Одесса

СВЕДЕНІЯ

объ имении, принадлежащемъ полковнику Александру Николаевичу князю Аргутинскому-Долгорукову Херсонской губерніи Тираспольскаго уезда, при селе Осиповке

1. Пространство, т. е. количество десятинъ закладываемаго имения, за исключеніемъ крестьянскаго или царанскаго надела: три тысячи девятисто пятнадцать десят. и тысяча двести сажень (3915 д. 1200 с.)

Границы: съ севера, востока, юга и запада: съ севера земель князей Осипа и Николая Аргутинских -Долгоруковыхъ

Въ имении этомъ заключается:

а) лесовъ – какого качества, въ одномъ ли участке, или въ разныхъ и сколько в каждомъ: лесовъ дубового, кленового и бересту 800 десятинъ въ 10 участкахъ;

б) угодій почему либо особенно замечательныхъ; какіе водопой, дороги и разстоянія отъ городовъ, торговыхъ местечекъ и отъ ближайшей почтовой станціи, съ означеніемъ названія оной: водопой изъ четырехъ прудовъ и двадцати колодцев; имение отстоитъ отъ Тирасполя 55 в., Одессы 140 в. и отъ станціи железной дороги Затишье 17 верстъ;

в) сколько десятинъ засеивается ежегодно владельцемъ и сколько десятинъ сенокоса: вся земля отдана въ аренду;

г) сколько десятинъ отдается въ наемъ десятинщикамъ, съ показаніемъ получаемаго дохода. Если же имение отдано въ аренду по контракту, то на какой срокъ и по какой цене; причемъ следуетъ приложить и копію контракта: земля отдана въ аренду отъ четырехъ до шести рублей въ годъ за десятину;

д) сколько десятинъ отведено въ постоянное пользованіе

крест'янъ или царанъ, съ показаніємъ получаемыхъ съ нихъ повинностей: наделовъ нетъ.

2. О населеніи именія. Сколько семействъ или душъ поселено въ именіи: въ именіи поселено крест'янъ собственниковъ 70 семействъ.

3. О доходахъ съ питей, мельницъ, рыбной ловли и т. п. шинокъ приносящій доходу 400 руб. и мельница 100 р. в годъ.

4. О хозяйственныхъ строеніяхъ: господскій домъ о 12 комнатахъ кирпичный, кухня съ пятьма комнатами, амбаръ, конюшня, ледникъ, погребъ.

5. О стоимости именія, по мненію владельца: двести пятидесять тысячъ руб. (250000 р.)

6. О количестве недоимокъ, на именіи числящихся: недоимокъ нетъ

Подпись владельца: полковник князь Александръ Аргутинскій – Долгоруковъ

Адресъ владельца: на станціи желѣзной дороги Затишье (ДАОО, ф. 249, оп. 1, спр. 327, арк. 9–11)

Додаток 2

ЖУРНАЛЬ

Правленія земского банка Херсонской губерніи

7 октябрь 1885 года

Землевладелица Тираспольского уезда Анна Ивановна Абамеликъ заявила Правленію банка, что изъ заложенного въ Земскомъ банке недвижимого именія при дер. Осиповке, она желаетъ продать восемьсотъ десятинъ земли, съ переводомъ на покупателя причитающіися на эту землю части долга Земскому банку. Заявляя объ этомъ и представляя геометрической планъ отчуждаемого участка, г. Абамеликъ проситъ Правленіе банка объ изъясненіи согласія на сказанную продажу.

Справки:

1. По свидѣтельству бывшей Херсонской палаты гражданскаго суда отъ 3 января 1869 года за № 2, въ залоге Земского банка находится недвижимое именіе жены штабсъ –

ротмистра княгини Анны Ивановны Абамеликъ, состоящее въ Херсонской губерніи, Тираспольскомъ уезде, при дер. Осиповке, въ количестве трехъ тысячъ девятисотъ пятнадцати десятинъ земли, оцененное въ 1873 году, для залога оного Земскому банку по пятьдесятъ рублей за каждую десятину;

2. На именіи этомъ числится первоначального долга Земскому банку сто одна тысяча сто рублей, а именно: по 4 серии пятьдесятъ одна тысяча двести руб., по 9 серии тридцать семь тысячъ руб. и по 10 серии двенадцать тысячъ девятисотъ рублей и по займамъ этимъ платежи Банку внесены полностью по 1 марта 1886 года, а капитального долга къ тому же сроку причитается по всемъ тремъ сериямъ семьдесятъ семь тысячъ семьсотъ девяносто руб. шестьдесятъ девять коп.;

3. Изъ представленного ныне геометрического плана, а равно изъ плана, находящагося при деле Земскаго банка, видно, что отчуждаемый участокъ въ количестве восьмисотъ десятинъ земли расположенъ на северо-западной стороне именія и находится въ следующихъ границахъ: съ севера – земля села Васильевки; съ востока и юга – земля сел. Осиповки, остающаяся за этою продажею въ владеніи княгини Абамеликъ; съ запада – земля крестьянскаго надела сел. Осиповки;

4. По составленному Правленіемъ банка разсчету, на восьмисотъ десятинъ земли причитается первоначального долга Земскому банку по 9 серии девятнадцать тысячъ четыреста рублей, а капитального по 1 марта 1886 года пятнадцать тысячъ девятьсотъ семьдесятъ семь руб. двадцать семь коп.

За симъ во владеніи княгини Абамеликъ останется три тысячи сто пятнадцать съ половиною десятинъ земли, съ первоначальнымъ долгомъ Земскому банку въ суме восьмидесяти одной тысячи семисотъ рублей, а именно по 4 серии пятьдесятъ одна тысяча двести руб., по 9 серии семнадцать тысячъ шестьсотъ руб. и по 10 серии двенадцать тысячъ девятьсотъ рублей.

По соображенію изложенныхъ обстоятельствъ и принимая во вниманіе, что какъ отчуждаемый участокъ, такъ рав-

но и участокъ остающійся во владеніи г. Абамеликъ по удобному разграниченію своему, могутъ состоять въ залого и обеспечивать долгъ Земскому банку, въ указанныхъ выше суммахъ каждый отдельно и независимо одинъ отъ другаго,

Правленіе банка ПОСТАНОВИЛО:

Изъявить согласіе на продажу изъ указанного выше именія 800 десятинъ земли, въ описанныхъ границахъ, но съ темъ, чтобы при совершеніи купчей крепости были соблюдены следующие условія:

а. получить отъ княгини Абамеликъ и прислать въ Правленіе банка сведенія по установленной форме, какъ объ отчужденной земле, такъ и о земле, остающейся за симъ въ ея владеніи;

б. наложенны на 3915 $\frac{1}{2}$ десят. Земли, отъ имени Анны Ивановны Абамеликъ, запрещеніе давать Земскому банку въ сумме 101.100 руб. снята, а взаменъ оного наложить новыя запрещенія: одно на 800 десят. земли или сколько таковой въ натуре окажется въ границахъ, указанныхъ на плане и въ описи этой земли, отъ имени покупщика оной за долгъ Земскому банку въ сумме 19400 руб. и на 3.115 $\frac{1}{2}$ десят. земли или сколько таковой въ натуре окажется въ границахъ же указанныхъ на плане и въ описи этой земли, отъ имени княгини Анны Ивановны Абамеликъ за долгъ Земскому банку въ сумме 81700 руб. и съ этихъ суммъ должны быть вносимы установленные платежи банку, впредь до окончательнаго погашенія долга;

в. получить отъ покупщика подписку, по установленной форме о принятіи имъ на себя долга Земскому банку и всехъ обязательствъ по оному, и прислать подписку эту въ Правленіе банка вместе съ копіею купчей крепости по утвержденіи таковой.

Но если купчая крепость не будетъ совершена до 1 марта 1886 года, то для совершенія таковой после этого срока должно быть получено изъ Правленія банка дополнительные удостовѣренія.

Для безпрепятственнаго совершенія купчей выдать княгине Анне Ивановне Абамеликъ копію настоящаго журнала.
(ДАОО, ф. 249, оп. 1, спр. 327, арк. 198–199 зв.)

Додаток 3

Геометрический план

Херсонской губернии Тираспольскаго уезда участка земли при селении Осиповке, владение княгини Анны Ивановны Абаменикъ. Съёмка учинена землемеромъ титулярнымъ советникомъ Федоровымъ. По произведенному исчислению означенного участка найдено всего восемь сотъ десятинь земли. Подробное же исчисление означенныхъ угодий значится въ экспликаціи плана сего.

Описание смежностей

Отъ а до в - земли села Васильевки

в - с - земли с. Осиповки владение княгини Анны Ивановны Абаменикъ

с - а - крестьянский наделъ с. Осиповки

Экспликація

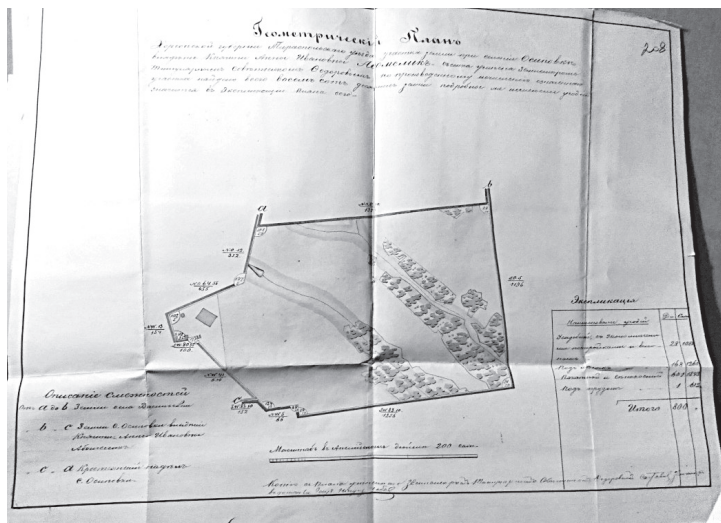
Наименование угодий

Усадьбой, съ экономическими постройками и выгономъ - 28 дес. 1080 саж.

Подъ лесомъ - 168 дес. 1260 саж. Пахотной и сенокосной - 601 дес. 1848 саж.

Подъ прудомъ - 1 дес. 612 саж. Итого 800 дес.

(ДАОО, ф. 249, оп. 1, спр. 327, арк. 208)

ОДЕСЬКІ СТАРОЖИТНОСТІ

*Тарас Гончарук, доктор історичних наук, професор.
Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова*

СТАТТЯ НА ШПАЛЬТАХ «ОДЕССКОГО ВЕСТНИКА» ПРО ШКІДЛИВІСТЬ ПАНУВАННЯ ІНОЗЕМЦІВ В ЗОВНІШНІЙ ТОРГІВЛІ ОДЕСИ

Ми вже неодноразово вміщували у альманасі «Південний Захід. Одесика» розвідки, присвячені окремим публікаціям газети «Одесский вестник» першої половини XIX ст. [1], зокрема тим з них, що зберігають цінність для краєзнавців й щодо яких висловлюються відмінні оцінки, в тому числі і в мережі Інтернет [2]. Цього разу розглянемо статтю під криптонімом «Д.К.» «О торговом сослови Одессы, особенно русском», що вийшла у двох числах «Одесского вестника» 1845 року і на яку вже зверталася увага [3. 126]. Проте не так давно (17.11.2018) витримки з цієї статті були розміщені краєзнавцем О. Бабичем у «Фейсбукці» та викликали жваве обговорення серед шанувальників історії Одеси. Це спонукає до більш детального розгляду змісту вказаної статті. Ми не будемо публікувати у додатках весь текст статті, бо вона досить велика за обсягом, а обмежимося лише розлогими цитатами. Як стає зрозумілим з тексту статті (зокрема, зі згадки про зустріч автора з Миколою Гнедичем, який відвідував Одесу у 1827 – 1829 рр. [4. 25-28]), загадковий «Д.К.» на 1845 р. вже тривалий час жив у місті, а також, свого часу, знайомлячись з торгівлею, відвідував європейські країни.

Головна теза зазначеної статті «Д.К.», що і сьогодні звертає на себе увагу краєзнавців, – це твердження про цілковите за-силья неогоціантїв-їноземцїв у зовнїшньому товарообмїні Оде-си часїв порто-франко й майже повну неучасть у ньому куп-цїв-росїян. Як помітив «Д.К.», у сучасній йому одеській зовнїшній торгївлї брав участь лише один «коренной русский» - власник канатного заводу Ілля Новїков (до 1841 р.), а після 1841 р. – його син Якїв. «В 1841-м году, – писав щодо цього «Д.К.», – по отпуску за море и привозу оттуда разных товаров было

оборотов на 16.293.580 р. сер. Дела эти производились 77-ю коммерсантами, в числе коих был один только коренной русский, Илья Новиков; дела его при таможе заключались в 66.779 рубл. сер. (...). В 1842-м году торговлю иностранною занималось 79 домов на сумму 17.699.474 рубл. сер.; в том числе один Яков Новиков на 31.204 р. сер. (...). В 1843-м году обороты торговли заграничной производились 71-м купцом на 17.161.486 р. сер.; в числе их и Яковом Новиковым на 71.161.486 р. сер. (...). Наконец в 1844-м году торговля с чужими краями возросла до 24.080.685-и рубл. сер. Между 66-ю купцами, занимавшимися этими оборотами, и Яков Новиков употребил своего капитала до 36.075 р. сер., и то не иначе, как только по отпуску» [5].

У своїх висновках «Д.К.» спирався на відповідні статистичні відомості, які щорічно розміщував на своїх шпальтах «Одесский вестник». Згідно з ними, у 1841-1844 рр. перші дві позиції у списках купців, що здійснювали в Одесі зовнішню торгівлю, були незмінними – їх займали купці-греки Іван Раллі та Федір Родоконакі (причому перший з них у всі згадані роки мав найбільші в Одесі обсяги експорту, а другий – імпорту). У 1841 р. обсяги їхньої торгівлі складали, відповідно, 1.858.326 та 1.547.536 крб., а у 1844 р. зросли, відповідно, до 2.483.609 та 2.478.936 крб. Обсяги ж торгівлі «коренных русских» (Новікових), були, як для Одеси, досить скромними. У 1842 р. Я. Новіков за обсягом оборотів товарообміну серед 79 одеських неогоціантів, зайняв останню позицію [6]. Вказану ситуацію «Д. К.» вважав нетиповою для зовнішньої торгівлі портів європейських країн («В главнейших европейских портах – Лондоне, Ливерпуле, Роттердаме, Амстердаме, Гавре, Марселе, Ливорно, Триесте, хотя, кроме коренных, местных неогоціантов, в торговле заграничной участвуют и купцы иноземные, однако важнейшие коммерческие дома принадлежат туземцам, которые своим происхождением, языком, верою, связями родства навсегда прикованы к своей стране») й достатньо дивною, бо на його думку, росіяни мали природну схильність до торгівлі. Говорячи про це, «Д.К.» не побоявся послатися навіть на забороненого в Російській імперії Астольфа де Кюстіна (1790-1857). «Я много странствовал, – писав «Д.К.», – довольно видел и наблюдал разноплеменные народы и без всякого пристрастия

могу сказать, что нигде не встречал народа, который бы превосходил русских способностью к торговым оборотам. В этом согласны со мною даже гг. Кюстин, Мармье и другие путешественники, слишком строго и привязчиво судившие нас» [5].

Говорячи про причини відставання етнічних росіян у зовнішній торгівлі Одеси, «Д.К.», зокрема, звертав увагу на їхню неосвіченість, зокрема, незнання іноземних мов: «Хоть и стыдно однако, но нужно сознаться, что и теперь в XIX веке есть среди нас... русские купцы, которые всякое образование считают безверием, развратом, порчею нравов». Говорячи про необхідність вчити дітей іноземним мовам з дитинства, «Д.К.» ставив у приклад російським купцям простих хлопчаків-українців, що прислугували в Одесі іноземцям й швидко вивчали їхні мови. «Нам случалось видеть, – писал «Д.К.», – нескольких мальчиков в лавках на Греческой улице и слышать, как они свободно болтали по-гречески и по-итальянски, а между тем это были простые из крестьянского звания недоросли, недавно зашедшие сюда из Лохвицы и других захолустьев Малороссии. Да и где же удобнее узнать иностранные языки, как не в Одессе, где, можно сказать, столпотворение вавилонское?» [7].

Згадані єдині «коренные русские» у тодішній зовнішній торгівлі Одеси – купці Новікови значну увагу приділяли самоосвіті. Так Костянтин Скальковский (1843-1906), говорячи про Одесу середини XIX ст. й те, що тоді в місті «аристократию образовывал кружок генерал-губернатора», до якого «примыкали богатые иностранные негоцианты», зазначав: «Русские купцы, продававшие веревки, железо, сбрую, составляли меньшинство и в общество, по своей необразованности, не допускались, хотя были между ними и бойкие: портовый подрядчик Потапов, бакалейщик Посохов, содержатели театра Андросова и Авчинников, о котором говорили что, чтобы его расчувствовать, надобно ударить дышлом по переносице. Исключением из русских купцов по своей просвещенности были Новиковы» [8. 19-20]. У родині Новікових, як зазвичай, майбутній спадкоємець починав роботу у фірмі батька з керівництва представництвом за кордоном, де міг отримати і комерційний досвід, і знання мов. Це було однією з причин того, що рід Новікових спромігся зберегти в Одесі статок та успіш-

ний бізнес (виробництво канатів, експорт збіжжя, прибуткові будинки та ін.) протягом чотирьох поколінь [9. 30-35].

Говорячи про історію російських купецьких родин в Одесі першої половини XIX ст., «Д.К.» констатував протилежне явище: вже в другому поколінні вони втрачали свій бізнес через невігластво, жадібність, невміння модернізувати свої комерційні справи, намагання отримати державні привілеї та ін. «Где теперь дети именитых наших почетных торговцев, – запитував «Д.К.», – сограждан: Кленова, Портнова, Замятина, Бодянского, Лашкарева, Ивана Андросова, Протасова, Ростовцева, Сапожникова, Кошелева, Томилина, Бирюкова, Кушнирева? Одних отцы, оторвав от образования, сделали у себя в лавках приказчиками, для приучения их на старинный лад к торговле и для получения копеечных барышей; другие, увлеченные видами честолюбия или для упрочения своего положения в обществе приобретением дарованных дворянству привилегий, бросились в службу и оставили полезное для общества, истинно благородное звание купца, высоко чтимое и уважаемое всюду, в самых просвещенных государствах Европы» [5].

«Д.К.» ставив у приклад російським купцям громадян Російської імперії інших національностей, зокрема євреїв та німців, які були досить непогано представлені в тодішній зовнішній торгівлі Одеси. «Посмотрим, что не только чужестранцы, но и здешние евреи далеко нас опередили: в доказательство приведу имена гг. Шола Бернштейна, Соломона Гуровича, Ильи Бернштейна и Абрама Рафаловича, ведущих заграничную торговлю, и г-на Эфруси, занимающегося здесь обширными банковскими делами», – зазначав «Д.К.», вказуючи, що чимало одеських негоціантів німецького та єврейського походження починали свій бізнес майже з нуля («Кто из нас не знает умных, трудолюбивых купцов гг. Стифеля, Вагнера, Страца, Фендриха и других? К чести их надо сказать, что все они начинали у нас трудиться с мелочи, а теперь они стоят в числе первостепенных наших коммерсантов, по своим капиталам и оборотам») [7].

Переважаання іноземних негоціантів у зовнішній торгівлі на середину XIX ст. мало місце не лише в Одесі, але й у інших портах Російської імперії. Тодішній фрідрихсгамський

купець та автор книг з «комерційних наук» Іван Вавілов (?-1856), пояснюючи це явище, вказував саме на незнання мов, невміння вести комерцію за європейськими стандартами, небажання об'єднувати свої капітали у компанії та інші властивості, що робили купців-росіян неконкурентоспроможними порівняно з їхніми «інонаціональними» колегами [10. 68, 104]. Домінування іноземців у зовнішній торгівлі І. Вавілов оцінював негативно. Так само вважав і «Д.К.», наголошуючи на небезпеці втечі зароблених на одеській торгівлі капіталів за кордон. При цьому, на його думку, російське підданство вказаних іноземців не мало тут визначального значення. «Знаю, – писав «Д.К.», – иные скажут: к чему именно имя, происхождение русское, когда в числе негоциантов, производивших заморскую торговлю, находится много таких, которые хотя и не носят русского имени, не менее того все-таки русские подданные, следовательно люди оседлые и прочно приотившиеся на земле нашей – поэтому коренные ли русские, или иноземцы, для Одессы все равно? Нет не равно, отвечу я: наш брат русак не может и не захочет оставить навсегда родину, а чужеземец, обогатившись у нас и сказав нам спасибо за хлеб за соль, имеет полное право выехать из России со своим капиталом, в чем и закон ему не препятствует. Сколько тому было примеров у нас: гг. Вольгер, один из первых здешних негоциантов, Булькэ, Понцио, Вальб, Сарторио, Пуль простились с нами навсегда, а кто поручится за других?» [5].

Схожі оцінки діяльності іноземних купців в Одесі дореформеної доби пізніше знайшли місце і в історіографії. Так в своєму нарисі історії міста гоф-маклер одеського порту Симон Бернштейн зазначав: «В первое пятидесятилетие Одесса представляла пункт, куда стекались все, желавшие нажить состояние. Об удобствах жизни мало кто заботился. Иностранцы, прибывшие в Одессу, в 5-10 лет наживали крупные капиталы и возвращались к родным пенатам, проживать там русские червонцы» [11].

Водночас існував інший підхід до визначення національного складу купецтва Одеси та його оцінок. Такий підхід можна побачити у статті «Коммерческое народонаселение города Одессы» відомого статистика та історика Аполлона Скальков-

ського (1808-1899), розміщених у двох числах «Одесского вестника» на початку того ж 1845 р. (розглянута вище стаття «Д.К.» була своєрідною відповіддю на статтю А. Скальковського). А. Скальковський не виокремлював одеських негоціантів, які займалися зовнішньою торгівлею, а розглядав одеське купецтво в цілому й доводив, що кількість іноземних підданих серед нього не була надто значною («Из слишком 700 капиталистов, составляющих одесское купечество, только 1/6 часть объявлена гостями или иностранцами» [12]). Наявність в портовому місті іноземних купців А. Скальковський вважав корисним та природним, що випливало з широких торговельних зв'язків одеського порту («...массы торгующих в Одессе и в торговых своих операциях, столько же отдельных областей, сколько их находится на географических картах Европы», – зазначав він). Що стосується купців російськопідданих, то А. Скальковський, на відміну від «Д.К.», розглядав їх як єдину групу, незалежно від національного походження: «Русское купечество, самое многочисленное, состоит, однако ж, не из одних природных русских, большая половина его считает в своем обществе греков, немцев, евреев и караимов. В последние годы занялись торговлею малороссияне и поляки, но еще не в большом числе; зато почти все шкипера каботажных лодок суть чистые дети Гетманщины или Запорожья, рожденные в Малой или Новой России» [13].

А. Скальковський вказував на визначні заслуги купців перед містом у минулому. Показово, що називаючи прізвища купців, він згадав не лише чимало іноземців, але й двох негоціантів (Вальтера та Понціо), яких «Д.К.» назвав серед тих, хто втік за кордон зі заробленими в Одесі капіталами. «Некоторые купцы, – писав А. Скальковський, – уже умершие, достойны всегдашней памяти своих сограждан, таковы: Прот Потоцкий, Липковский, Варвати, Дестунис, Гаторно, Славич, Андрич, Маринович, Рено, Карл Сикард, Понсио, Лучич, [Илья] Новиков, Ростовцев и др., не говоря уже об оставивших наш город, но еще живых, как Гари и Вальтер. – Все они или основали, или оживляли в Одессе торговлю, следственно способствовали обогащению Одессы...» [12].

Отже, на думку А. Скальковського, навіть якщо іноземний

негоціант, який тривалий час брав участь в одеській закордонній торгівлі, потім повертався на батьківщину, він все одно зробив свій внесок у покращення добробуту Одеси. Що ж до тих іноземців, які на момент написання його статті займалися в місті комерцією, то, на думку А. Скальковського: «...если не сами они то дети их... сделаются уже совершенно русскими» [12]. Пізніше статистик майже повторив цю думку (збільшивши кількість поколінь, необхідних для асиміляції) в газетній статті 1849 р., твердячи, що в портах краю негоціанти різних національностей – «русские или русскоподданные, торговые люди, которых если не дети, то хотя бы внуки сделаются вполне русским торговым обществом» [14].

Схожі оцінки діяльності іноземного купецтва знайшли відбиток в історіографії. Так український історик академік Михайло Слабченко (1882- 1952) вважав, що від початку XIX ст. діяльність інонаціонального купецтва в містах України, в тому числі в Одесі, цілком відповідала українським економічним інтересам, зазначаючи, що у вказаний період: «...заїжджий купець і підприємець російський кидає блукання до України, він переселяється туди, ліквідує свої справи на батьківщині і робить «своим отечеством» далеку Україну» (між іншим, серед таких купців і підприємців М. Слабченко першим назвав вищезгаданого одеського купця І. Новікова) [15. 9].

В правоті скоріше А. Скальковського, ніж «Д.К.», щодо оцінок значення іноземного купецтва для порто-франківської Одеси, можна переконатися і читаючи вищезгадані списки купців у одеському товарообміні 1841-1844 рр. Адже не лише тодішні «переможці» по оборотам Іван Раллі та Федір Родоко-наки, але й десятки інших іноземців – учасників цього товаро-обміну (серед яких були Григорій Маразлі, Костянтин Папу-дов, Вільям Вагнер, Адольф Белліно, Себастьян Фендріх, Абрам Рафалович, Іван Рубо та ін. [6]), вкладали зароблені у зовнішній торгівлі кошти в різні сфери місцевого господар-ського життя, брали активну участь у розбудові міста, займа-лися благодійництвом і меценатством, а також, у багатьох ви-падках, передали свої капітали дітям та онукам, які продовжили свою діяльність на благо Одеси.

Література:

1. Гончарук Т. Стаття в «Одесском вестнике» 1841 р. про зруйнування «хаджибеївської лазні» в Одесі // Південний Захід. Одесика. Вип. 6. Одеса, 2008. – С. 44-49; Гончарук Т. Стаття К. Смольянінова «Одесский Приморский бульвар и бывшая возле него церковь Св. Екатерины» на шпальтах газети «Одесский вестник» 1853 р. // Південний Захід. Одесика. Вип. 7. Одеса, 2008. – С. 37-48.
2. Гончарук Т. Стаття Костянтина Зеленецького 1842 року – перше дослідження мови одеситів // Південний Захід. Одесика. Вип. 25. Одеса, 2018. – С. 55-63.
3. Гончарук Т. 3 історії вивчення української економіки першої половини XIX ст. (Історіографічні нариси). Одеса, 1999.
4. Зленко Г.Д. 3 полону літ: літературно-критичні нариси. – К., 1989.
5. Д. К. О торговом сословии Одессы, особенно русском // Одесский вестник (далі – ОВ). 1845. – 25 апреля.
6. Одесская торговля в 1841 году (Продолжение) // ОВ. 1842. – 24 января; Одесская торговля в 1842 году (Продолжение) // ОВ. 1843. – 6 февраля; Одесская торговля в 1843 году (Продолжение) // ОВ. 1844. – 26 января; Одесская торговля в 1844 году (Продолжение) // ОВ. 1845. – 3 февраля.
7. Д.К. О торговом сословии Одессы, особенно русском (Окончание) // ОВ. 1845. – 28 апреля.
8. Скальковский К. Воспоминания молодости (по житейскому морю). 1843-1869. СПб., 1906.
9. Див.: Гончарук Т.Г. Купцы Новиковы в дореволюционной Одессе // Историчне краєзнавство Одещини. Вип. 6. Одеса, 1995.
10. Вавилов И. Беседы русского купца о торговле. СПб., 1846. – Ч. 1.
11. Бернштейн С. Одесса. Исторический и торгово-экономический очерк Одессы в связи с Новороссийским краем. Одесса, 1881.
12. Скальковский А. Коммерческое народонаселение города Одессы (Окончание) // ОВ. 1845. – 20 января.
13. Скальковский А. Коммерческое народонаселение города Одессы // ОВ. 1845. – 17 января.
14. Скальковский А. Коммерческое сословие в Новороссийском крае // ОВ. 1849. – 28 мая.
15. Слабченко М. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст. Т. 1. Одеса, 1925.

*Дмитрій Хамула, кандидат культурології,
член Українського Товарищества охорони пам'яток
історії і культури (УТОПІК)*

ИЗРАЗЦЫ С УЧАСТКА КНЯЗЯ КАНТАКУЗЕНА В ВОЕННОМ ФОРШТАДТЕ ОДЕССЫ (Музей «Катакомба Кантакузена»)

В каменоломне Карантинной балки по инициативе Фонда изучения и сохранения наследия Одессы «Память» (председатель М. Г. Баранецкий) в рамках проекта «Подземный заповедник Одессы» 2 сентября 2017 г. был открыт филиал Музея «Тайны подземной Одессы» - Музей «Катакомба Кантакузена». Название для музея выбрано не случайно. Согласно архивным сведениям, данный участок, располагавшийся в начале XIX в. в Военном форштадте молодого города, принадлежал князю Н. Р. Кантакузену.

Прилагаемая копия «Прошения» (ГАОО) в Одесский строительный комитет (рис. 1) повествует о том, что владелец участка уже в 1805 г. запрашивает у Строительного комитета дозволение на постройку собственного дома и нескольких хозяйственных построек, при этом ссылаясь на уже заготовленный камень. По требованиям комитета, застройка после получения земельного участка должна была производиться в течение нескольких ближайших лет с момента его получения, иначе участок отчуждали в пользу других претендентов. Согласно тем же архивным данным, первые владельцы участка не менялись по меньшей мере 30 лет. Таким образом, очевидно, что поставленная застройщиком задача была выполнена более чем успешно. Это обстоятельство и послужило одной из ключевых причин названия музея – по имени первого владельца участка.

В результате этой заготовки основного одесского строительного материала и образовалась выработка на данном участке, находящемся на углу улиц Бунина и Канатной. Вероятнее всего, данная каменоломня после Кантакузена более не разрабатывалась. Об этом свидетельствует как её малый

размер, она слишком локальна, так и довольно архаичный метод резки камня — небольшими плахами, вырезавшимися во многих местах в два яруса. Объёма изъятых материалов как раз могло бы хватить на один или два небольших двухэтажных особняка. Компактность размеров катакомбы, как видно из плана выработки (рис. 2), и отсутствие в связи с этим закольцовок, характерных для больших шахт, обеспечивают её лёгкую проходимость. Уникальность же комплекса по сравнению со всеми известными на сегодня другими системами под Одессой и её окрестностями в том, что она является старейшей каменоломней города. После окончания резки камня катакомба вполне могла использоваться в качестве складского помещения, о чём может свидетельствовать оборудованный вход с поверхности земли в виде пандусного тоннеля, перекрытого полуциркульным сводом из резаного известняка (рис. 3). Сам по себе тоннель живо напоминает т.н. мины – подвалы, выходившие за пределы фундамента дома, распространённые в Одессе в XIX в. В середине XX в. здесь было оборудовано бомбоубежище, со временем пришедшее в запустение.

Вдохновлённые опытом А. О. Добролюбского, заложившего основы одесской гарбологии (современная археология, изучающая культурные слои XIX-XX в.), М. Г. Баранецкий, Л. М. Ашколуненко, Ф. И. Николаев, автор статьи и другие коллеги начали исследование каменно-мусорных завалов, которые дали самый разнообразный материал. Среди прочего, в катакомбе Кантакузена нами был обнаружен целый комплекс старинных полихромных печных изразцов разного времени. Строительный мусор попал в шахту через провал кровли дальнего отсека каменоломни, видимо, ещё в XIX в. во время уничтожения одного из строений, некогда принадлежавшего князю Кантакузену либо купцу Новикову. Тогда, как и ныне во время интенсивной застройки и очередной перестройки кварталов, мусор вывозить было дорого, вот и пришлось весьма кстати образовавшаяся в земле дыра. Для людей того времени это был всего лишь мусор, для нас же, как и для любого археолога, выгребная яма, к примеру, — повод для большой радости, поскольку, как от-

мечает А. О. Добролюбский, «подземные сооружения, имеющиеся в обиходе катакомбами, являются органичной частью культурного слоя Одессы» и дают нам, как и традиционная археология, высокую источниковедческую достоверность.

Весь слой заполнения провала практически однороден, что свидетельствует о единой разовой. Он состоит из чернозёма, фрагментов черепицы «татарки», жерствы, отбракованного пильного понтического известняка (одесского «ракушника»), который там же и добывался. Подобные провалы случались в силу того обстоятельства, что шахтёры иногда подходили слишком близко к горизонту из жерствы, которая представляет собой сильно кальцинированный известняк, однако, несмотря на его высокую прочность, структура его не однородна, как в пильном горизонте. Именно в силу данного обстоятельства толща жерствы частенько не выдерживала нагрузки лежавшей сверху почвы и проваливалась в местах выработок. Эта беда вынудила городские власти уже в XIX в. строжайше запретить разработку камня под центром города, вынеся все каменоломни за его пределы. Ныне это районы Аркадия, Молдаванка, Слободка-Романовка, сёла Усатово, Нерубайское, Холодная Балка и др. Масштабы добычи камня уже к 1830 г. были весьма внушительны. Общим числом шахты Одессы и её окрестностей, согласно статистике А. Скальковского, давали городу до полумиллиона штук пильных блоков в год.

На сегодня исследуемый завал раскопан не более чем на 30%. При этом мы уже успели получить хорошо датированный материал, относящийся по большей части к XIX в. Второй большой аналогичный завал в шахте Кантакузена, параллельно с осколками изразцов даёт много сопутствующего керамического и стеклянного материала в виде осколков бутылок и посуды в широком диапазоне от середины XIX до середины XX вв., а также различных гильз такого же широкого хронологического разбега. В каменоломне присутствуют два вида заполнения – это непосредственно единовременные завалы, осуществлённые через провал кровли выработки и мощный культурный слой, состоящий из стро-

ительно-бытовых отходов, выстилающий полы катакомбы по всей её площади. В некоторых местах слой достигает 50-60 см. толщины. Он образован наносами через вход. Мощные напластования, кстати, зачастую отсутствующие в других одесских системах ввиду их большой протяжённости и тяжёлой доступности, свидетельствуют о значительной посещаемости шахты Кантакузена. Кто же сюда ходил и зачем, когда выработка уже перестала использоваться по своему прямому назначению? На этот вопрос могут дать ответ находки из отложений, а также эпиграфический материал, в изобилии присутствующий на стенах каменоломни — даты, имена, инициалы и фамилии, рисунки. Из самых ранних дат на стенах шахты следует отметить 1812 г., однако хочу отметить, что совсем недавно была обнаружена ещё одна дата — 1807 г., а также потрясающий антропоморфный петроглиф в виде мужской фигуры, держащей в одной руке флаг, а в другой — копьё, и обозначенный сопроводительной надписью «Атамань». Среди прочего, здесь были обнаружены парфюмерные дамские флаконы, много мелкой аптечной тары, изразцы, как весьма старые, так и явно второй половины XIX - нач. XX в., костяные зубные щётки, медная пряжка с аббревиатурой Одесского реального училища св. Павла... Чего только стоит находка медной таблички, некогда повествовавшей зрителю о том, что картина писана художником Л.Ф. Лагорио и изображает «Основание Санкт-Петербурга» и дата — «1897 годъ». Находок много, их описание и изучение всего комплекса — задача серьёзная и многоступенчатая, требующая вмешательства специалистов по разным областям изучения истории и материальной культуры. Автору этих строк было доверено изучение керамики. Благо раскопки производить можно круглый год, ведь температура в одесских катакомбах всегда одинаковая, в среднем от +12 до +16 градусов по Цельсию.

На данном этапе музей имеет ряд экспозиций, отражающих историю градостроения в Одессе. Это добыча камня, история кирпично-черепичного производства Одессы, Бессарабской и Херсонской губерний, зал, посвящённый печному делу в Одессе, где на сегодня представлены разноо-

бразные материалы, начиная с конца XVIII до начала XX вв.; зал истории застройки знаковых мест: Соборной площади и Приморского бульвара. Так, например, частично была музеефицирована богатая лепнина из знаменитого доходного дома одесского миллионера А. П. Руссова и материалы из дворца генерал-губернатора М. С. Воронцова, переданные в музей во время реставрации дворцового бельведера. Имеется экспозиция, связанная с бомбёжками Одессы во время Второй мировой войны и людьми, прятавшимися от них в катакомбе, и т.н. «Зал находок», где был полностью раскопан пол подземного помещения.

Совсем недавно музей открыл ещё одну экспозицию в зале, который имитирует склеп-катакомбу античных полисов Северного Причерноморья, как сакральное пространство, связанное с культами хтонических богов и душами умерших, радикальным образом отличающихся от каменолюмен как таковых. Это было сделано с целью наглядного показа понятийной ошибки относительно наименования одесских каменолюмен катакомбами, возникшей ещё на заре жизни города и прочно вошедшей в обиход.

В данной статье, посвящённой отдельно взятой категории находок, а именно сразу бросившимся мне в глаза во время раскопок, явно архаичным и весьма ярким артефактам — полихромным печным изразцам, сделаем попытку их атрибуции. Русско-турецкие войны второй пол. XVIII в. резко изменили ход истории всего Северного Причерноморья. В первую очередь это отразилось на смене торговых путей. Так, уже на рубеже веков турецкие торговые суда можно было перечестать на пальцах, в то время как корабли европейских держав постоянно швартуются в одесском порту. Ход развития города во многом был сосредоточен на уникальном статусе порто-франко, в результате чего порт становится одним из важнейших перевалочных пунктов всей черноморской торговли. Одесса активно торговала с Европой с самого дня её основания, однако российская торговля как то обычно лишь упоминается чисто статистически. Так, известно, что ежегодно, одними калужскими купцами отпуск товаров достигал суммы в 12 млн руб. Их основные торго-

вые направления: С.-Петербург, Рига и Одесса. Почему речь зашла о Калуге — станет ясно ниже...

Все найденные печные изразцы раннего типа можно разделить на две большие группы — это артефакты, датирующиеся концом XVIII и началом XIX в. Были обнаружены по-ясковые фрагментированные изразцы, изразцы «большой руки», цокольные и проч. фрагменты. Чрезвычайно любопытны их орнаментальные украшения, нанесенные поверх белой ценины разного качества. Первая мысль, промелькнувшая у нас, — быть может, изразцы местного производства? Глина красная, похожая во многом на одесскую красно-бурую, качество, по сравнению с доселе известными мне изразцами на одесских печах, — так себе, если не сказать вообще никуда. Однако от этой мысли сразу пришлось отмахнуться, особенно учитывая свидетельства современников об отсутствии в тогдашней Одессе гончарных заводов. Из кирпичных же на 1803 г. известны всего три, на которых трудилось лишь 18 человек. Во многом это было обусловлено дороговизной производства керамической продукции. А. Скальковский так оценивал ситуацию: «Кирпичные и черепичные заводы, несмотря на возрастающую нужду в изделиях, процветать в Одессе не могут, по чрезвычайной дороговизне топлива и следственно самого товара». Кроме того, одесская красная глина сама по себе плохо пригодна для выделки высококачественной керамики. С этой проблемой справились лишь во второй пол. XIX в. Но даже ещё в середине века кирпич был, согласно описанию подполковника Генерального штаба А. Шмидта, таковым: «Кирпич, употребляемый на постройки, дурно обжигается, почему весьма порист, хрупок, легко вбирает сырость и, неоштукатуренный, выветривается на воздухе и распадается. Очень часто этот же кирпич, за неимением другого, употребляется для закладки печей и потому здесь в весьма немногих домах печи не дымят и держат теплоту». При таком положении дела ни о каком изразцовом производстве не могло быть и речи, посему печные кафли несомненно приходилось поставлять издалека из центров, давно себя зарекомендовавших на этом поприще. Даже на 1863 г. тот же Шмидт по Херсон-

ской губернии упоминает лишь единственный гончарный завод, где кроме красноглиняного кирпича стали изготавливать и огнеупорный, а также среди прочих изделий значится фабрикация печных кафлей. Речь идёт о заводе швейцарца Маричелли в Николаеве, открытого в 1830 г. Автор называет и цены на продукцию: по 20 руб. за тысячу кафлей. Судя по цене, очевидно, речь шла не о расписных изразцах, которые стоили бы, несомненно, много дороже, а об обычных терракотовых либо белокафельных изразцах.

Первыми нашими керамическими находками в шахте Кантакузена стали профилированные изразцы, представляющие собой цокольную часть печи. Они украшены интенсивно зелёными сдвоенными каннелюрами, соединёнными сверху (рис. 4). В верхней части в форме обратного четвертного вала, переходящего в обратную выкружку, помещены полумедальоны, расположенные на тёмно-синем фоне, оконтуренные цепочкой крупных бус, объём которых передан за счёт тёмного лунообразного пятна, переходящего в мелкий штрих. Замыкается каждый медальон крупной зелёной бусиной ромбической формы. По центру медальонов расположен т.н. «процветший» побег (дерево), расположенный на символически изображённом поземе в виде строенного бугорка, переходящего в нижней части в сходящую на нет штриховку. Вероятно, от этой же печи были найдены другие прямые (большой руки) фрагментированные изразцы, представляющие развитие той же орнаментики, что и на цокольных образцах (рис. 5). Так, на интенсивно тёмно-синем фоне расположен овальный медальон из крупных бусин, по четырём сторонам — восьмигранные розетки с лучевым орнаментом, перемежающимся белыми и тёмно-фиолетовыми сегментами со штрихом. По центру медальона — волнистый позем с подчёркиванием снизу и расположенном на нём декоративном двухъярусном деревце интенсивно зелёного цвета. Один из этих изразцов угловой с утратами (рис. 5а). По периметру идёт узкая рамочка зелёного цвета, подчёркнутая белым и графически тёмно-фиолетовым. Другой фрагмент аналогичного изразца отличается тем, что вместо сегментированной розетки в углу

расположена просто круглая розетка с вписанным в неё четырёхлепестковым цветком (рис. 5б). Также были обнаружены и другие цокольные изразцы близкого фасона с предыдущими, но с рисунком в виде крупных ов и аналогичными каннелюрами зелёного цвета (рис. 6).

Вторая небольшая группа сильно фрагментированных изразцов представляет собой белые ценинные образцы с зелёными рамочками с изображениями по центру крупной декоративной вазы, выполненной графически фиолетово-чёрного цвета с иллюминацией некоторых деталей интенсивно зелёным. Вазы-урны украшены тканевыми гирляндами (велум) и навершием в виде завитков (рис. 7, 7а). Такого же типа, но с кобальтовой росписью был найден один фрагмент (рис. 8).

Интересен срединный пояс (миттельсимс), представленный несколькими изразцами, в том числе и угловым. Он довольно массивен, с явно выраженной барочной профилировкой (рис. 9, 9а). Срединная его часть в форме обратного четвертного вала заполнена вычурным барочным узором из переплетающихся завитков листьев аканфа интенсивно зелёного цвета по белому фону с графической обводкой чёрно-фиолетовым. По бокам верхней части (обратной выкружки) видны узкие каннелюры. Нижний регистр (плинт) занимает пояс массивных зелёно-чёрных иоников. К этому же, вероятно, комплекту печи относятся три других изразца, составляющих карнизик, представляющий часть каминной полки. Верхняя его часть в виде полочки украшена редкими зелёно-чёрными каннелюрами, нижняя же (прямая выкружка) — массивным пояском зелёно-чёрных иоников (рис. 10). Относительно хорошей сохранности поясковый изразец представляет собой форму обратной выкружки, покрытой белой матовой цениной. Поверх неё нанесена изысканная роспись в виде чередующихся голубых, с тёмно-коричневой обводкой как бы повисающих каннелюр, завершающихся жёлтой точкой и нежно-зелёных тонких листьев (аканфа?) с жёлтой сердцевинкой (рис. 11).

Группа изразцов с кобальтовой росписью по белому фону представлена фрагментированными образцами с цветоч-

ным трифолием, перевязанным снизу изящным бантиком и кобальтовой рамочкой (рис. 12), а также великолепным изразцом с росписью насыщенного цвета, в виде цветочного букета растений. Здесь мы видим крупный распустившийся цветок штокрозы и массивный бутон, ягодки, крупный лист с завитком на кончике, а также чрезвычайно нарядный цветок, в виде гронки-трифолия (рис. 13). Роспись выполнена густыми мазками с изысканной обводкой фиолетово-чёрного цвета, что создаёт богатый визуальный эффект абсолютно чёткого, почти чеканного изображения и слегка выпуклого изображения. Попутно было обнаружено множество крайне мелких фрагментов, которые мы выносим за пределы данной статьи.

Архаичная стилистика описанного комплекса находок свидетельствует о том, что перед нами предметы, изготовленные в самом конце XVIII - начале XIX в. Иконографический анализ декоративных мотивов и приёмов их исполнения, таких как «цветки» — рамочные медальоны, «деревца», барочные карнизики и проч., свидетельствует о калужской фабрикации данных изделий, которые, безусловно, представляют собой произведения декоративно-прикладного искусства и художественного ремесла. Консультации автора с известным специалистом в области истории строительной керамики А. И. Роденковым подтвердили предположения относительно датировки найденных артефактов, за что хочется выразить специалисту свою признательность.

Архаичность находок, о чём говорит не только их декор, фактура белой ценины и полихромной росписи в виде легкоплавких глазурей, но также и черепок, форма румп, с относительной долей вероятности даёт нам основания отнести полихромную группу изразцов ещё к концу XVIII в. либо к началу XIX в. Касательно же образцов, расписанных только кобальтом, в качестве датировки стоит предположить первые десятилетия XIX в., когда их стиль становится более простым, а роспись приобрела черты монохромности. Выше упоминалось предположение о том, что изразцы могли по-

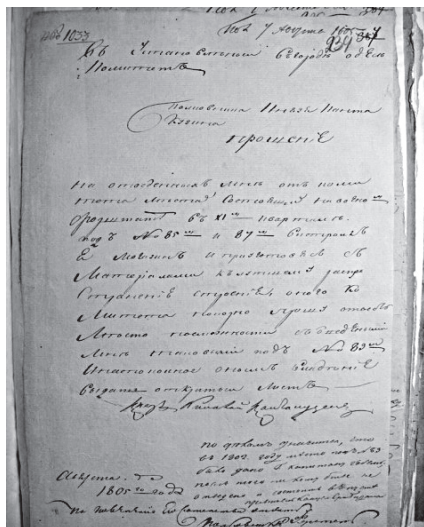
пасть вместе с другим строительным мусором в результате целенаправленного заполнения провала в шахту от разбора недошедших до нас строений. Параллельно с этой версией, думается, стоит высказать и другую. Причина попадания изразцов в отвал, быть может, вовсе не связана с уничтожением предполагаемого дома князя Кантакузена. К середине XIX в. мода на печи с рисунками вышерассмотренного барочного стиля с примесью мотивов из народного творчества и с поливой невысокого качества сменилась на строгие формы, почти без украшений и росписей. Старые печи разобрали и выбросили в катакомбу.

Калужские гончарные заводы после 1812 г. замедляют темпы своих производственных мощностей, даже приходят в упадок, о чём свидетельствует С. Чаплин, указывая на тот факт, что к 1838 г. там существовало всего лишь три изразцовых завода. Однако, несмотря на это, первая четверть XIX в. была ознаменована определённым всплеском производства красивых полихромных изделий. Стоит сделать предположение, что именно к этой последней производственной волне стоит относить одесские артефакты, найденные в катакомбе Кантакузена. Столь ранние образцы изделий, изготовленных на калужских заводах и привезенных в Одессу, свидетельствуют об активных торговых коридорах между Калугой и Одессой. Также можно говорить о значительном расширении внутреннего рынка, некоторые аспекты которого, такие как сбыт изразцов в наш регион, ранее не были освещены и подтверждены конкретными находками и их атрибуцией. Каждая находка подобного рода даёт возможность прикоснуться не только к истории, к артефакту эпохи, но и к живому произведению искусства. В шахте были встречены интересные с художественной и исторической точек зрения изразцы второй половины и конца XIX в. Но это уже тема для последующих исследований.

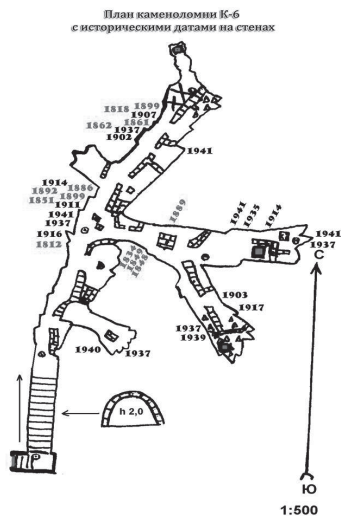
Список сокращений

ГАОО — Гос. архав Одесской области

ПІВДЕННИЙ ЗАХІД. ОДЕСИКА

Илл. 1

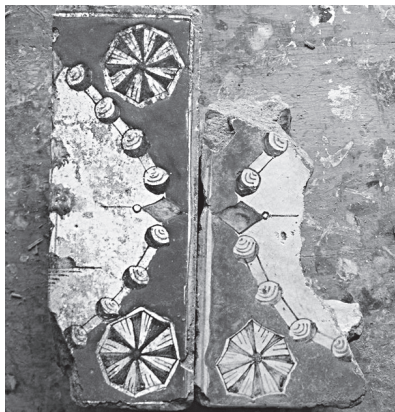
Илл. 2

Илл. 3

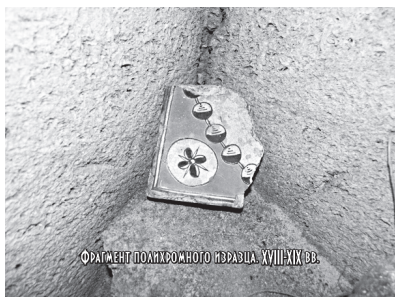
Илл. 4

Илл. 5

Илл. 5а

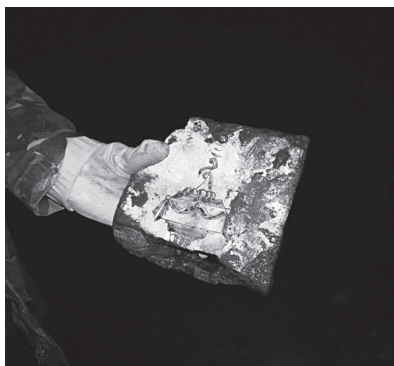
Илл. 5б

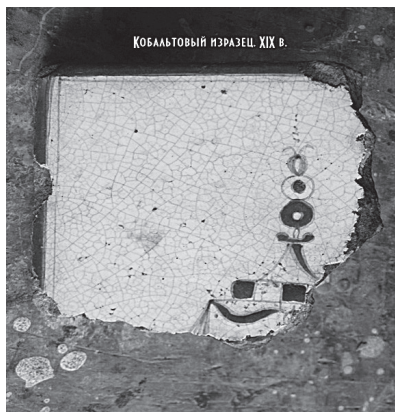
Илл. 6

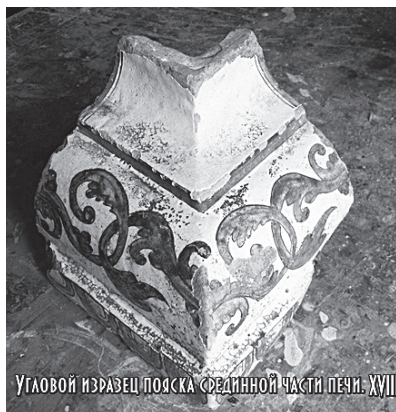
Илл. 7

Илл. 7а

Илл. 8

Илл. 9

Илл. 10

Илл. 11

Илл. 13

Илл.1. Прощение князя Кантакузена в Одесский строительный комитет о застройке участка (ныне квартал по ул. Бунина угол Канатной). Август 1805 г.

Илл.2. Современный план шахты с обозначением дат, обнаруженных на стенах выработки. Составлен в 2017 г.

Илл. 3. Вход в шахту. Наклонка, укрепленная коробовым сводом из понтического известняка. Фото.

Илл. 4. Набор изразцов цокольной части печи. XVIII-XIX вв.

Илл. 5. Изразцы с полихромной росписью. Мотив дерева. Калуга. XVIII-XIX вв.

Илл. 5а. Угловой изразец с полихромной росписью. Мотив дерева. Калуга. XVIII-XIX вв.

Илл. 5б. Фрагмент изразца. Фото из экспозиции Музея «катакомба Кантакузена».

Илл. 6. Цокольный изразец, украшенный орнаментом иоников. Калуга. XVIII-XIX вв.

Илл. 7. Изразец с изображением декоративной вазы. Стилль ампир. XIX в.

Илл. 7а. Изразец с изображением декоративной вазы. Стилль ампир. XIX в. Фото, сделанное во время находки изразца в мусорном завале каменоломни.

Илл. 8. Фрагментированный изразец с изображением вазы. Кобальтовая роспись. XIX в.

Илл. 9. Угловой фасонный изразец с барочной росписью. Калуга. XVIII-XIX вв.

Илл. 9а. Фасонный (поясок) изразец с барочной росписью. Фото из экспозиции музея.

Илл. 10. Набор изразцов (каминная полочка), украшенная орнаментом иоников. XVIII-XIX вв.

Илл. 11. Поясковый изразец с полихромным растительным орнаментом. XVIII в.

Илл. 12. Изразец с кобальтовой росписью. XIX в.

Илл. 13. Изразец с кобальтовой росписью. XIX в.

*Ирина Арутюнова, краевед;
Валерий Шерстобитов, краевед*

ОСОБНЯК - ДАЧА ДЕМИДОВОЙ - САН-ДОНАТО (ФРАНЦУЗСКИЙ БУЛЬВАР, 33)

История княжеского титула Сан-Донато берёт начало во флорентийской коммуне, в XII веке. Кто был первым носителем титула — не известно. Зато известно, по какой причине Анатолий Николаевич Демидов загорелся идеей стать князем Сан-Донато. И дело тут вовсе не в тщеславии богатейшего из рода Демидовых и не в том, что Жером Бонапарт желал сохранить за своей дочерью титул принцессы после замужества (по законам Франции тех времён, чтобы за принцессой крови сохранилась очередь на престол, замуж ей следовало выходить только за титулованных женихов). Дело в самом Анатолии, который ещё в юности проникся идеями бонапартизма. В период реставрации Бурбонов сторонники свергнутого императора развернули свою деятельность за пределами Франции. Они держались обособленно, но именно в этих кругах были сосредоточены крупные финансовые потоки и связи высшего общества. Чтобы войти в этот элитарный круг, Анатолием и была устроена покупка княжеского титула у тосканского правителя Леопольда II Лорранского. Российский император новоиспечённого князя не признал, однако Анатолий передал титул своему племяннику Павлу (сыну Павла Николаевича Демидова и Авроры Карловны Шернваль), и через два года после смерти Анатолия Павел Павлович Демидов получил Высочайшее дозволение (1872 г.) носить в Российской империи титул князя Сан-Донато и передавать его по наследству.

Павел Павлович Демидов и его жена Елена Павловна Демидова-Трубецкая жили в двух странах: Российской империи и Италии, оставив после себя целый список благотворительных дел (строительство приютов, школ, храмов и фабрик).

Павел Павлович Демидов (1839-1885) окончил юридический факультет С.Петербургского университета, служил в парижском и венском посольствах Российской империи, был советником губернского правления в Каменец-Подольске и киевским городским головой. От дяди он унаследовал титул князя Сан-Донато. В пригороде Флоренции его семья владела двумя виллами: Пратолино и Сан-Донато, во Флоренции - инициировала строительство православного храма [2].

Муниципалитет Флоренции в 1879 г. отчеканил золотую медаль в честь Демидовых, на которой были изображены Павел Павлович и Елена Петровна, избрали князя и княгиню Сан-Донато почетными гражданами города Флоренция. В знак признательности за их благотворительность в городе был воздвигнут мраморный памятник.

Когда началась Русско-турецкая война (1877-78 гг.), Павел Павлович вернулся в Российскую империю, где стал чрезвычайным уполномоченным Общества Красного Креста, занимался снабжением военно-врачебных заведений, обеспечением эвакуации больных и раненых, устройством санитарных

Обратная сторона медали — базис колонны украшен гербовыми щитами князя и княгини Сан-Донато, под одной княжеской короной, справа — лев, держащий герб Флоренции. На колонне — надпись по-итальянски: «Павлу и Елене Демидовым — Сан-Донато — благодарная Флоренция».

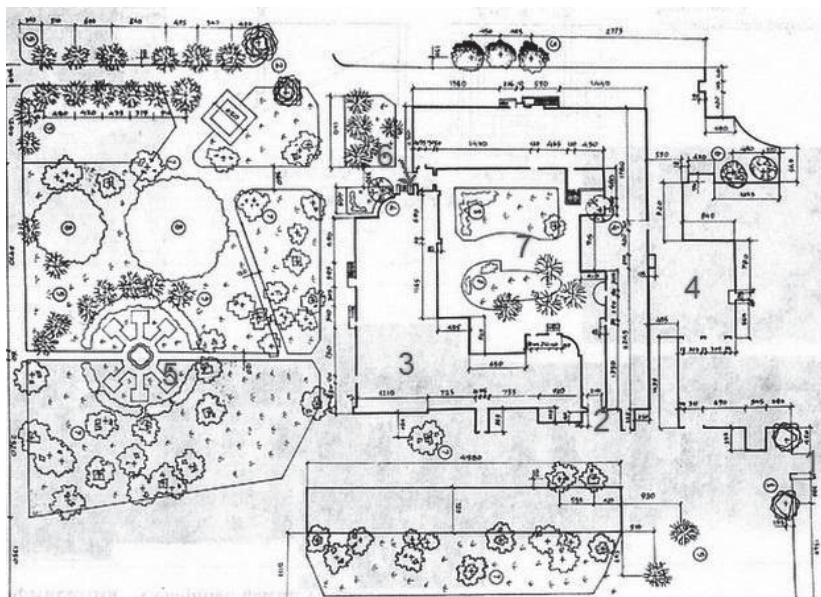
поездов и транспортов, созданием лазаретов и попечением о раненых и больных воинах. В 1885 г. умирает князь Демидов — Сен-Данато, в 1890 г. вдовая Елена Петровна переезжает из Киева в Одессу. Здесь, на участке земли в четыре гектара, она создает усадьбу для младшей дочери, представляющую дворец с двумя флигелями, домашнюю церковь, парк, выходящий на берег моря.

Участок на Французском бульваре в Одессе был приобретен семьей Демидовых — Сан-Донато в 1893 г., в период распределения земель вдоль Малофонтанской дороги у моря для строительства дач, у Розалии Бродской. Как утверждают специалисты, «...земельный участок в Одессе был приобретен Еленой Петровной по причине заботы о здоровье дочери, которая страдала болезнью легких, и ей был необходим морской воздух» [1. 181]. Елена Петровна выписала из Италии пинии для

благоустройства сада. Проект был заказан у архитектора И. Ф. Яценко. Строительство здания было завершено в 1909 г. [1. 180].

Усадьба является своеобразной исторической «летописью». На ее стенах отображены картуши с гербами и маскироны личностей разных исторических эпох, оказавших наибольшее влияние на европейскую философию, культуру, политику. Историко-краеведческий и архитектурно-художественный анализ здания усадьбы Демидовых в Одессе проведен в работах В. Токаря и В. Костроменко, А. Кадуриной [3].

«Особняк представлен несколькими объемами, которыми периметрально обстроен прямоугольный участок, образуя просторный замкнутый двор. Представляя классический образец усадебной постройки, каждое строение предназначалось для определенных функций. Северо-восточная часть

План сохранившейся части усадьбы Е. П. Демидовой - Сан-Донато. 1 — въезд со стороны Французского бульвара; 2 — парадная входная арка; 3 — дворец; 4 — хозяйственный двор; 5 — фонтан в парке; 6 — парковый вход со львами; 7 — внутренний двор. План именно сохранившейся части

строений отведена под жилые помещения и отделена от хозяйственных проемами арочной и прямоугольной формы. Вход организован как с внешней стороны здания, так и со стороны двора. Большая часть строений – одноэтажная, жилая часть – в двух уровнях. Планировочная структура помещений основана на коридорно-анфиладной схеме. Материал стен – местный камень-ракушечник. Композиционно-стилевое решение эклектично с преобладанием классицистических элементов. Одновременно сдержанный и изящный архитектурный декор дополнен лепниной. Мансардная надстройка на протяжении жилой части богато декорирована чередующимися круглыми проемами – люкарнами и круглыми медальонами с барельефными изображениями известных деятелей науки и культуры. Первое, что можно увидеть, подходя к усадьбе, – одноэтажный флигель, где первоначально были расположены хозяйственные помещения».

Символика усадьбы проникнута духом Италии. Здание отличается богатством и содержанием архитектурного декора. Как можно заметить, ниши на фризе пустуют. Историки архитектуры утверждают, что изначально в них находились мраморные бюсты известных писателей, композиторов, художников, государей и политиков. Есть несколько версий их исчезновения: 1. накануне сдачи Одессы в 1941 г. их демонтировали и увезли в Москву; 2. бюсты сняли румыны (или гитлеровцы) и отправили в Румынию

Рис. 1. Восточный фасад

(или Германию). В большом количестве присутствуют барельефы с гербами и маскаронами известных исторических личностей.

Декор усадьбы «представляет собой некое историческое повествование, облеченное в камень и проводящее нас через века». А. Кадурина приводит четкую принадлежность геральдических барельефов. Девять гербов располагаются на восточном фасаде, два – на северном и один – на западном фасаде. Каждый из них обозначен буквой согласно последовательности расположения. Геральдический список картушей открывает герб «А». Он представляет собой щит с изображением птенцов и пеликана, над которыми расположены три геральдические лилии. При участии членов «Гильдии геральдических художников» нам удалось установить соответствия с гербом Вимери, которые, однако, нельзя назвать точными из-за отсутствия на нем лилий. В геральдической символике пеликан означает родительское самопожертвование, самоотречение. Птица клювом разрывает свою грудь, чтобы накормить птенцов кровью. Кроме того, данный сюжет – аллегория Христа, искупившего грехи человечества своей кровью. В «Божественной комедии» Иисус назван «пеликаном человечества». Герб «А» – единственный сопровождается девизом: «A DOMINO FASCTUM EST ISTUD» / «Это – от Господа, и есть дивно в очах наших». Эту цитату из Евангелия от Марка произнесла королева Елизавета, когда ее известили о смерти сестры Мэри. Впоследствии фразу чеканили на золотых монетах как ее девиз. Второй из анализируемых барельефов – герб «Б». Он разделен надвое столбом, справа от которого помещена двойная перевязь, а слева – геральдическая лилия. Толкование лилии в геральдике и символике будет дано ниже, потому сразу перейдем к гербу «В». На нем размещен коронованный восстающий лев. Изображение льва – один из наиболее распространенных мотивов в геральдике. По словам геральдистов, «кто не имеет герба, тот носит льва», оттого определение владельца этого герба представляет особую сложность, несмотря на существование большого количества гербов, близких по сюжету и содержанию. Геральдических львов су-

ществуєт огромное множество. Их различают по позам и атрибутам, каждому виду присвоено свое название: лев с высунутым языком и когтями, окрашенными не в один цвет, что и тело, называется вооруженным; лев с сомкнутыми задними и вытянутыми вверх и вперед передними лапами зовется прыгающим и т. д. Лев, как геральдический символ, является эмблемой гордости, храбрости, великодушия, королевского достоинства и благородства. Нередко он изображается с оружием, преобладающий тип тинктуры – золото (Леонтьева, 2000). Герб «Г», четвертый по счету на фасаде, вызывает ассоциации с двумя гербами – дофинов Франции и провинции Лечче. Его щит разделен на два поля, над перевязью изображен лунный серп со звездами, под ней – играющий дельфин. В символике лунный серп со

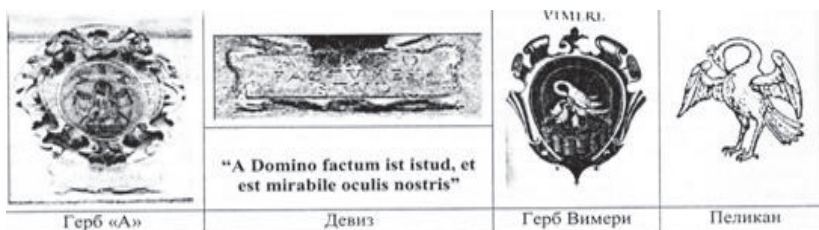

Рис. 5. Геральдическая и символическая трактовка герба «А»

Рис. 6. Геральдическая и символическая трактовка герба «Б»

Рис. 7. Геральдическая и символическая трактовка герба «В»

звездами может рассматриваться и как ссылка на связь владельца герба с исламом, и как символы вечности. Что касается дельфина, то он считается символом свободы, благородства, готовности к бою. Его изображение часто используется в гербах портовых городов для обозначения свободы торговли. Герб «Д» несет на себе изображение орла, восседающего на горе с тремя шестиконечными звездами. Принадлежность герба установить не удалось, потому рассмотрим его с точки зрения символики. Орел – одна из древнейших геральдических эмблем, символизирующая господство, прозорливость. В Италии его именовали «римская птица» («avis Romana»), т. к. он помещался на щитах императоров. Шестиконечные звезды могут означать как объединение мира материального с миром духовного, так и

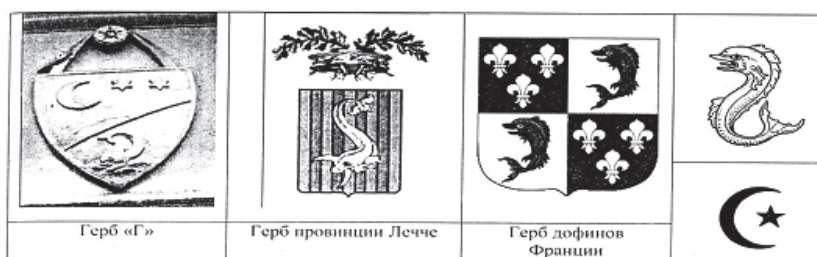

Рис. 8. Геральдическая и символическая трактовка герба «Г»

Рис. 9. Геральдическая и символическая трактовка герба «Д»

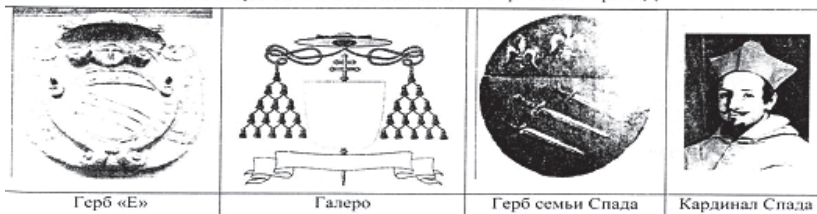

Рис. 10. Геральдическая и символическая трактовка герба «Е»

гармонию мужского и женского начал. Шестой барельеф в ряду – герб «Е». Щит этого герба разделен надвое, в верхнем поле находятся три лилии, а в нижнем расположены три меча. Стилизованная лилия – распространенный геральдический символ, означающий совершенство, жизнь, свет; оружие принято рассматривать в геральдике как знак преодоления, силы, доблести, мужества, смелости и высоких моральных качеств воина. Как удалось выяснить, владелец герба – семья Спада, в частности кардинал Спада (это подтверждает обрамление герба в виде галеро).

Скорее всего, выбор фигур для нижнего поля обусловлен значением фамилии (в переводе с итальянского «spada» – «меч, шпага»). К роду Спада принадлежат несколько известных личностей: Орацио Спада и кардиналы Фабрицио Спада и Бернардино Спада. Бернардино Спада был духовным лицом (епископ Албано, Фраскати и Палестрины) и большим ценителем искусства, покровителем художников. Сегодня коллекция его полотен выставлена в палаццо Спада в Риме.

Герб «Ж», который, как и последующие барельефы «З» и «И», композиционно отделен от других гербов восточного фасада. Эти три герба размещены на той же оси, что и предшествующие шесть барельефов, но уже не отделены от остальных скульптурных изображений межэтажными карнизами. На гербе «Ж» помещены два пятигорья, разделенные перевязью.

К гербам, имеющим аналогии с барельефом «Ж», относятся кардинальский герб и герб семьи Кресци. Далее следует герб «З», на котором фигурирует следующее изображение: кувшин, пояс с розами, восьмиконечная звезда и тройная перевязь. Кувшин символизирует богатство земных недр, является аллегорией материального и духовного достояния края. Роза олицетворяет красоту, совершенство, гордость и непопороченность. Восьмиконечная звезда выступает как христианский символ вечности. Она представляет собой сочетание двух четырех лучевых звезд двух крестов. Последний герб восточного фасада, герб «И», включает в себя щит с изображением фонтана с противоположными львами. Над фонтаном находится орел. Принадлежность герба установить не удалось, но по нашим предположениям, его владельцы – из ита-

Рис. 11. Геральдическая и символическая трактовка герба «Ж»

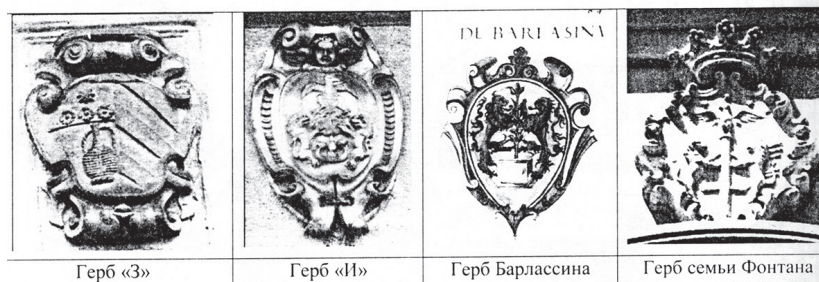

Рис. 12 – 13. Геральдическая и символическая трактовка гербов «Ж» и «З»

Рис. 14. Геральдическая и символическая трактовка герба «К»

льянских семей Фонтана, Фонтани, Фонтанелло либо происходят из коммуны Барлассины. По словам М. Шелковенко (консультанта Рязанской областной геральдической комиссии), аугментация в виде орла может указывать на принадлежность рода к партии гиббелинов. Как символ фонтан обозначает вечную жизнь, юность, бессмертие, искупление и

очищение. Северный фасад украшен двумя гербами – «К» и «Л». Герб «К» относится к наиболее загадочным из всех, т. к. сведения касательно его символики, владельца и соответствий очень скудны. На нем изображен пояс с тремя кольцами, делящий щит надвое, герб увенчан дворянской короной (рис. 14). Герб, маркированный буквой «Л», помещен точно по центру одного из ризалитов фасада. Нам удалось найти для него частичные геральдические аналогии: на кардинальском гербе расположены фигуры, соотносящиеся только с сюжетом нижнего поля герба. Описать барельеф «Л» можно следующим образом: в верхней части щита изображены две звезды, в нижней части расположены перекрещенные лапы. Обращенный в профиль рыцарский округлый шлем со страусиными перьями и закрытым забралом венчает герб. Звезда может расцениваться как символ космического порядка. Десятиконечные звезды символизируют совершенство. Являясь удвоенными пятиконечными звездами, они принимают их значение, которое усилено наложением одной звезды на другую, т. е. указывают на безопасность, охрану, защиту более высокого порядка. Восьмиконечные звезды – сложный символ, образованный сочетанием двух четырехконечных звезд, в них будто бы замаскированы кресты. Возможны аналогии с кардинальским гербом или гербом одной из венецианских семей. Последний герб из нашего списка украшает собой западный фасад особняка. Он расположен в круглой нише и выглядит наряднее и величественнее других барельефов. Щит герба «М» содержит изображение всадника, являясь гербом «Погоня», венчает его обращенный в профиль рыцарский западноевропейский округлый шлем со страусиными перьями и закрытым забралом.

«Погоня» фигурирует в литовских и белорусских гербах, он же составляет одну из частей герба Трубецких. За этим геральдическим мотивом закрепилось значение защиты родины, победы над врагом, суверенитета государства. По некоторым данным, гербовое изображение восходит к повинности, введенной при великом князе Литвы Ягайло, которая предписывала конно преследовать врага рыцарями и насе-

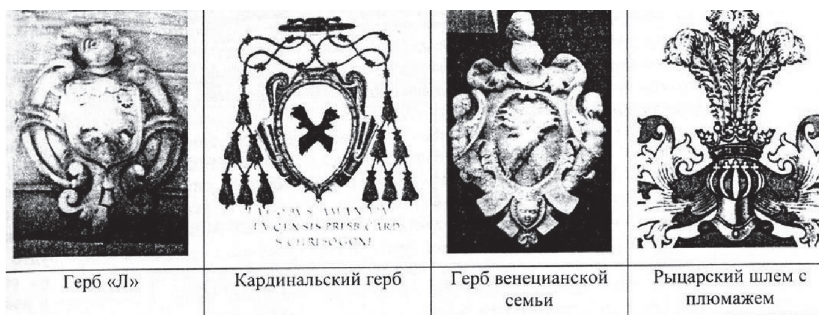

Рис. 15. Геральдическая и символическая трактовка герба «Л»

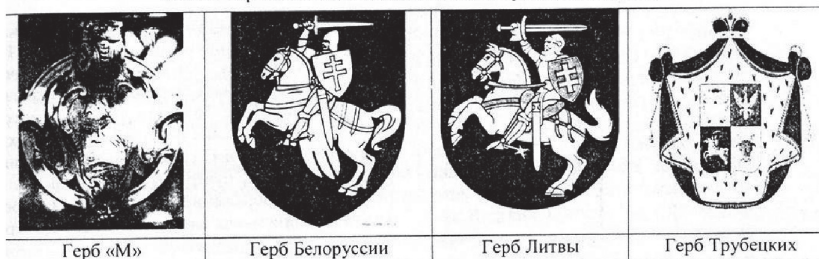
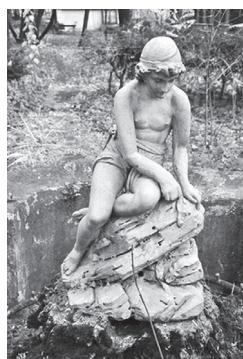

Рис. 16. Геральдическая и символическая трактовка герба «М»

лением, способным носить оружие. Династический герб «Погоня» использовался родами, произошедшими от Великого князя Литовского Гедимина.

В усадьбе сохранились некоторые декоративные скульптуры. Например, львы у дверей, ведущих из главного зда-

Фонтан в усадебном парке. Одесситы называют его «Нарцисс»

ния в парк. Сам парк пребывает в запустении, которое немало скрашивает чудом уцелевший фонтан.

История семьи Демидовых-Сан-Донато, их благотворительная деятельность уже освещены в исторических трудах. Елена Петровна, более четверти века прожив в Одессе, вела жизнь замкнутую, ограниченную тесным кругом близких ей людей. Тем не менее, княгиню хорошо знали в городе. Причина популярности коренилась в её доброте, отзывчивости и щедрости. Елена Петровна была благодетельницей Свято-Архангело-Михайловского женского монастыря, членом благотворительных обществ города, в том числе Женского благотворительного общества, которое, по определению одного из современников, было «рассадником благотворительных учреждений Одессы». А ещё она была почётным членом Одесского общества для вспомоществования евреям, принявшим православную христианскую веру, Благотворительного общества дам духовного звания Херсонской епархии при Одесском кафедральном соборе, Общества содействия физическому воспитанию детей, Общества исправительных приютов, Одесского отделения Императорского общества спасения на водах... Она помогала учащимся 5-й гимназии и 2-й женской гимназии, слепым, неимущим, престарелым... Она была инициатором организации бесплатных обедов для бедных на Лиманах, устройства там врачебно-санитарного пункта, в котором больные получали бесплатный совет докторов и лекарства.

Елену Петровну находим в числе «выдающихся жертвователей» Одесской городской публичной библиотеки. Благодаря ей только в 1916 г. библиотека приобрела 43 тома великолепных изданий по истории. Среди дарений – уникальное издание «Родословная рода Демидовых, их благотворительная деятельность и медали в память их рода», подготовленное Павлом Александровичем Демидовым. Примерно в 1911-1913 гг. Елена Петровна отошла от дел, так как более не значилась ни в каких обществах и учреждениях. На её долю выпало немало горя – смерть первенца, смерть мужа, смерть двух взрослых детей... Она отошла в мир иной, не дожив несколько месяцев до полного крушения её мира. 29

июля 1917 г. «Одесский листок» крупным шрифтом поместил сообщение: «28 июля в 11 часов вечера тихо почила Елена Петровна Демидова, княгиня Сан-Донато, урождённая княжна Трубецкая». О кончине «обожаемой матери» извещала родных и знакомых ее младшая дочь Елена Павловна. Далее сообщалось, что панихида будет совершена на даче №11 по Французскому бульвару, где проживала покойная, в 11 часов утра и 6 часов пополудни» [6]. 1 августа газета опубликовала некролог, подписанный протоиереем С. В. Петровским. Он назвал «...ушедшую отсюда единственной в своем роде, одной из немногих в наше время представительниц той старой, истинно высокой европейской культуры, от которой доходит теперь до нас настолько слабый отблеск и тень бесследно минувшего» [7]. 30 июня состоялся вынос тела Елены Петровны с дачи на Французском бульваре в церковь Свято-Архангело-Михайловского женского монастыря, которому она многие годы оказывала помощь и поддержку. 1 августа в 4 часа дня в ограде Свято-Архангело-Михайловского монастыря с северной стороны храма тело покойной было предано земле. Могила до наших дней не сохранилась.

На Французском бульваре в начале XX века стали строить дачи зажиточные одесские купцы и богатые горожане. На дачном участке №16 в 1914 г. был построен съёмочный павильон киноателье «Мирограф», а спустя два года по соседству с Еленой Петровной, на участке №33, харьковский купец Дмитрий Харитонов построил дачу для своей кинофабрики, где снимались фильмы с участием Веры Холодной. Такое соседство предопределило судьбу виллы Сан-Донато: после революции её включили в состав одной из трёх Одесских кинофабрик, а после их слияния территория усадьбы и все строения вошли в состав Одесской киностудии. Сейчас в особняке находится Музей кино Одесского отделения Национального союза кинематографистов Украины... Само строение неплохо сохранилось до наших дней.

В настоящее время в легендарном особняке располагается один из музеев кино (второй музей кино находится в павильоне №5 Одесской киностудии, по сути съемочный). Однако музей должен быть один, нельзя разделять Одесское отделение Национального союза кинематографистов Украины (ООНСКУ) и Одесскую киностудию. Это один живой организм. В июле 2018 г. главой Одесской областной госадминистрации М. Степановым и председателем правления ЧАО «Одесская киностудия» А. Осиповым был подписан Меморандум об объединении усилий для создания Музея кино (ООНСКУ поддержало меморандум). Открытие Музея истории кино запланировано к столетнему юбилею Одесской киностудии.

Литература:

1. Кадурина А., Погорелов О. Из жизни старых одесских домов и их владельцев. Летопись судеб в архитектурных символах // Південний Захід. Одесика. 2014. № 17. - С. 168 – 185.
2. Токарь В.А. Об истории памятника архитектуры – усадьбы Демидовой – Сан-Дonato и размышления о судьбах людей и зданий // Проблемы теории и истории архитектуры Украины. АХИ ОГАСА. Вып. 10. Одесса. Астропринт. 2010. – С. 17-21.
3. Токарь В., Костроменко В. История усадьбы Сан-Дonato. - Одесса, Друк. 2009. – С. 65
4. Кадурина А. О., Гринченко Е.Ю. Символика маскаронов на усадьбе Демидовых-Сан-Дonato в Одессе // Традиції та новації у вищій архітектурно-художній освіті. Харків: ХДАДМ, 2012. – С. 125 – 131.
5. Кадурина А. Типы зданий и их символы в архитектуре Одессы. Одесса, ФЛП Фридман А.С., 2013.
6. Одесский листок. – Одесса, 1917. – 29 июля.
7. Одесский листок. – Одесса, 1917. – 1 августа.

*Владимир Чисников (Киев),
доктор юридических наук, доцент,
главный научный сотрудник ГНИИ МВД Украины*

«ВЕСТНИК ПОЛИЦИИ» РАССКАЗЫВАЕТ... КАК ОДЕССКИЕ СЫЩИКИ РАСКРЫВАЛИ ПРЕСТУПЛЕНИЯ

Ведомственный еженедельный иллюстрированный журнал МВД Российской империи «Вестник полиции» выходил в С.-Петербурге с декабря 1907 по февраль 1917 г. Редакция издания своей главной целью считала «служение интересам лиц, посвятивших себя полицейско-криминальной деятельности». Программа журнала имела следующие разделы: «Действия правительства», «Политическое обозрение», «Немые свидетели», «Полицейские собаки», «Дактилоскопия», «Корреспонденция», «Хроника происшествий», «Письма в редакцию».

Следует отметить, что в библиотеках Украины есть только отдельные номера этого журнала и только в Научно-справочной библиотеке центральных архивов Украины (Киев) хранятся комплекты «Вестника полиции» по 1910–1917 гг. Предлагаем читателям «Одессы» ознакомиться с некоторыми интересными материалами, опубликованными в «Вестнике полиции», касающимися раскрытия преступлений одесскими сыщиками.

ОГРАБЛЕНИЕ ПАРОХОДА «София»

В ночь на 1 июля 1907 года в открытом море, недалеко от берегов Одессы, на пассажиров парохода «София», которые следовали до порта Хорлы, было совершено, как говорилось в «Вестнике полиции», «...изумительное по своей смелости и дерзости вооруженное нападение». Пароход вышел из Одессы в 10-м часу вечера, имея на борту до 80 пассажиров. Среди них в каюте 1 класса на-

ходился артельщик херсонского отделения Русского внешторг-банка, имевший при себе 50.000 руб. Команда парохода, кроме капитана и двух его помощников, состояла из 20 человек. Около полуночи, когда почти все пассажиры спали, на пароходе вдруг раздался свисток. Спустя несколько минут пассажиры и команда «Софии» были в полном распоряжении грабителей, которых на пароходе оказалось 18 человек. Все они были вооружены револьверами и кинжалами, имели бомбы, а один из них даже... ручной пулемет. Бандиты нейтрализовали команду, заперев в одном из помещений, а пассажиров предупредили, чтобы никто из них не выходил из кают. Главарь разбойников, обходя пассажиров, успокаивал их, убеждая, что никто не пострадает, если только они будут слушаться их и не сопротивляться. «В противном случае, – угрожал он, – всё и все взлетят на воздух». В это время часть бандитов заняла капитанский мостик, остановила пароход и дала задний ход. Несколько разбойников спустились в машинное отделение, выпустили пар и вывели из строя оборудование, причем компасы, колокол и свистки выбросили в море. Затем они разбили одну из спасательных лодок, а остальные две оставили для себя. Вся операция была проделана быстро, с умением, которое свидетельствовало о том, что среди нападавших находились люди, знающие морское дело.

Когда все подготовительные мероприятия были проведены и всякое сопротивление парализовано, грабители «экспроприровали» у артельщика 50.000 руб. и, обыскав остальных пассажиров, захватили у них еще тысячи две. После этого разбойники с комфортом разместились в кают-компании и приказали официантам принести им ужин. Во время трапезы, которая длилась более двух часов, они подшучивали над перепуганными пассажирами и любезничали с дамами. Затем, согнав всех пассажиров и команду в одну каюту, грабители предупредили их, чтобы в течение 20-ти минут они не смели двигаться с места, во избежание неприятностей. После этого, по сигналу атамана, на воду были спущены две лодки, на которых грабители и ушли. Как сообщал «Одесский листок», покидая пароход, грабители не забыли дать лакеям на чай пять рублей, а матросам три или четыре рубля.

Утром угнанные лодки были обнаружены у Дофиновского берега. Вскоре подавляющая часть банды была разыскана по-

лицией и предана военному суду. Дело это слушалось в Одесском военно-окружном суде при закрытых дверях. На скамье подсудимых оказалось 10 человек, называющих себя анархистами-синдикалистами: Арбачаяц, Вольфензон, Еремеев, Паяченко, Унупоглянци, Чумаченко, а также бывшие студенты Гранерштерв, Даваков, Кофман и Скибенко. После шестидневного разбирательства дела Одесский военно-окружной суд приговорил: двоих к смертной казни через повешение, одного к каторге на 15 лет, одного к тюремному заключению на 4 месяца, остальные были оправданы [1].

В Одессу едут... дохлые крысы

В начале сентября 1910 г. в «Вестнике полиции» была напечатана статья «Арест известного афериста», в которой сообщалось о задержании в Минске известного одесского жулика, рецидивиста Досковского. Несмотря на свои неполные 35 лет, этот непревзойденный «специалист» мошеннических дел сумел провернуть более трехсот афер, а на скамье подсудимых он побывал за эти годы аж... 76 раз! Основной сферой его «работы» была подделка документов и связанные с этим мошеннические дела. Как показало следствие, последнюю свою аферу Досковский совершил в Подольской губернии, организовав нелегальные поставки по железной дороге в Одессу большой партии... мертвых крыс.

В начале лета 1910 г. в Одессе вспыхнула эпидемия чумы. Одной из эффективных мер борьбы с нею была дезактивация, которая также предусматривала поголовное уничтожение в городе крыс, являющихся основными разносчиками болезни. Чтобы приобщить одесситов к этому мероприятию, городская администрация назначила вознаграждение: 10 копеек за каждую мертвую крысу. Досковский сообразил, что на этом можно заработать неплохие деньги, и быстренько наладил «поставку» мертвых грызунов в родную Одессу. Он подделал необходимые документы, на основании которых на станции Проскуров через военного коменданта получил право бесплатно перевозить «стратегический груз» без таможенного и полицейского досмотра. После этого аферист нашел в Проскурове, Деражне и Жмеринке «добытчиков» крыс, а в Одессе – надеж-

ный источник сбыта. Первая партия «товара» составляла 10 тюков весом 800 кг и принесла мошеннику прибыль 400 руб. Читатель спросит: «Много это или мало?». Для сравнения отметим, что в то время фунт хлеба стоил 4 коп., килограмм мяса – 30 коп., а месячная зарплата полицейского стражника составляла 15 руб. На вторую партию тюков с мертвыми крысами чины полиции наткнулись случайно, осматривая подъездные железнодорожные пути в Одессу. После этого на ст. Жмеринка и Деражня Юго-западной железной дороги полиция обнаружила еще 5 подготовленных к отправке тюков. Когда сыщики в Проскурове вышли на Досковского, тот уже скрылся.

Арестовали афериста через три месяца в Минске, где он опять по поддельным документам представился инспектором военного министерства и получил бесплатный билет до среднеазиатской станции Кобур-Сай и значительную сумму денег на дорогу. Задержали мошенника только потому, что настоящий военный инспектор находился в это время в Минске. Так одесский мошенник Досковский в 77-й раз оказался на скамье подсудимых [2].

ОДЕССКИЙ СУД ПРИЗНАЕТ ДАКТИЛОСКОПИЮ

В «Вестнике полиции» за 1911 г. (№ 41) вышла статья «Торжество дактилоскопии в суде», в которой вместо фамилии автора значилось – «Начальник сыскного отделения». Статья начиналась словами: «Рад поделиться со своими товарищами случаем первого в России обвинительного вердикта присяжных заседателей исключительно только на основании дактилоскопических данных». Полагаем, что автором этой публикации был князь Г. А. Херхеулидзе, который в то время возглавлял одесскую сыскную полицию. 2 января 1911 г. в 10 часов утра главному сыщику Одессы позвонил пристав одесской части Климов и доложил, что на вверенном ему участке совершена кража: преступники проникли в квартиру врача Корниенко. Владелец квартиры в то время дома не было и кража была обнаружена дворником. Климов также сообщил, что он распорядился поставить у входной двери потерпевшего часового и приказал ему никого в квартиру до прибытия начальника сыскной полиции не допускать.

Когда Г. Херхеулидзе прибыл на место происшествия, то увидел знакомую картину: в квартире был полный разгром, шкафы и комоды сложенные, на полу в полном беспорядке валялись ящики и коробки от золотых изделий. Во время осмотра в одной из комнат он обратил внимание на деревянную полированную копилку, которая валялась на полу, у стола. О том, что она была в руках преступника, сыщик не сомневался. А раз так, то на ней должны быть его отпечатки пальцев. О возможности дактилоскопии Г. Херхеулидзе знал не только из департаментских циркуляров и инструкций, а также из статей, которые публиковались на страницах ведомственного журнала «Вестник полиции». Внимательно осмотрев копилку, он с радостью заметил на ней четкий папиллярный узор.

Обнаруженная копилка с соблюдением необходимой осторожности была доставлена в сыскное отделение, где заведующий антропометрическим кабинетом обработал отпечаток пальца специальным порошком и сфотографировал его. После этого началась кропотливая работа в картотеке регистрационного бюро. В то время картотека ранее судимых преступников Одесской сыскной полиции насчитывала более десять тысяч карточек. В конце концов криминалистов ждала удача: было установлено, что отпечаток пальца, найденный в квартире Корниенко, полностью тождественен большому пальцу левой руки зарегистрированного одесского вора-рецидивиста Бабицкого.

Через два дня он был задержан агентами сыскного отделения на пароходе, который отходил из одесского порта. Доставленный в кабинет начальника сыскной полиции, «Бабики» пытался заверить сыщиков в том, что он уже давно «завязал» с преступным прошлым и теперь является порядочным, законопослушным гражданином. Тогда в присутствии судебного следователя у Бабицкого были снова взяты отпечатки пальцев и сверены с отпечатком пальца, находившимся на копилке. Подсчеты совпадающих деталей папиллярных линий показали, что отпечаток большого пальца левой руки Бабицкого имеет 12 совпадающих признаков с отпечатком пальца, найденного на копилке. Именно вывод дактилоскопической экспертизы стал основанием для избрания подозреваемому меры пресечения в виде заключения под стражу, несмотря на то, что он продолжал утверждать о своей непричастности к краже из квартиры Корниенко.

Для того чтобы укрепить позиции обвинения, судебный следователь направил необходимые материалы вместе с вещественным доказательством в Петербургское сыскное отделение, где была проведена повторная дактилоскопическая экспертиза. Столичные эксперты не только подтвердили выводы своих одесских коллег, но и обнаружили на копилке следы других пальцев Бабицкого, не обнаруженные при первом исследовании в Одессе. Таким образом, на основании заключения дактилоскопических экспертиз Бабицкому было предъявлено обвинение в совершении кражи из квартиры Корниенко и его дело передано в суд.

Принимая во внимание, что единственным доказательством, которое обличает вора, были отпечатки его пальцев, в судебное заседание был приглашен в качестве эксперта начальник Одесской сыскной полиции Г. Херхеулидзе. Присутствующие в зале с нетерпением ждали, как воспримут присяжные заседатели и судьи новое для них судебное доказательство. Сыщик-криминалист Г. Херхеулидзе также хорошо понимал, что перед ним стоит сложная задача. Необходимо было доходчиво и, главное, убедительно рассказать присяжным о новом методе криминалистики – дактилоскопии, ее научных возможностях. Присяжные заседатели – люди разного социального положения, уровня образования, а некоторые из них никогда даже не слышали слова «дактилоскопия». Поэтому надо было сделать все, чтобы они поняли главную идею этого метода.

Свое выступление князь Херхеулидзе построил следующим образом.

– На судебном следствии, – вспоминал он, – я изложил историю и теорию дактилоскопии, указал на широкое применение ее на Западе и на те положительные результаты, которые она там дала. При этом я добавил, что хотя этот способ установления преступников у нас в России является новым, но его простота и надежность при должном усердии и внимании гарантируют успех и избавляют от ошибок. Дактилоскопия является несравненно более надежным и важным доказательством, чем всякого рода посредственные доказательства.

В подтверждение своих слов Херхеулидзе прямо в зале судебного заседания провел несложный эксперимент. Он продемонстрировал дактилоскопический анализ узоров пальцев од-

ного из присяжных заседателей. Результаты этого исследования стали решающим аргументом обвинения. Ничто бы так не убедило присяжных в достоверности нового криминалистического метода, как установление тождества пальцев с отпечатками их коллеги, проведено прямо в суде.

Выступающий после Г. Херхеулидзе защитник Бабицкого пытался свести на нет аргументы эксперта, мотивируя тем, что дактилоскопические исследования не предусмотрены действующим законодательством и их выводы не могут быть признаны судебным доказательством. Он также отметил, что отпечатки пальцев незнакомы российской судебной системе как новый вид доказательств. Несмотря на все усилия защитника оправдать Бабицкого, присяжные заседатели единогласно вынесли ему обвинительный приговор. Это решение ознаменовало собой вхождение дактилоскопии в широкую практику не только органов уголовного розыска, но и судебных органов империи [3].

ОДЕССКИЙ «ПОЛИГРАФ»

В восьмом номере «Вестника полиции» за 1915 г. была напечатана статья под названием «По-соломоновски», в которой рассказывалась следующая интересная история. В Одесскую сыскную полицию пришел служащий гостиницы «Купеческая» некто Марковский, который заявил, что у него из металлического сейфа похищены 500 рублей. При этом заявитель рассказал сыщикам, что всего в сейфе хранилось 800 рублей, а ключ от него всегда находился при нем. Вчера вечером, вернувшись со службы домой, он ключа от сейфа не нашел. Когда сегодня утром сейф взломали, то обнаружили пропажу 500 рублей. Для выяснения обстоятельств кражи к месту происшествия вместе с Марковским направился один из полицейских надзирателей сыского отделения. Внимательно осмотрев помещение и сейф, сыщик пришел к выводу, что кражу совершил кто-то из «своих». Всего служащих в гостинице оказалось 9 человек. Собрав всех подозреваемых в одной из комнат, он приказал им встать в один ряд. После этого сыщик пригласил двух жильцов, которым предложил послушать... сердцебиение у каждого из служащих. При этом полицейский предупредил собравшихся, что у вора сердце, безусловно, будет «выскакивать из груди». После осмотра оба

«эксперта» заявили, что, по их глубокому убеждению, усиленное сердцебиение ощущается в служащего... Марковского. Оставшись наедине с сыщиком, Марковский признался в совершении кражи. Похищенные деньги в размере 300 руб. он вернул сразу, а 200 руб., по его словам, находятся у родственников на хранении. Так, с помощью природного «полиграфа» и находчивости сыщика в «полевых» условиях была раскрыта кража [4].

ДЕЛО ОБ УБИЙСТВЕ МАТРОСА МАМАЕВА

Вечером 3 апреля 1915 года в Одессе на Польском спуске был обнаружен труп военного матроса Григория Мамаева. Расследование убийства было поручено судебному следователю Одесского окружного суда 5-го участка. Установление и розыск убийц осуществляли лично начальник сыскной части городской полиции Г.В. Гиршфельд и полицейский надзиратель Потапов. Вскоре с помощью негласной агентуры было установлено, что убийцей Мамаева является бежавший с воинской службы матрос канонерской лодки «Донец» Александр Саковский. В последнее время он вращался среди «блатных» элементов одесского порта, а после совершения преступления скрылся из Одессы, захватив с собою кинжал – орудие убийства.

Для задержания Саковского в Бессарабскую губернию, где, по предположению полиции, мог находиться преступник, был командирован сыщик Потапов. Его трехнедельный розыск дал блестящие результаты. 24 апреля в с. Костычаны Литинского уезда, в 15 верстах от румынской границы Потапов задержал и обезоружил Саковского. У последнего, говорящего по-румынски, помимо остро отточенного кинжала, которым он убил Мамаева, также был изъят украденный им паспорт и ряд судовых документов на имя румынского подданного Октава Костакеску. Во время этапирования Саковского по железной дороге в Одессу преступник предпринял попытку убежать от сопровождающего его сыщика. Попросившись в туалет, он выскочил из вагона на ходу, пытаясь скрыться, но не растерявшийся Потапов тормозом Вестингауза остановил поезд и задержал Саковского вблизи полотна железной дороги.

На основании добытых дознанием данных сыщиками также был задержан проживающий в Одессе румынский поддан-

ный Октав Костакеск – кочегар австрийского торгового флота, рядовой запаса румынской армии, владеющий несколькими иностранными языками, без определенных занятий, проводящий время в трактирах и притонах среди военных матросов и солдат. Он обвинялся в подговоре дезертира Саковского к переезду в Румынию на постоянное жительство, передав ему свой национальный паспорт и пароходные документы, а также в его укрывательстве. Суд признал Саковского виновным в убийстве Мамаева «в состоянии запальчивости и раздражения» и приговорил его «по лишению всех прав состояния, к смертной казни через повешение». При этом суд постановил: «...ввиду смягчающих вину Саковского обстоятельств ходатайствовать о смягчении его участи» [5]. В заключение приведем выдержку из одного архивного документа, который дополняет материалы «Вестника полиции», характеризуя оперативное мастерство одесских сыщиков при раскрытии этого тяжкого преступления. По окончании следствия и направления дела в Одесский военный окружной суд, судебный следователь в письме «Его Высокоблагородию» Г.В. Гришфельду, в частности, писал:

«Милостливый государь, Григорий Васильевич! За время моей продолжительной службы в должности судебного следователя, мне редко приходилось наблюдать такое искусное, энергичное, быстрое и богатое результатами раскрытие преступлений. Вам и г. Потапову, я, главным образом, обязан тем, что произведенная мною по делу Мамаева тяжелая работа оказалась для меня приятной и дала мне чувство нравственного удовлетворения. Мне приятно осознавать, что в трудной и усложняющейся с каждым днем борьбе с преступностью в будущем я смогу пользоваться Вашим и г. Потаповым полезным сотрудничеством. Прошу Вас, Милостивый государь, принять мое уверение в совершенном к Вам почтении и преданности» [6].

Литература:

1. Вестник полиции. – 1910 – № 34. – С. 836.
2. Вестник полиции. – 1910. – № 37. – С. 883.
3. Вестник полиции. – 1911. – № 41. – С. 925–926.
4. Вестник полиции. – 1915 – № 8. – С. 251.
5. Вестник полиции. – 1915. – № 33 – С. 1052.
6. Державний архів Одеської області. Ф. 314. Оп. 2. Спр. 97. арк. 240 об.

КРАЙ В ЕПОХУ ДИКТАТУР

Віктор Савченко,

*доктор історичних наук, професор кафедри
українознавства ОДУВС*

ОДЕСА В «БІЛОМУ ПОЛОНІ» (СЕРПЕНЬ 1919 – СІЧЕНЬ 1920)

Історії «білої» Одеси 1919-1920 років не поталанило. На сьогодні не існує спеціальних історичних досліджень цього періоду за винятком книги В. Файтельберг-Бланка та В. Савченка та кількох статей [1]. Радянські автори вміло «переводили стрілки» на «робітничий рух» та «більшовицьке підпілля» [2], сучасні автори намагаються зрозуміти цей період, використовуючи «білогвардійські» лекала [3]. Дослідження періоду впирається у відсутність архівної бази (за винятком мемуарної літератури), яка була знищена або вивезена з Одеси ще в лютому 1920 р. Але залишилися осколки часу - поживклі, пошарпані сторінки старих газет, які ще можуть розповісти нам про стан Одеси. Час був цікавим, повчальним - час агонії «старого світу», спроб затримати хід історії шляхом міфологізації минулого.

З 23 серпня 1919 р. в Одесі встановилася військова диктатура кавалерійського полковника Д. Туган-Мірзи-Барановського, затверджені військово-польові суди для ворогів «єдиної і недеїмої». Цивільної влади в перші «білі» тижні не було, всі питання міста вирішувалися у військовому штабі. Влада була слабка й трималася на ефекті «раптові перемоги». Військове командування в Одесі спиралося на 700 десантників-добровольців «сумнівного складу», 200-250 місцевих підпільників-офіцерів, які провели повстання в Одесі 22-23 серпня, бл. 1 тис. перебіжчиків з «червоного» гарнізону та «радянської» міліції, 500 - 600 озброєних чоловіків з єврейської самооборони, загону Георгієвських кавалерів, студентської дружини... Всього не більше 2 500

багнетів та шабель, половина з яких могла «розчинитися» з початком перших невдач. У той же час в Одесі залишалося кілька тисяч озброєного «червоного підпілля», кілька тисяч озброєних та згуртованих бандитів, під Одесою знаходилося до 6 тис. багнетів та шабель регулярної Червоної Армії.

З 25 серпня 19-го почався запис одеситів-добровольців до армії Денікіна ЗСПР (в штабі Офіцерського клубу). У пресі з'явилися численні відозви начальника дружин генерал-майора Гаврилова, начальника відділу штабу формування Гібер фон Бейфенфельса та ін. до офіцерів із закликком негайно записуватися в частині ЗСПР. Окремі офіцерські дружини формували «авторитетні» полковники: Соколовський, Батурський, Товстицький, Кардунян, Топольницький, Ковалевський, генерал-майор Кислов [4]. Влада рахувала за два тижні зібрати в «одеському районі» до 15 тис. добровольців (з офіцерів, німців-колоністів, селян, студентів). Але добровільна мобілізація не дала очікуваного ефекту, хоча влада брехливо повідомляла про 8 тис. людей, що записалися у добровольці в перші дні після захоплення Одеси. Насправді добровільна мобілізація дала 1,5 тис. чол. (з урахуванням загонів одеських змовників, перебіжчиків-міліціонерів). В той же час в Одесі ховалося від добровільної мобілізації бл. 10 тис. колишніх офіцерів «військового часу». Від німців-колоністів замість очікуваних 3 тис. добровольців до мобілізаційних пунктів прийшло лише 310 чол., 2 тис. німців заявили, що будуть служити тільки у «самообороні» з охорони своїх колоній, але далі свого району не виступлять. З жовтня влада почала приймати до лав ЗСПР колишніх червоноармійців та петлюрівців, мобілізувати селян, що негативно вплинуло на якісний склад військових частин.

Гарнізон Одеси складався з вартового полку («червоні» перебіжчики), запасного батальйону, офіцерської дружини, тимчасових маршових рот: 1600 - 2 тис. багнетів, при 4 гарматах та 15 кулеметах. Цей гарнізон став складовою частиною «військ Новоросійської області» генерала Шил-

лінга, що були створені на базі 3-го армійського корпусу (4-а піхотна дивізія, бригада генерала Складярова, зведений загін генерала Розеншильд-Пауліна, Кримський кінний і Зведено-драгунський полки; легка батарея, нечисленні офіцерські дружини, складені з літніх офіцерів). На 20 вересня ці війська складали 12 595 багнетів і 2 654 шаблі при 167 кулеметах, 61 гарматі [5. 85]. Міліція, загін Георгієвських кавалерів, єврейська та студентська дружини взяли на себе несення варти. «Про короткозорість влади свідчить хоча б той факт, що в місті відновлена єврейська бойова дружина, та сама дружина, яка перша після евакуації французами Одеси навесні цього року взяла владу в свої руки та проводила розстріли залишившихся офіцерів...» [6].

В місті було неспокійно. З інтерв'ю Д. Туган-Мірзи-Барановського журналісти дізналися про «...значну кількість щоденних вбивств та самочинних розстрілів», про «погромну агітацію» біля будівлі ЧК та арешти «виловлених» чекістів [7]. По місту активізувалися злочинці і жодного дня не проходило без нальотів на магазини, пограбувань на вулицях. З бесіди журналістів з новим начальником карного розшуку капітаном В. Васильєвим стало зрозуміло, що чисельність злочинного елементу в Одесі «...більше 50 тис... багато хто думає, що із загибеллю Мішки Япончика й його загону Одеса позбулася небезпечних бандитів. Даремно... Серед бандитів зараз відбуваються таємні збори, йдуть вибори, організовуються зграї...». В. Васильєв підкреслював, що кримінальний відділ «в хаотичному стані... фотографії зникли, знищені картки... кращі сищики і агенти вбиті бандитами в дні розрухи...» [8].

13 вересня було оголошено наказ про заборону в Одесі публічних зібрань, а 20 вересня були закриті робітничі клуби. В той же час 17 вересня по місту була скасована система спеціальних перепусток, 22 вересня з Одеси було знято стан облоги. З Одеси була знята морська блокада, завдяки чому почав працювати порт та пароплавство, відновився товарообмін. Через тиждень після захоплення «білими» Одеси почалася так звана «клубна вакханалія» - як гриби після дощу

відкривалися клуби, трактири, вар'єте, ресторани. Д. Туган-Мірза-Барановський видав накази про закриття клубів, міняльних крамниць, про заборону вуличних валютних бірж. Але з жовтня ці заклади відновили свою напівлегальну діяльність.

25 серпня з боку ст. Роздільна до Одеси почав рухатися «червоний» бронепоїзд та ешелон з піхотою. За 15 км від вокзалу бронепоїзд відкрив артилерійський вогонь по місту, його ремонтна команда приступила до ремонту пошкодженого залізничного полотна. «Червона» піхота, до тисячі бійців, почала висадку з вагонів. Але з одеського рейду почала бити «біла» корабельна артилерія. Вогнем великих калібрів вона знищила бронепоїзд, а залізничну колію було настільки зіпсовано, що про її лагодження не могло бути й мови. Кілька днів «біла» Одеса зберігала тривогу з приводу можливого контрнаступу «червоних», але 27 серпня прийшла «розвідка» про те, що Південна група «червоних», що отаборилися під Одесою, почала відступати на північ, до Києва [9].

24-25 серпня біля будівль ЧК та «Особливого відділу» скупчилися родичі зниклих одеситів, сподіваючись отримати інформацію про долю затриманих або тіла страчених. У натовпах лунали гасла негайно «різати комуністів»... По місту фіксувалися «народні самосуди» - на вулицях натовпом були вбиті два китайця, негр-червоноармієць, два чекісти [4]. Віра Муромцева-Буніна писала: «Вчора вели в колишню надзвичайку жінку, брюнетку, кульгаву, яка завжди ходила в матросці - «товариш Ліза». Вона кричала натовпу, що 700 чол. вона сама розстріляла та ще розстріляє 1000. Натовп ледь не розтерзав її... Нік. Бор. П. оглядав надзвичайку. Враження гнітюче. У дворі рогожі, просочені кров'ю, мотузки. Це для того, щоб прив'язувати до тіла вантаж, перед тим, як кинути його в море... Особливо важке враження справляють підвали, де тримали приречених перед розстрілом... Товаришу Лізі, яка вколочували очі перед розстрілом, років 14-16. Що за виродок! Близько надзвичайки хвилюється народ. Налаштований антисемітські. Одна старенька дуже плакала. Я запитала, про що? - «Племінника вбили, гімна-

зиста 7-го класу». Кажуть, що катів будуть вішати на площі. Народ запевняє, що їх будуть возити і показувати в клітинах» [10].

Білогвардійці провели обшуки в українській «Спілці», ввели закон про кримінальну відповідальність «за більшовизм». Військова влада, спочатку, вдалася до арештів «підозрілих», заарештованими виявилися начальник радянської портової охорони та начальник порту, члени професійного «Союзу водників» (серед матросів було безліч шанувальників більшовиків та анархістів). «Білі» заарештували близько 50 «червоних» та «сподвижника Япончика, радянського працівника Д. Когана», але через тиждень 30 з них були звільнені і тільки 10 були передані контррозвідці. Контррозвідкою було виявлено та захоплено підпільну друкарню, яка продовжувала друкувати «Известия» неіснуючої Одеської Ради. [11].

Білогвардійське командування використовувало в боротьбі проти більшовиків тему «жахів червоного терору», фактично в 19-му «червоний терор» став головним пропагандистським аргументом «білих». Займаючи міста, «білі» відкривали для широкої публіки місця колишніх тортур та розстрілів, ексгумували трупи жертв «червоного терору»... Але «білі» не розуміли, що акцентуючи тему терору, «біла» пропаганда сама нагнітала страх у населення перед «червonoю відплатою» (люди боялися йти на співпрацю з «білою» владою, боялися за себе й свої сім'ї, всіляко уникаючи записуватися до лав добровольців).

Вже 11(24) вересня 1919 р. «Одесский листок» надрукував повідомлення про те, що в Одесі контррозвідкою арештована «жінка-кат» Дора Гребеннікова, яка працювала в ЧК [12]. Згодом прізвище «Гребеннікова» з друку зникає й замість з'являється чекістка «Явлинська» (іноді «Євлинська», або «Дора Соколовська»). В дійсності була арештована слідчий одеського ЧК Олена Гребенникова (4 грудня 1919 р. вона була страчена за вироком суду). Через кілька днів в звіті Інформаційної частини Відділу пропаганди ЗСПР з'являються «новини з Одеси» про катівні ЧК: «...особливим бузувірством відрізнявся секретар одеської ЧК товариш

Веньямин, що знаходив задоволення в копанні ран у розстріляних та навіть напівживих людей» [13. 290-291]. 8 жовтня в «Одесских новостях» було повідомлено, що контррозвідкою заарештований секретар ЧК Веньямин Сергеев (насправді він з'явився з повинною до начальника «білої» контррозвідки й запропонував свої послуги контррозвідці), згодом в той же газеті вказувалось, що «Веньямин» («Бенцеста Гордон»; справжнє прізвище Бендетто-Гордон) засуджений до 10 років каторги за розстріли [14]. Але це була фальшивка... «Веньямин» видав «підпільний військовий відділ одеських більшовиків», його «бачили в тюрмі як офіцера», який проводив впізнання арештованих. «Веньямин» став штатним контррозвідником та білогвардійським «піарщиком» - агітатором. Саме він брав участь у створенні агітаційного фільму про «звірства більшовиків», знятого в Одесі у вересні 1919 р. під назвою «Жертвы одесского ЧК». Постановочний фільм був знятий нібито документальне кіно для посилення враження. Головну роль жінки-ката з одеської ЧК зіграла дружина «Веньямина» - Дора Явлинська. Історик О. Капчинський вважає «Веніаміна» одним з творців легенди «про Дору жінку-ката з ЧК», що власноруч розстріляла 300 - 700 офіцерів» [15]. 20 лютого 1920 р., коли «червоні» повернулися до Одеси, одеські «Известия» звітували про арешт колишнього секретаря ЧК «Веньямина» та його дружини, яка «розігрувала роль вигаданої Дори». Незабаром вони були страчені за вироком ревтрибунала. К. Глобачев писав: «Багатьом з такого роду агентів повна безпринципність дозволяє в рівній мірі служити обом сторонам та продавати ту інформацію, яка в даний момент менш небезпечна і вигідна. Це так звані дублери» [16. 173].

Вже 24 серпня двері колишньої ЧК («будинок Жданова» на Катерининській площі) були відкриті для одеситів. По камерах водили екскурсії, в тому числі й одеських журналістів, вказуючи на свідчення катувань та розстрілів. Командування англійських кораблів привело в катівні «надзвичайки» команди своїх кораблів, показуючи, з якими звірами доводиться боротися: «Знаряддя тортур

справили на англійських матросів тяжке враження... Серед знарядь тортур звертають увагу особливі пристосування ланцюгів для розтягування кінцівок» [17]. Комісія генерала Абрамова взялася досліджувати злочини та винність «терористів-більшовиків», прокурорський нагляд при окружному суді на початку вересня приступив до розслідування справ про розстріли в ЧК, але результати були мінімальні.

Нова влада видала розпорядження, що звільняє зі служби в державних установах усіх осіб, що прийшли на неї під час радянської влади, але робилася суттєва обмовка, що ті, які записалися на службу «...заради шматка хліба - переслідуватися не будуть». Керівництво освітою оголосило, що: «Викладачі учбових закладів, прихильники й співробітники радянської влади повинні бути не тільки звільнені з посад, а взагалі не можуть й надалі бути допущені до педагогічної діяльності» [18. 67]. Незважаючи на грозні заяви, «радянські» службовці та викладачі продовжували працювати на нову владу.

До початку грудня 19-го найактуальнішою темою одеської преси були «жахи одеського ЧК» (в газетах статті: «Жертви надзвичайного стану», «12 днів в надзвичайки», звіти про розкопки місць таємних поховань жертв ЧК, про панахиди за жертвами та перепоховання їх останків). У каменоломнях Кривої Балки та Пересипу, на 3-му Християнському кладовищі було знайдено десятки трупів відомих у місті людей. У жовтні в Одесі вийшло літературно-художнє та театральне видання «Огонёк», значна частина якого була відведена статті «Жертви одеського надзвичайного стану». «Біла» преса писала, що тільки 9-16 липня 19-го в одеський морг з ЧК пройшло 42 трупи, а в ніч на 20 липня стався арешт 57 «знакових» для Одеси людей (членів «Англійського клубу», директора банку, присяжного та мирового судді...), які були розстріляні. 25 липня чекістами було страчено 8 матросів-«стародубців» (червоний полк т. Стародуба, що підняв в Одесі повстання у сер. липня 19-го), після цього трупи страчених вже не проходили через морг, а кати їх вивозили за місто й кида-

ли в каменоломнях. Взагалі через морг, за радянських часів (квітень-серпень 19-го), пройшло понад 600 трупів страчених, з'ясувалося, що 4-15 квітня «червоні» страчували своїх ворогів на судах (бл. 60 чол.), а пізніше скидали трупи в каменоломнях (бл. 400 чол.). «Біла» преса писала про 2 тисячі вбитих та закатованих більшовицькою владою в Одесі з 7 квітня по 22 вересня 19-го [19]. 29 серпня проходили перші «великі» похорони жертв ЧК (ховали переважно жертв єврейського походження: Шац, Монозон, Каминер, Бурштейн і ін.), що зібрали 10-тисячний натовп. Великий громадський резонанс викликали й похорони 31 жертви ЧК на 2-му Християнському кладовищі (генерала М. Ебелова, ректора університету С. Левашева, надвірного радника І. Зайченка та ін.) [20].

В кінці серпня 19-го на міноносці «Живой» до Одеси прибув командувач військами Новоросійської області та командир корпусу генерал М. Шиллінг, в розмові з представниками громадськості він заявив, що Одеса не залишиться голодною, що хліб негайно буде підвезений у місто, що судна торгового флоту будуть повернуті колишнім власникам. Він обіцяв, що буде організована судово-слідча комісія, яка розбереться з питанням про відповідальність тих службовців та військових, що співпрацювали з «більшовицькими диктаторами», запевнивши одеситів, що «рядовим радянським службовцям «немає підстав побоюватися». Тавруючи недоліки перших діб «свободи», генерал вказав, що «самочинні розстріли неприпустимі» в Одесі, а нова влада буде завзято боротися з «темними елементами» та «нещадно карати будь-які спроби ворожої агітації». М. Шиллінг прийняв делегації від робітників «РОПіТ», профспілки будівельників, які дякували генералові за «визволення».

На честь прибуття М. Шиллінга в одеському Кафедральному соборі був проведений молебень, відбувся парад, в якому брали участь моряки крейсера «Кагул», ескадриони десанту, взвод артилерії («кожному ескадрону було подаровано по два Георгіївських хрести»). Пізніше відбувся банкет в готелі «Лондонській» - «Сніданок визволителів», на який

були запрошені голова Міської Думи В. Кондратьєв, Міський голова О. Ярошевич, начальник порту В. Піні, офіцери... публіку розважали виступами одеські артисти. Правління Одеського яхт-клубу записало офіцерів в дійсні члени клубу. 4 вересня святкування в Одесі тривали, на цей раз на честь 125-річчя заснування міста.

На початку жовтня на крейсері «Генерал Корнилов» до Одеси прибув «білий вождь» - генерал А. Денікін. В Одесі А. Денікін був обраний почесним професором університету, зустрічався з інтелігенцією, купецтвом [21]. 5 жовтня в Одесі відбулося нове свято «День Добровольчої Армії». Знову Одесу розбурхували паради, банкети, прийоми... Віра Муромцева-Буніна писала, що це свято «...пройшло жваво, щедро й зі смаком... якийсь вільний стан духу, можна говорити, сміятися» [10]. У параді на Соборній площі взяли участь: батальйон Георгіївських кавалерів, загони 1-го селянського повстанського полку, німців-колоністів, матросів... Далі були концерт, бал в залі одеської Біржі. Численні тилові офіцери співалися, волочилися за дамами, вживали морфій та марафет... і на все, в дорогий Одесі, потрібні були великі гроші.

Оформленням міста до «Дня Добрармії» займалися художники «традиційного напрямку»: «Більшість плакатів виписано в російському стилі, трохи стилізовані, але без кричущих футуристичних плакатів недавніх днів. Головним домінуючим моментом майже всіх тем є зображення Кремля», «...над міським театром вивішений плакат з написом: «Сила більшовиків – брехня»... Напис «Москва буде наша, це не сон» [22].

Ставка «главноначальствующего» краю М. Шиллінга тільки у середині вересня була перенесена з Херсону до Одеси. Тоді ж до Одеси прибув «градоначальник» - генерал-майор барон Михайло фон-Штемпель (брав участь у російсько-японській, та Першій світовій війнах, втратив праву руку в боях). «Поліція, або так звана державна варта, була украй погана, починаючи з градоначальника барона Штемпеля і до рядового стражника... старші чини варти і градоначальник були люди з ладу, мало розуміли в адміністра-

тивній службі, а нижчі чини варти - стражники - були дуже нестійким в політичному відношенні елементом. У стражники йшли за наймом не кращі люди, що пройшли ряди військ, як то було в колишньої поліції, а найгірші, яким нікуди було діватися... Градоначальник, барон Штемпель, очевидно, дивився на свою посаду як на синекуру, дану йому в нагороду за колишню стройову службу, з якої він вийшов інвалідом. Ніякої енергії, ні ініціативи він не проявляв, ніхто про нього зовсім нічого не знав та не чув і з ним не вважався...» [16. 175].

М. Штемпель відвідав виконуючого обов'язки міського голови О. Ярошевича з метою переконати цього «ліберала» не відмовлятися від посади одеського міської голови та продовжувати «працювати в єдності» з білогвардійською владою. Але відновлення демократичної міської Думи приводило до перманентних конфліктів. В одеській Думі постійно критикували нову владу, на місцевому рівні блокуючи рішення «військових».

У вересні Віра Муромцева-Буніна, в своєму щоденнику, дасть характеристику новому керівнику цивільної влади в Одесі В. Брянському (помічник ген. Шиллінга з цивільної частини): «Брянський молодий для свого становища, відчувається, що він і сам здивований цим і часто каже зайве, по-друге, він за своєю природою несерйозна людина, по суті любить випити, закутити, в п'яному вигляді пофорсить... по-третє, немає у нього державного розуміння... все це, так би мовити, без верхнього поверху...» [10]. Білогвардійська влада створила в Одесі пропагандистський центр - «Осваг», до якого були залучені знані представники інтелігенції (професор В. Лазурський, І. Бунін та ін.). За сумісництвом з агітаційно-пропагандистською роботою «Осваг» збирав конфіденційну інформацію про політичне життя міста (про організації та партії, особисте життя «потенційних ворогів» та політичних діячів, частково виконуючи функції політичного розшуку).

На початку вересня білогвардійці, практично без втрат, вибили «червоні частини» зі ст. Роздільна (вузлова станція в 100 км на північ від міста), де у полон здалися 600

червоноармійців. Але у вересні «на одеському напрямі» з'явилися дві нові небезпеки – частини Н. Махна та С. Петлюри, що рухалися зі сходу та північного заходу до району Умань – Саврань. Головні сили «білих» з серпня діяли проти махновської Револьюційно-повстанської армії України у районі ст. Помічна. Війська Української Народної Республіки рухалися на південь (наступ на ст. Роздільна), з метою вийти до Чорного моря (з 1 вересня 19-го точилася неоголошена війна між УНР та білогвардійцями). 11 вересня на ст. Перехрестове Волинська група армії УНР (3 тис. багнетів) зіткнулася з загоном ротмістра О. Ляшкова – авангардом Зведеного драгунського полку ЗСПР. 12 вересня на ст. Любашівка зі сходу вступили «білі» частини. Генерал Я. Слащов видав наказ білогвардійським частинам уникати зіткнень з військом УНР та припинити рух військ ЗСПР на захід. Між сторонами тривали переговори про встановлення демаркаційної лінії. В той же час генерал М. Шиллинг виступав за наступ на військо УНР. «Біле» командування наказало висунути-ся в район ст. Роздільна хоча б одному батальйону, але кінний загін Туган-Мірзи-Барановського та загін Бірзульського напрямку Розеншильда-Пауліна були не готові до негайного виступу на фронт (незабезпечені одягом та взуттям). Тільки 14 вересня з Одеси «на петлюрівський фронт» вирушив бронепотяг «Новороссия» та загін Розеншильда-Пауліна (500 багнетів, 110 шабель, 4 кулемети).

В той же час армійська розвідка УНР надавала не вірні, втричі перебільшені, данні про кількість «білих» у ст. Роздільна (вказуючи на 4 тис. чол.), тому штурм Одеси був відкладений. 13 вересня командування військ УНР надіслало наказ призупинити наступ на Одесу та зосередитися на обороні ст. Бірзула. Але 14 вересня українські війська відтиснули «білих» зі ст. Любашівка. Як відповідь на цей демарш генерал Денікін видав наказ про початок активних бойових дій проти армії УНР, про наступ на Бірзулу. В той же день до ст. Затишшя вступили українські частини (2-й Переяславський кінний полк ім. М. Залізняка під проводом М. Аркаса (300 шабель, 3 кулемети, полк наполовину складався з мах-

новців). Українські частини роззброїли ескадрон ротмістра Ляшкова (220 шабель, 2 гармати 12 кулеметів). Під час розброєння ротмістр застрелився, українські кіннотники, забравши полонених та зброю, повернулися на ст. Перехрестівка. В Одесі почалася паніка, бо обивателі очікували наступ «всієї петлюрівської армії», в місті було оголошено мобілізацію [23. 83-85, 98]. 17 вересня загін генерала Розншильда-Пауліна мав перші сутички з українськими бронепотягами. 22 вересня Д. Туган-Мірза-Барановський від'їхав на «петлюрівський фронт» на чолі свого полку, влада в Одесі остаточно перейшла до штабу генерала М. Шиллінга [24]. До загону Розншильда-Пауліна приєдналися 2 панцерники, взвод артилерії, кіннота Туган-Мірзи-Барановського, офіцерська рота (разом 810 шабель, 200 багнетів, 2 гармати). Цей загін намагався захопити ст. Затишшя та Мордаровку. У 20-х числах вересня точилися бої за Ананьєв, який обороняла Сірожупанна дівізія УНР, але, коли 19-25 вересня білогвардійські частини, наступаючи з заходу, від Голти, захопили Балту та перервали залізничне сполучення, частини української армії, уникаючи оточення, були вимушені відступити, здавши Любашівку, Бірзулу, Ананьєв, залишивши ворогу бронепотяги та частину артилерії [23. 107-109, 116].

На початку жовтня 19-го білогвардійська Одеса «зітхнула з полегшенням», позбувшись небезпеки захоплення міста частинами УНР. Однак, хоча «петлюрівський фронт» премістився до Жмеринки, «махновський» - до Катеринослава, а «червоний» - до Чернігова, війна тривала. Білогвардійці вичерпали свої мобілізаційні сили і діяли на межі своїх можливостей. У листопаді 19-го, втративши ініціативу на Центральному фронті в районі Орла, війська Денікіна стали стримко відступати, однак на «петлюрівському фронті» на Поділлі успіхи «білих» привели до переходу на бік Денікіна Української Галицької армії (17 тис. чол.). Внаслідок низки поразок об'єднаної армії УНР та конфлікту в командуванні, її частина - Українська Галицька армія (УГА) перейшла на бік білогвардійців. 6 листопада керівництво УГА уклало військовий союз з ЗСПР, за яким УГА повинна була

увійти до складу військ генерала М. Шиллінга. Частини УГА були відтягнуті на південь України, в район Роздільно-ї-Тирасполя-Одеси. Більше половини бійців УГА хворіли на тиф, й командування змушене було використовувати ці частини тільки як тилові. В Одесу перебралися: Штаб УГА, Бюро друку, льотні частини, Окрема бригада, 1-й Чорноморський полк, 2-й Запорізький полк (4 тис. бійців). Комендантом УГА в Одесі став отаман Оробко. Галичани почали «українізувати» Одесу, створюючи у місті українську «Просвіту», українські школи, підтримували «український рух». Ці дії викликали невдоволення «білого» командування, яке наказало закрити «Просвіту» в Одесі, провести арешти серед галичан. До кінця року відносини між білогвардійцями та галичанами були зіпсовані. Генерал Віктор Яхонтов (Сокира-Яхонтов), наказом головнокомандувача Денікіна, був призначений командувачем УГА. Він майже не знав української мови і не користувався довірою в середовищі галицького офіцерства та вояків, але «білі» вважали його надійною кандидатурою. Для поповнення УГА в Одесу з Італії, на кораблях, стали прибувати українські військовополонені Першої світової.

6 листопада на рейді Одеси кинув якір пароплав «Dumont d'Urvill», на ньому з Франції поверталися солдати Російського експедиційного корпусу, що воювали на Західному фронті. Білогвардійці сподівалися, що значна частина солдатів примкне до армії Денікіна. Але так не сталося... при заході корабля в порт почалася пожежа в каюті, де утримувалися під вартою шість комуністів, заарештованих в Стамбулі (очевидно, це був навмисний підпал). Під час пожежи загинуло бл. 200 чоловік з 1050 пасажирів, бл. 300 чол. виявилися потерпілими, в «білу» армію записалися одиниці [25].

«Новий режим» намагався сподобатися одеським робітникам, перетягнути кваліфікованих робітників до своїх симпатиків. Генерал Денікін звертав особливу увагу на робітників морського та залізничного транспорту, артилерійських майстерень. Під час свого перебування у Одесі він відвідав завод «РОПіТ», виступив з промовою

перед робітниками, які будували панцерні потяги для потреб армії. Адміністрацією було обіцяно 8-годинний робочий день, «примирні камери», державний контроль над виробництвом. Голова спілки водного транспорту та значна частина соціалістів- меншовиків та есерів відносно лояльно ставилися до режиму Денікіна. Хоча робітничі ради були ліквідовані, зберіглася легальна Рада профспілок, що критично оцінювала новий режим, тільки одеська профспілка перукарів беззастережно підтримала «білих».

«Білі» розраховували на підтримку РСДРП (меншовиків), що стала значною політичною силою в Одесі, не маючи конкурентів по впливу на робітничий клас. Меншовики мали керівні позиції в одеському Центрпрофі та Міський Думі. Після вигнання з Одеси більшовиків (13 березня 1918) і до розпуску Одеської ради (15 липня 1918) меншовики та есери домінували в цій структурі. У 1917 – 1920 рр. одеський комітет РСДРП(м) видавав щоденну газету «Южный рабочий», навколо якої сформувалося керівне ядро [26]. Меншовики керували профспілкою «робітників друкарської справи» та споживчим товариством «Рабочее дело». Одеська організація була не тільки найбільш «правою» з усіх організацій РСДРП(м), але й найбагатшою на «зірковий склад». Юрист Петро Гарві (Бронштейн) ще у 1907 р. був обраний до складу ЦК РСДРП, а у 1917 р. входив до складу ЦК РСДРП (об'єднаної), Оргкомітету РСДРП(м), президії Всеросійської Ради профспілок. Після Жовтневого перевороту він став одним з керівників «правої» течії в РСДРП(м). З 1918 р. він жив в Одесі, редагував «Южный рабочий». П. Гарві проголосив концепцію «третього шляху», вважаючи, що необхідно провести Установчі збори та Державну нараду, проголосивши на них «демократичну республіку», закликав до боротьби не тільки проти «більшовицької анархії», але й проти «реставраційних прагнень реакційних кіл великої буржуазії та землевласників... одноосібної військової диктатури, під покровом якої гуртуються реакційні кола», проти «національного сепаратизму» та політики «капітуляції перед більшовиками» [27].

Профспілковий лідер, робітник-друкар Віктор Коробков у 1917 р. став кандидатом в члени ЦК РСДРП(м), очолював одеський комітет, був членом Одеської ради. До «правих» належив й Борис Богданов, який під час революції 1917 р. оберався членом виконкому Петроградської Ради, делегатом Всеросійського з'їзду рад, членом ВЦВК, членом Оргкомітету РСДРП(м), кандидатом в члени ЦК РСДРП(м). У січні 1918 р. - керівник руху «Збори уповноважених фабрик та заводів». Помітною фігурою був Олександр Сухов. У 1905 - 1907 рр. він був організатором Соромовського повстання, страйків одеських моряків, членом комітетів РСДРП(м) в Петербурзі, Твері, Таганрозі, Києві, Луганську, був делегований на Лондонський з'їзд РСДРП. У 1917 р. він був делегатом Всеросійського з'їзду Рад, обраний до ЦК Рад. 3 серпня 1917 р. він мешкає у Одесі, де обирається у ради, до Міської Думи [28]. Павло Тучапський вважався за головного ідеолога «правих», він розробляв програму, редагував «Южный рабочий». На зламі XIX - XX ст. саме він був співзасновником РСДРП, ідеологом Української соціал-демократичної Спілки. До «старої гвардії» меншовиків належав й одесит, інженер Яков Грінцер, який у 1905 р. став членом ЦК РСДРП, а у 1918 р. - членом ПК меншовиків-оборонців. «Зірковості» комітету додавав одесит Павло Юшкевич - видатний філософ, публіцист... Лідером «лівих» меншовиків був Ісаак Астров (Повес), у 1917 р. кандидат в члени, а з травня 1918 р. - член ЦК РСДРП(м). Коли у серпні 1919 р. білогвардійці перехопили владу, меншовицький комітет очолили «праві» (голова В. Коробков, члени: П. Гарві, Б. Богданов, Я. Грінцер, О. Сухов, В. Трахтенберг). В. Коробков очолив Президію Виконкому профспілок Одеси. У серпні з РСДРП(м) вийшов В. Богуцький, частина «правих», яка пішла на співпрацю з білогвардійською владою, створила нову групу «Єдинство». У чекістському звіті про одеську РСДРП(м), що «налічувала в своїх лавах понад 300 організованих, дисциплінованих членів партії», є інформація про те, що одеські меншовики «...оволоділи апаратом деяких профспілок, а особливо друкарів, де склали компактну масу і мали майже половину членів

правління. У профспілці щкірняків вони так само мали великий вплив і секретар союзу був меншовиком...» [29].

Користуючись правами легальної партії, одеські меншовики пропонували владі прийняти закон про працю, виборювали визнання підприємцями профспілок та колективних угод, вимагали підвищення платні робітникам та допомоги безробітним, поновлення соціального страхування, виплати компенсації звільненим робітникам. Їм вдалося домогтися відновлення «мирових камер», на що міською управою було асигновано 500 тис. карб. Виступаючи проти репресій «білої» влади, лідери меншовиків протестували проти реквізиції профспілкових приміщень, арештів членів профспілок та катувань у тюрмах [30]. Ці протести підточували владні інститути, зводячи на нівель зусилля пропаганди «Освага», що продовжував перейматися описами «червоних катівень».

В робітничих масах Одеси зростало невдоволення «білими визволителями». За наказом управління фінансів з обігу вилучалися радянські гроші, що погіршило економічне становище одеситів, які мали заощадження «радянськими». Заборона профспілки службовців державних установ, припинення діяльності профспілки робітників та службовців водного транспорту налаштувала частину одеситів проти влади. До того ж підприємства, що колись працювали для потреб Червоної Армії, було опечатано, робітників звільнено. На підприємствах, що були повернуті колишнім власникам, частину робітників було звільнено... В залізничних майстернях було звільнено до 20% службовців та робітників - «всіх службовців та робітників, прийнятих на службу на залізницю за періодом між 4 квітня й 24 серпня 1919 р... колишніх комісарів, членів ревкомів та тих, що не з'явилися на службу після приходу добровільців протягом 5 днів, а також всіх осіб, що одержали відпустки при більшовиках й досі перебувають у відпустці». З трамвайного депо було звільнено 470 робітників, з друкарні «Одесских новостей» - 30 робітників, з пошти та телеграфу - 150 робітників [30. 33]. «В товщу населення Одеси було вкраплено дуже багато радянських агентів, які його агітували і розбещували», білогвардійський

інформатор доповідав про те, що ставлення одеського робітника до Добровольчої армії «вичікувальне ...вирощені в його середовищі давньою планомерною пропагандою соціалістичні ідеї не дозволяють йому поставитися до Добрармії з повною відкритою симпатією. Для цього в рядах влади є занадто велика кількість правих та кадетських діячів, щоб їх іменами залякували б робітників «втратою революційних завоювань робітничого класу в майбутньому» [16. 177].

28 серпня було прийнято рішення про проведення нових виборів в «гласні» одеської Міської Думи 14 грудня 1919 р. [31]. Меншовики закликали одеських робітників до участі у виборах, до боротьби за відновлення Установчих зборів. Але вибори показали, що настрої в Одесі змінилися. Значна частина одеситів не прийняла участі у виборах з причини загальної апатії та закликів більшовиків бойкотувати вибори. Постійні фракційні чвари привели до розпаду комітету РС-ДРП(м) в Одесі: «ліві» (група Астрова) критикували «режим», «праві» (група Гарві) – виступали за «співпрацю з Денікіним». 15 грудня вибори до Міської Думи привели до перемоги реакційного «Християнського блока», який отримав 86 мандатів, в той же час соціалісти вибороли лише 8 мандатів. Перше засідання Міської Думи відбулося 20 грудня 1919 р. (2 січня 1920). На засіданнях Думи меншовики виступили у ролі опозиції, бойкотувавши вибори реакційного міського голови В. Колобова. Але «людина вкрай правих переконань», В. Колобов (колишній Катеринославський губернатор, який займав високі пости в одеській адміністрації часів Скоропадського та співчував «Союзу русского народа»), все ж був обраний міським головою [32].

У місті з'явився «правий діяч» Володимир Пуришкевич (недавній вбивця Г. Распутіна та «зірка» Державної Думи) з ідеєю створення нової партії під гаслом «конституційна монархія та проти євреїв», в цю партію він намагався затягнути Івана Буніна. «Праві» есери зайняли позицію «співпраці» з режимом, монархісти та чорносотенці, ліберали (кадети та октябристи) «співали осанну визволителям»... У звіті про діяльність Одеського підпільного губкому КП(б)У твердилося, що «...загальне політичне становище в Одесі характе-

ризується мертвотністю й повною політичною апатією мас... Меншовики (грукуються навколо газети «Южный рабочий») сидять у багатьох профспілках, ведуть звичайну двоїсту політику «за Установчі збори» та проти Радянської влади... Під військовою цензурою знаходяться «Южный рабочий» та ліберально-впливаючі «Одесские новости». Видаються «вчені» академічні газети «Южное слово» (під ред. Буніна), «Современное слово» (Овсянико-Куликовського). Кадетська партія мало активна. Видає «Одесский листок». Є з соціалістичних груп: соціалісти-революціонери праві, соціалісти-революціонери гуманісти, народні соціалісти, група «Єдність» досить активна. Монархічна група, що має газету «Единая Русь» [33. 334].

Анархісти та Південне Бюро ЦК ПСР в своїх інструкціях наказували вести боротьбу проти Денікіна усіма засобами, включаючи терор. Українські соціалісти виступили проти білогвардійців, створивши підпільні групи у частинах ЗСПР: «конспіративна діяльність петлюрівських організацій, які мають величезні грошові суми, які йдуть головним чином на агітацію серед військових та залізничників. Так, наприклад, відомий випадок переговорів по прямому проводу двох телеграфістів станції Одеса-Головна з агентом петлюрівських банд, які займали тоді станцію Затишшя, про надсилання 3 мільйонів карбованців на агітацію на користь Петлюри. Агітація петлюрівців грошима особливо небезпечна тим, що серед солдатів та офіцерства Одеського гарнізону спостерігається досить пригнічений настрій, який зумовлюється несвоечасною сплатою платні, затримка в зв'язку з дорожнечою ставить військовослужбовців у край скрутне становище» [34].

Непримиренну боротьбу проти «білогвардійців» розпочали більшовики, ліві есери (борьбисти), боротьбисти. Член Одеського «Комітету оборони» І. Клименко згадував, що «...в місті залишилося багато партійної публіки... залишено дві друкарні та 15 міль. рублів» [33. 312-314]. В «білій» Одесі тоді залишалося бл. 3 тис. «формальних» членів КП(б)У (з Одеси, Миколаєва, Херсона), 300-400 комсомольців, до 200 колишніх чекістів, проте на підпільну «червону» діяльність

наважилося тільки 200-250 осіб. Лідери більшовиків оцінювали підпільний загаль як «зграю аферистів», вказуючи, що у підпіллі: «...провокація та вимагання йдуть від цих (миколаївських та херсонських. – Авт.) та одеських членів партії в гонитві за коштами» [33]. «Червоне» підпілля, без особливих перешкод, майже відкрито вело агітацію та пропаганду в Одесі, працюючи під прикриттям профспілок та громадської організації «Червоний хрест допомоги політичним в'язням» [35. 246].

«Посиленню недовіри до влади багато сприяє також повна бездіяльність адміністрації контррозвідки в справі боротьби з місцевим більшовизмом. Багато видатних діячів більшовизму, що були добре відомі масам, або не затримуються зовсім, або, після досить короткого арешту, звільняються владою, викликаючи цим повне здивування, обурення й недовіру до влади в середовищі населення. І тому цілком природними є чутки про масове хабарництво чинів контррозвідки, які мають свої підстави...», - обурювався «правий» інформатор [16. 180].

3 жовтня 19-го в Одесі посилився вплив більшовицького підпілля. Звіт про діяльність губкому КП(б)У та губсекретаріату вказував на організацію нелегальних профспілок та активну працю більшовиків («партійних колективів») у середовищі одеських робітників [35. 203]. В Одесі більшовицьким підпіллям була створена «партійна п'ятірка», яка взяла на себе функції Тимчасового губернського комітету КП(б)У (С. Соколовська, С. Інгулов, П. Лазарєв, О. Хворостін). В районах міста підпільну роботу проводили «партійні трійки», видавалася підпільна газета «Одесский коммунист» (в епоху «денікінщини» вийшло 18 номерів газети). Виявити місце, де друкувалася газета, денікінцям не вдалося. Ця газета в жовтні 19-го лякала «білих» твердженням, що ще до Різдва Одеса стане «червоною».

2 листопада 19-го відбулася підпільна загальноміська конференція комуністів, що закликала до роботи з дезорганізації білогвардійського тилу, до організації «партизанської війни в «білому тилу» шляхом створення селянських повстанських загонів у Херсонській губернії. Був створе-

ний обласний військово-революційний повстанський штаб, розвідувальний відділ очолив О. Хворостін. Можна з упевненістю сказати, що з Москви, для «утримання» одеського більшовицького підпілля, йшли величезні суми, причому грошові надходження значно зросли під кінець 19-го року. Москва, розглядаючи Одесу як «слабку ланку» білогвардійського режиму та «робітничий центр з давніми революційними традиціями», знаючи про нечисленності «білого» гарнізону, думала підготувати повстання в місті та на селі. «Лівим» Одеси вдалося схилити частину робітників заводу «РОПіТ» до «італійського» страйку та псування військової техніки, що ремонтувалася на «РОПіТ». Під вивіскою торгово-посередницької контори «Русь» О. Хворостін скуповував у корумпованих «білих» офіцерів секретні зведення зі штабу «білих». Спроби П. Лазарева, який прибув до Одеси за завданням Зафронтбюро ЦК КП(б)У, організувати підпільні військові загони в Одесі та на околицях закінчилися провалами підпільних бойових груп.

«Білий» інформатор попереджав про загрозу з боку підпілля: «У самій Одесі на повний ход йде робота радянської контррозвідки та агітація серед залізничників та інших робітників. Агітація має свої певні центри на станції Одеса-Головна та Одеса-Товарна. Одночасно з цим, під самою Одесою, в каменоломнях сіл Нерубайське та Усатове влаштовані великі склади зброї, де знаходять собі притулок та ховаються червоноармійці... По цю пору, наприклад, працюють Пересипський та Молдавський комітети, які мають велику кількість зброї та передбачають випустити в найближчому майбутньому величезну кількість прокламацій. По лінії залізниці всюди розкидані більшовицькі осередки... відомими представниками різних установ товариств скуповуються, очевидно, з метою вилучення з обігу, номера газети «Крестьянское дело» (Херсонська вул. №15), що редактована членом Вінницького окружного суду Шевченком й видається спеціально для селян накладом 15 000 примірників. Скупка номерів проводиться в самій конторі газети, і, таким чином, жоден номер цього корисного видання не доходить

не тільки до села, але навіть до найближчого газетного кіоску» [16].

Спроби білогвардійців реквізувати у селян хліб врожаю серпня 1919 р., відродження поміщицького землеволодіння, антиукраїнська риторика режиму налаштували селян проти влади генерала Денікіна. Під Одесою створюються загони «комуністичного забарвлення». У листопаді - грудні 19-го партизани району Біляївки захоплюють навколишні села, нападають на дрібні загони білогвардійців, на адміністрацію, підривають мости та залізничні шляхи. У листопаді більшовиками, борьбистами та боротьбистами було створено Військово-повстанський штаб Одеської області для підготовки повстання.

«Білі» не змогли навести порядок на вулицях міста, приструнити одеський «бандитський світ». Більш того, через місяць «білого панування» передмістя Одеси перетворилися на «бандитський фронт», дрібний та середній бізнес не міг розвиватися, бо платив данину численним бандам, які знову поділили місто на сфери впливу. У доповіді одеського поліцмейстера твердиться, що злочини у місті стали «...сміливіше за задумом та ідеально підготовлені за технікою», що на шляхах, що ведуть до міста, грабежі стають постійними. Так у вересні - жовтні 19-го одеські бандити здійснили наліт на шкіряний завод, здобувши 550 тис. руб., на мануфактурну крамницю - 600 тис. руб., на ювелірну майстерню Чацького - 250 тис. руб., на деревообробний завод - 1,5 міл. руб., на Народний Банк - 2 міл. руб. [36. 462-463].

16 жовтня на вул. Базарній, біля Нового ринку, сталося вбивство колишнього секретаря Одеської ради робітничих депутатів, анархіста Саші Фельдмана, який у вересні повернувся в Одесу з махновського полону і вже працював в підпіллі секретарем. Він був убитий «людьми» Мішки Япончика «за зраду» (бандити вважали, що Фельдман, будучи комісаром полку Япончика, доклав зусиль для знищення «короля воров»). Існує така версія загибелі Фельдмана: бандити дізналися, що більшовицьке підпілля має 40 мільйонів рублів, вирішили вирвати у більшовиків частину грошей шляхом викрадення та викупу заручника.

Сергій Інгулов (Рейзер), більшовицький лідер з Миколаєва, що з серпня 19-го перебував в одеському підпіллі, «...був заманений повією на бандитську «малину» й захоплений вимагачами». До керівника більшовицького підпілля О. Хворостіна з'явився бандит з вимогою «викупу» за С. Інгулова 25 тис. руб. Підпілля відправило Фельдмана передати гроші бандитам. Але бандити, забравши гроші, вбили Фельдмана.

Білогвардійські «аналітики» вважали, що більш за «червоне» підпілля владу руйнують: корупція адміністрації та місцевої поліції, спекуляція, хаос та грабунки у місті: «Безсормна спекуляція специфічних ділків від Фанконі та Рабина викликає певне обурення робітників проти євреїв, яких величезна маса населення вважає єдиними винуватцями безперервної дорожнечі... Бездіяльність влади; знаходження недосвідчених людей на відповідальних постах; широке хабарництво, за чутками, процвітає в осведомітельних органах; злочинна недалекоглядність начальства; погана організація адміністративного та розвідувального апаратів; відсутність належного контролю за тими, хто влаштовується на посаду службовців, - всі ці фактори, що сприяють діяльності ворогів Добровольчої армії, і сприяють посиленню тої недовіри до влади, яка спостерігається, наприклад, в середовищі робітничої маси» [16. 180].

Після заняття Одеси військами Денікіна ціни на продукти першої необхідності тимчасово знизилися. Хліб став відносно дешевим й завозився в Одесу з Херсонщини. На початку вересня в Одесі налагоджується освітлення міста в нічний час, водопостачання, рух трамваїв... але у жовтні 19-го все змінюється. Спекуляція, що «...панує в Одесі в неймовірних розмірах», привела до того, що ціни на продукти почали стрімко підвищуватися. З листопада 19-го Одесу охопила справжня інфляція. Міське господарство швидко деградувало. З листопада вже не функціонував міський транспорт, порушилося залізничне сполучення. Через брак вугілля, у грудні 19-го по два-три дні по місту відключалися вода та світло, стояли заводи. 12 грудня пройшов страйк робітників водопровідної станції.

У вересні та жовтні, один за одним, за корупцію були звільнені зі служби два коменданти гарнізону Одеси - полковники Мунтян та Остросаблін. В середині вересня відбувся арешт чинів контррозвідки Одеського портового пункту, за те, що за хабарі вони надавали квитки та документи на виїзд з Одеси «підозрілим більшовикам» [37]. Штат контррозвідки в Одесі був оновлений з причини корупції. Генерал А. Денікін нарікав: (маючи на увазі і структуру одеської контррозвідки): «Треба було або скасувати весь інститут, залишивши владу сліпу та беззахисну в атмосфері, насиченою шпигунством, бродінням, зрадою, більшовицькою агітацією та організованої роботи по розкладанню, або зовсім змінити побутовий матеріал, комплектувати контррозвідку» [38].

Контррозвідка, яку очолив полковник Тунцельман, мала безліч нарікань від одеських «думців» та профспілкових лідерів - «за тортури та утиски демократії», від «правих кіл» - за «поблажливість та нерішучість». У грудні 19-го операція контррозвідки увінчалася успіхом - 17 одеських підпільників були затримані та опинилися у в'язниці. 31 грудня в приміщенні окружного суду над ними почався показовий суд, який увійшов в історію як «Процес 17-ти». 4 січня 1920 р. 9 підпільників (Б. Михайлович, І. Краснощокіна, Д. Любарська, Л. Співак, Я. Ройфман, П. Барг, М. Пельцман, В. Петренко, З. Дуніковський) були засуджені до смертної кари, ще 8 підпільників були засуджені до каторжних робіт. Крім розстріляних по «справі 17-ти» у контррозвідці загинуло ще 20-25 більшовиків, анархістів, лівих есерів (керівники Військово-революційного штабу підпілля О. Хворостін та П. Лазарев, секретар Союзу металістів Горбатов, Б. Вельдман, С. Дерш, М. Гітерман, Г. Мілес, поручик Рюмін та ін.), бл. 40 революціонерів були засуджені до каторжних робіт. До початку 1920 р. в Одесі були ув'язнені 1075 чол., з яких 800 - за приналежність до «лівих» революційних партій.

У ніч під новий рік 10 членів української «Просвіти» були арештовані за звинуваченнями «у приналежності до петлюрівського повстанського штабу» [39. 200]. У листопаді стався

арешт підпільниці Рози Лучанської, під час арешту був захоплений архів більшовицького комітету, списки підпілля надав їй провокатор Г. Білий. Але керівник контррозвідки надвірний радник, полковник Кирпічніков не поспішав проводити арешти. Скоріш за все він вів свою гру з підпіллям, намагаючись отримати від «підозрілих» певний викуп. Контррозвідка перейшла на «самозабезпечення» - «полювання на більшовиків з наступним викупом заарештованих», займалася ревізіціями майна та грошей заарештованих. На зборах співробітників білогвардійських та англійської спецслужб Кирпічніков був засуджений до страти «за хабарі» й «зв'язок з більшовиками». На початку січня 20-го Г. Білий вбиває Кирпічнікова як «корумпованого чиновника».

В середині жовтня 19-го армія Денікіна підійшла до Москви, й багатьом одеситам здавалося, що кінець більшовицького режиму близький як ніколи. Але битва під Орлом та рейд повстанської армії батька Махна по тилах білогвардійців поклали край п'ятимісячним успіхам білогвардійців. Крах «великого наступу на Москву» привів не тільки до тотального відступу «білих», а й до перелому у всій громадянській війні. Наслідком контрнаступу Південного фронту Червоної Армії та руйнації центральної ділянки білогвардійського фронту стало розчленування фронту «білих» на кілька частин. Коли у грудні 19-го Червона Армія захопила Київ та Харків, а махновці - Катеринослав, настрої білогвардійців в Одесі став пригніченим, бойовий дух впав, а енергія переможців змінилася втомую переможених... Багато хто розумів, що «біла справа програна», а для нового життя в еміграції були потрібні капітали.

З середини грудня 19-го до Одеси потекли потоки біженців та висипнотифозних хворих. Свідок констатував: «... надмірне переповнення міста біженцями, головним чином з Києва... маса офіцерства, що скупчилася в Одесі. Я думаю, що в цей час їх тут було до 70 000 безробітних, більшість з яких, очевидно, була цілком забезпечена, бо, як то кажуть, пропалювало життя, але, правда, траплялися й такі, які буквально не мали навіть білизни на собі. Все це тилове війн-

ство було залишками Київського фронту, який в той час вже весь розклався, відступав окремими групами на Одесу, грабуючи по дорозі місцеве населення, і поспішав швидше в Одесу, щоб там так чи інакше реалізувати награване. Відступаючий в безладді, Київський фронт потягнув за собою й Одеський... Одеса по суті майже нічим не була прикрита» [16. 188].

Віра Муромцева-Буніна запише: «Ми знову як на голках. Кожну хвилину, може бути, доведеться зірватися з місця. Але куди бігти? Важко навіть уявити. Курс нашого рубля такий низький, що куди ж ми можемо сунутися? Скрізь зима, холод» [10]. На Одесу насувалася висипнотифозна епідемія, яка вразила всі українські губернії. 21 листопада вийшов наказ генерала Шиллінга про заходи, що були спрямовані на протидію розпоширення епідемій в Одесі. З початком холодів повним ходом почалася вирубка дерев на Французькому бульварі та на Фонтані, в одеських парках та скверах [40]. По місту фіксувалося бл. 35 тис. безробітних, міська Дума змушена була влаштовувати безкоштовні обіди для безробітних.

В. Шульгін згадував Одесу кінця грудня: «Вулиці Одеси були неприємні вечорами. Освітлення з догораючих «огірків». На Дерибасівській ще сьак-так, на інших темінь. Магазины закриваються рано. Блискучих вітрин не помічається... Серед цієї страшної полутемноти снує натовп, стікаючись на розі Дерибасівської й Преображенської. У ньому відчувається щось нездорове, якась розпуста, quand même, - без будь-якої естетики. Повії, що вживають кокаїн, напівп'яні офіцери... «Залишки культури» відчуються близько кіно-театрів. Тут все-таки світло» [41].

Одеситів непокоїли чутки про «рятівну» англійську окупацію, про наступ на місто «банд Махно», або «червоних», про численні нальоти місцевих бандитів: «...панічні чутки, посилено мусовані більшовицькими вельми численними агентами, пророкують нове близьке (2-3 тижні) завоювання Одеси Червоною Армією, мають найширше розповсюдження. Чутки ці в середовищі населення, яке звикло за час «червоного» панування більше вірити чут-

кам, ніж друкованому слову, породжують недовіру до військової могутності Добармій, до її військових успіхів, до можливості утримати в своїх руках Одесу при тиску з боку «червоних».

«Вчора на пароплаві, що іде до Варни, творилося щось жахливе... Загальне враження: паніка! Чутки, що Одесу займуть 21 грудня... Є чутки, що передбачається внутрішнє повстання... Фронту майже вже не існує: це не відступ, а втеча. Офіцери обурені на командний склад, що він не змусив буржуазію їх одягнути, що їм не платять платні, і їх сім'ї повинні голодувати... Добровольців всюди лають, особливо євреї, навіть ті, хто налаштований проти більшовиків... Кажуть, Драгомиров з Києва вивіз кілька вагонів цукру, замість поранених. Невже і це правда? Кажуть, що спекулюють й беруть хабарі майже все. Що ж це таке? Невже все розклалося зверху до низу?... Чому ми повірили в добровольців? Мені здається, що ми дуже перейнялися за літо презирством до більшовиків, до їх невміння, безпорадності у всіх областях... Ян казав, що якщо добровольці зірвуться, то вони полетять вниз, як снігова куля. Кондаков теж висловлював сумнів у міцності добровольчої армії, хоча тоді були взяті Курськ, Орел здався» - нотувала у щоденнику Віра Буніна-Мурамцева [10].

Пароплави з біженцями, один за іншим йшли з грудня 19-го на Севастополь, Стамбул, Варну... породжуючи настрої неминучої катастрофи й евакуації. В. Шульгін згадував: «Все вище начальство запевняє населення, що небезпеки з боку більшовиків для Одеси немає, але разом з тим у другій половині грудня сім'ї багатьох вищих осіб були відправлені до Варни. Це стало відомо всьому місту та викликало паніку. Взагалі більшість посадових осіб, що стоять на чолі відомств, зайняті однією метою - набрати якомога більше грошей, тому хабарництво процвітає. Особи, що завідують евакуацією, беруть хабарі за надання місць на пароплавах; комендатура порту - за звільнення судів від мобілізації; управління начальника військових сполучень - за розподіл тоннажу в Чорному морі. Описати розкрадання, яке відбувається на залізницях, немає можливості - там

зникають цілі состави потягів з казенним вантажем. Почався танок мільйонів...» [41].

У Одесі перебували палестинські біженці (бл. 200 чол.), британському консулу в Одесі було направлено розпорядження - видавати візи євреям, що до війни жили в Палестині. Зібраний «Одеський палестинський комітет - Комітет біженців з Ерец Ізраель» домігся у генерала Денікіна дозволу на відправку пароплава до Палестини та видав бл. 400 фальшивих посвідчень особи, які свідчили про «палестинське походження» одеситів. Голова єврейської громади Одеси доктор М. Шварцман «зафрахтував за 2 мільйони руб. пароплав «Руслан», на якому виїхало бл. 600 біжинців, що, згодом, стали елітою Ізраїлю (історик та філософ І. Клаузер, професор А. Достровський, ідеологи сіонізму Ашер Гинцберг та Рахель Коен-Каган, журналіст, в майбутньому редактор газети, М. Гліксон, художник П. Литвиновський, архітектор З. Рехтер та ін. [42].

7 січня 1920 р. «Червона» Армія вийшла до узбережжя Азовського моря, Військо ЗСПР було розсічено на дві частини. Частини, що були перепідпорядковані генералу Шиллінгу, виявилися відрізаними від основних баз та центрального командування в районі Дон-Кубань. Для евакуації Маріуполя, Херсона, Миколаєва були задіяні всі кораблі, та криголами. Англійське командування вважало загрозу падіння влади білогвардійців у Криму реальною, тому дало наказ англійським транспортним та військовим суднам залишити Одесу та прибути до Севастополя для забезпечення можливої евакуації. Війська Київської групи були підпорядковані командувачу військами Одеського округу генералу Шиллінгу. В. Шульгін писав, що генерал Шиллінг «...не міг змусити собі коритися», армія його швидко розвалювалася, а тил палахкотів селянськими повстаннями. Користуючись панікою в стані «білих», в січні 1920 р. селянські повстанські загони захоплювали: Ананьїв, Любашівку, Бірзулу, Саврань, Балту» [41]. Згодом генералу Шиллінгу, «за переконаннями крайньому монархістові», дорікали в нерішучості та безініціативності... Відсутність авторитетного та енергійного лідера, «який зміг би повернути військам віру в

перемогу», впливала на настрій війська та населення, що приречено очікувало майбутнього випробування. У грудні військовою владою Одеси були видані суворі накази проти спекуляції, накази про заборону продажу горілчаних виробів. Генерал Шиллінг намагався припинити гульню та пияцтво в офіцерському середовищі. Але «недолік його для високої посади, яку він обіймав, полягав в тому, що він був занадто м'який та віддавався більше особистому життю, ніж це дозволяло його службове становище... військові та цивільні чини користувалися його недоліками та обробляли свої особисті справи, прикриваючись ім'ям володаря». Звіти генерала, всупереч реальному стану справ, завжди мали оптимістичний характер [16].

На думку частини військових та громадських діячів, лідером, який міг би своїм авторитетом врятувати становище «білих» в Одесі, міг стати генерал Петро Врангель, що перебував на той момент у Стамбулі. Вони домогалися від А. Денікіна призначення П. Врангеля командувачем усіма силами на півдні України. Генерал Шиллінг клопотав про призначення П. Врангеля своїм помічником з військової частини, що було погоджено між А. Денікіним та П. Врангелем. Але П. Врангель не встиг прибути до Одеси до її падіння.

Наприкінці грудня 19-го генералу Шиллінгу ставилося завдання - прикриття Криму з відведенням військ з одеського району на лівий берег Дніпра. Одесу планувалося здати без бою, щоб зберегти армію та Крим. Але заходи щодо евакуації з Одеси викликали активний протест керівників військових місій Антанти: англійського та французького генералів Гольмена та Манжена. Вони вважали за необхідне обороняти Одесу як важливий центр опору «червоній загрози» та обіцяли «білим» бойову підтримку артилерії англійського флоту. Генерали Антанти пропонували доставити до Одеси армійське озброєння та харчове постачання, давали гарантії сприяння евакуації Одеси в разі, якщо оборона стане неможливою. Виходячи з цих пропозицій, А. Денікін віддав нову директиву: «Утримання Одеського району визнається надзвичайно важливим». Верховний комісар со-

юзного командування англійський генерал Мільнер прибув на початку січня в Одесу на флагманському кораблі «Айрон Дюк». Генерал М. Шиллінг дав йому запевнення, що війська ЗСПР утримують фронт, просив від англійців матеріальної допомоги для Одеси.

В «білих» штабах запевняли, що небезпеки для Одеси немає, а війська утримують фронт на лінії Умань - Єлисаветград - Херсон. Але це був блеф... фронту вже не існувало. В Умані повстали частини УГА, по тилах «білих» просувалася частини УНР, що вирушили у «Зимовий похід». М. Шиллінг намагався домогтися від англійських представників підтвердження обіцянок на випадок евакуації Одеси: надання необхідної кількості транспорту для евакуації морем родин офіцерів та службовців; сприяння англійського флоту в обороні Одеси; термінового надсилання зброї та боєприпасів; відновлення залізничного мосту на Бугазі, для можливості евакуювати залізницею в Румунію бронепоездів ЗСПР та майна; сприяння союзників в отриманні від румунського уряду дозволу на пропуск військових частин та цивільних біженців. 18 січня полковник Волпш дав відповідь: 1) допомога морської артилерією буде надана, 10 тис. гвинтівок вислані на пароплаві «Авертон», 2) для вивезення родин чинів Добровольчої армії та співчуваючих буде наданий тоннаж на 30 тис. осіб, 3) посланий запит конференції в Парижі про пропуск військ та біженців до Румунії. 21 січня від представника англійського командування М. Шиллінгом була отримана ще одна відповідь: «Британська влада охоче допоможе у міру своїх сил, але сумнівається в можливості падіння Одеси. Це абсолютно неймовірний випадок...», що для евакуації 30 тис. чол. транспортів немає, а якби й були, то немає країн, які згодні були б прийняти таку кількість біженців. М. Шиллінг вказував Ставці, що евакуація з Одеси морем може виявитися нездійсненною навіть з допомогою флоту союзників, і тому просив отримати за посередництва Держав Згоди румунський дозвіл на пропуск військ та біженців до Бессарабії. Переговори представника Добровольчої армії в Румунії генерала Геруа з румунським урядом не дали ніяких результатів [43. 16].

Для організації оборони міста була створена посада Начальника оборони Одеського району, яку обійняв генерал-майор граф Микола Ігнат'єв. Йому підпорядковувалися всі місцеві загони «самооборони» та «добровольчі» загони, доручалося створити лінію фортифікаційних укріплень навколо міста. Але за місяць перебування на посаді були затверджені лише плани та підрядники майбутніх укріплень: «...справа зведення цих укріплень не просунулася ні на крок»... підрядники отримали «гігантські аванси на зведення укріплень, але все залишилося тільки на папері». Сотні чоловіків призовного віку записувалися до окремих загонів, породжуючи «загономанію». У деяких «добровольчих загонах» в дійсності було тільки 5-6 штабних працівників. Записувалися шахраї, які вставши на облік до загонів, отримавши теплий формений одяг, чоботи, грошове забезпечення, на базарі продавали все й йшли записуватися в наступний загін: «часто таким способом озброювалися місцеві бандити та більшовики», а «призовники розбігалися». Штаби в Одесі «...гризуться та звинувачують один одного приблизно в одному і тому ж: в неробстві, пияцтві, крадіжці». «Новосформовані частини навіть не могли вийти на передові позиції, бо по дорозі дезертирували, розбігалися, а в більшості випадків навіть не опинялися на збірних пунктах. Ніхто виразно боротися не хотів... віри в справу не було, відчувалося, що доведеться все кинути, і в дуже швидкому часі. Найбільше гнітило свідомість, що абсолютно марно витрачається праця, енергія і засоби... біля керма місцевої влади стояли люди здебільшого безідейні і безпринципні...» [16. 187-190].

Штаб самооборони німців-колоністів конфліктував зі Штабом оборони Одеси, бо колоністи бажали захищати тільки свої колонії, відмовившись виходити на фронт. Згодом загони колоністів було оголошено «ненадійним елементом» та їх озброєння було припинено. Командування вважало недоречним «користуватися послугами людей німецького походження, пам'ятаючи війну з Німеччиною» [16. 184].

В. Шульгін писав: «Мобілізували не тільки офіцерів, юнкерів, унтер-офіцерів та «вольноопределяющихся», полонених червоноармійців, колишніх офіцерів, які не перебували в більшовицькій партії та служили в Червоній Армії, які не є комуністами, робітників заводів. Загони неохоче вирушали на фронт, вважаючи за краще залишатися в тилу... безліч тилкових загонів, що формувалися в Одесі, до фронту так і не дійшли»: «Загін Священного боргу» митрополита Платона (за повідомленням В. Шульгіна в загін записалися кримінальники); «Одеський загін самооборони з німців-колоністів», «Малоросійський партизанський загін отамана Струка», «Загін Союзу Відродження Росії»; «Загін особливого призначення», «Старообрядницький батальйон», «Особливий ударний батальйон Громадського комітету оборони» [41].

10 (23) січня 41-а стрілецька дивізія Червоної армії та кавалерійська бригада Котовського розпочали наступ. 16 (29) січня білими був залишений Херсон, наступного дня — Миколаїв.

Одесу зі східного напрямку захищав 2-й корпус генерала М. Промтова, посилений частинами Одеського гарнізону. Через масове дезертирство новобранців, через епідемію тифу, корпус почав відступ. Частини під командуванням М. Бредова здійснювали зосередження в районі Ольвіопіля—Вознесенська для завдання флангового удару по наступаючим частинам 14-ї радянської армії. Але ці частини також почали відхід на захід, отримавши наказ виходити в район Тирасполя. Шиллінг повідомив генерала Денікіна, а 19 січня — начальника союзної місії, що Одесу утримати неможливо. З Одеси до Севастополя на есмінці «Живий» пішов начальник штабу Шиллінга генерал В. Чернавін. У січні «червоні» були вже в ста верстах від міста. Одеса була оголошена на «воєнному стані», начальником оборони був призначений полковник Стессель.

«Ставало дедалі менше автомобілів на вулицях, зникали пусті перехожі, у вечірній час люди намагалися не виходити з дому... о шостій вечора людей на вулиці не було». Обіцяна матеріальна допомога від англійців до Одеси так і не прибу-

ла. Генерал Шиллінг просив отримати за посередництвом Антанти дозвіл румунського уряду на пропуск частини військ та біженців з Одеси до румунської Бессарабії. Англійське командування дало розпорядження англійським транспортним судам та кільком військовим кораблям, що стояли в Одеському порту, прибути до Севастополя «для забезпечення евакуації». Денікін охарактеризував таку поведінку військових моряків як «саботування... одеської евакуації».

XX ст. виявилось століттям мас невинуватених надій, століттям пропаганди. У 17-у маси українців, росіян, грузинів... зробили свій вибір, відвернувшись від імперії, монархії, феодальних середньовічних традицій. 1917 рік став перемогою ФУТУРИЗМУ. Народи стали створювати своє майбутнє та жити виключно майбутнім. З історичної темряви імперій вирвалися молоді держави - Польща, Фінляндія, країни Прибалтики... Україна, Закавказзя, азійські околиці імперії намагалися знайти свій шлях, але були затягнуті в історичну воронку. Генерал Денікін не зміг створити подібного більшовикам апарату пропаганди та агітації, не зміг знайти шляхи до серця мас. У той же час більшовики-популісти використовували досвід пропаганди та агітації, накопичений партією за 15 років та всім соціалістичним рухом за 60 років. Вони вміло нав'язали масам «казку про майбутнє», в якому не буде нерівності, експлуатації, голоду, конфліктів, несвободи. Тиха заводь майбутнього райського життя була обіцяна трудовому народу відразу після перемоги над злом - феодал-капіталістами імперії. За це «рай» вмирали Чапаєв та Железняков, Щорс та Пархоменко. Добре, що вони не дожили до пекельних тридцятих!

Інтелігенція, розійшовшись по «національних квартирах», продовжувала симпатизувати помірним соціалістам. В Одесі режим міг розраховувати тільки на підтримку нечисленних буржуазно-поміщицьких прошарків та пов'язаної з ними невеликої частини російської інтелігенції, частини люмпен-пролетаріату з колишніх прихильників «чорної сотні». Навіть офіцери царського часу під будь-якими приводами ухилялися від мобілізації. В Одесі та інших містах «білі» так само не добилися підтримки. «Робітнице»

та «національне» питання не вирішувалися, інфляція і спекуляція, «продовольчий» і «житловий» кризи підірвали надію на міцну владу. Робітничий клас залишався під впливом меншовиків, есерів і більшовиків-підпільників. Тисячі організованих в банди злодіїв та розбійників, наявність в Одесі численного бойового підпілля більшовиків та анархістів робили владу нестійкою. Влада намагалася зберегти порядок в центрі міста, але була непомітною на робітничих околицях. «Білі» програли Маяковському та Хлебнікову, ЛЕНІНУ та МАХНУ, Спиридоновій та Пілсудському... Вони програли війну за майбутнє, війну ідей. Особливо Денікін, генерал імперської формації, який в майбутньому бачив тільки «єдину та неподільну Росію», про будівництво цієї нової майбутньої Росії він не замислювався та і навмисне не будував плани. «Білі» не могли запропонувати виразну програму майбутнього для селян і робітників. Управління країною, перерозподіл землі та іншої власності, соціальна нерівність та феодальні умовності - все залишилося за дужками, залишалося неясним «до перемоги». На практиці народ бачив повернення минулого - золоті погони офіцерів, старих губернаторів, повернення землі поміщикам, а підприємств промисловцям, символіку царської Росії (хоча «білий» рух не прагнув відродити монархію). Селянин став боятися повернення минулого, підозрюючи, що це призведе до покарань за переділ землі та власності поміщиків, робітник та маргінал так само побоювався «реакції» й «контрреволюції», як покарання за міські бунти.

Влітку 19-го, на хвилі несподіваних і непередбачуваних перемог, «білі» переоцінили свої можливості, почавши війну «проти всіх» (Радянської Росії, УНР, махновців, кавказьких народів, Грузії...). Вони ставили завдання що перевершували їх ресурс (невиправдано розраховуючи на масовий приплив добровольців в українських губерніях), наступаючи одночасно на Москву, Царицин, Київ, Одесу, в степах під Уманню та у болотах у Проскурова. Величезний фронт виявився непідйомним, а місцеве населення в Україні ворожим. Саме українське селянство - батька Махно та інші

махновські та петлюрівські отамани розірвали на шматки «білий» тил восени 19-го, що призвело до втечі армії Денікіна з-під Москви, до здачі Катеринослава та Маріуполя селянській армії Махна.

Література:

1. Файтельберг-Бланк В., Савченко В. Одесса в эпоху войн и революций. 1914—1920. - Одесса, «Оптимум». 2008; Савченко В. Одесский десант (август 1919 г.) // Південний Захід. Одесика. Одеса. 2018. Вип. 25. - С. 120-160.

2. Погорілий І. Робітничий рух в Одесі за денікінщини (23 серпня 1919 р. - 8 лютого 1920 р.) // Літопис революції. Харків, 1931. №3, №4; Конвалов В. Схватка у Черного моря. Одесса: Маяк, 1965. - 256 с.

3. Ушаков А. И., Федюк В. П. Белый Юг. Ноябрь 1919 — ноябрь 1920. М.: АИРО-XX, 1997; Горожанин А. В., Ипполитов Г. М., Тараканов Ю. В. Проблемы государственного строительства на белом Юге России в годы гражданской войны, ноябрь 1917- ноябрь 1920 г.: история изучения. М.: НТЦ, 2003. — 113 с.

4. Одесский листок. Одесса, 1919. - 15/28 августа.

5. Энциклопедия Гражданской войны. Белое движение. СПб. - М.: Нева - Олма-Пресс. 2002. - 672 с.

6. Одесский листок. - Одесса, 1919. - 16/29 августа.

7. Одесский листок. - Одесса, 1919. - 2/ 19 сентября.

8. Одесский листок. - Одесса, 1919. - 19/1 сентября.

9. Одесский листок. - Одесса, 1919. - 14/27 августа.

10. Устами Буниных (Дневники Ивана Алексеевича и Веры Николаевны и другие архивные материалы). В трех томах. Франкфурт-на-Майне. Possev-Verlag, 1977. Т. 1. // bunin-lit.ru/bunin/bio/ustami-buninyh/index.htm.

11. Одесский листок. - Одесса, 1919. - 9 сентября/ 22 августа.

12. Одесский листок. - Одесса, 1919. - 11/24 сентября.

13. Красный террор в годы гражданской войны: По материалам Особой следственной комиссии по расследованию злодеяний большевиков. М. 2004. С. 290-291.

14. Одесские новости. - Одесса, 1919. - 25 сентября/8 октября.

15. Капчинский О. «Окаянные дни» Ивана Бунина. М.: Вече, 2014. - 510 с.

16. Глобачев К.И. Правда о русской революции: Воспоминания бывшего начальника Петроградского охранного отделения. М.: РОССПЭН, 2009. – 519 с.
17. Одесские новости. – Одеса, 1919. – 14/27 августа.
18. Погорілий І. Робітничий рух в Одесі за денікінщини (23 серпня 1919 р. – 8 лютого 1920 р.) // Літопис революції. Харків, 1931. № 3. – С. 61-84.
19. Одесский листок. – Одесса, 1919. – 25 августа /17 сентября.
20. Одесский листок. – Одесса, 1919. – 1/14 сентября, – 8/21 сентября.
21. Одесский листок. – Одесса, 1919. – 25 сентября/8 октября.
22. Абрамов В. «Окаянные дни» Петра Нилуса. Хроника 1919 года // Дерибасовская-Ришельевская: Одесский альманах. Одесса. 2008. №32. – С. 18-43.
23. Ковальчук М. Невідома війна 1919 року. Українсько-білогвардійське збройне протистояння. К.: Темпора, 206. – 576 с.
24. Одесский листок. – Одесса, 1919. – 10/23 сентября.
25. Одесский листок. – Одесса, 1919. – 7/20 сентября.
26. Одесский листок. – Одесса, – 1919. – 30 сентября/13 октября.
27. Южный рабочий. – Одесса, – 1918. – 30 ноября/17 декабря.
28. Одесский листок. – Одесса, – 1919. – 7/20 сентября.
29. Одесский листок. – Одесса, – 1919. – 8/21 октября.
30. Погорілий І. Робітничий рух в Одесі за денікінщини (23 серпня 1919 р. – 8 лютого 1920 р.) // Літопис революції. – Харків. – 1931. – № 4. – С. 35 – 55.
31. Одесский листок. – Одесса, 1919. – 1/14 сентября.
32. Тищенко Е.В. Партия меньшевиков в первые годы Советской власти (ноябрь 1917 - 1921 гг.). – Дис. канд. ист. наук. М., 1993. – 198 с.
33. В огне гражданской войны. Сб. документов и материалов. – Одесса: Одесское книжное издательство, 1962. – 503 с.
34. Одесский листок. Одесса: 1919. – 4/19 сентября.
35. Героїчне підпілля. Одеса: Маяк, 1975.
36. Файтельберг-Бланк В., Шестаченко В. Бантитская Одесса. Т. 1. Одесса: 1999.
37. Одесский листок. – Одесса, 1919. – 1/14 сентября.
38. Деникин А. И. Очерки русской смуты. Минск: Харвест, 2002. Т. 3

- 39. Одесский мартиролог. Одесса, Т. 3. с 200
- 40. Одесские новости. – Одесса, 1919. – 3/16 декабря.
- 41. Шульгин В. «1920». // Азбука. – Одесса: Оптимум, 2000. – С. 5 - 145
- 42. Басин Я. «Руслан» для еврейских беженцев <https://www.liveinternet.ru/users/rinarozen/post418176737/>
- 43. Варнек П. А. Эвакуация Одессы Добровольческой армией в 1920 году // Военная быль: журнал. — 1970. — № 106. – С. 16-17.

Вадим Золотарьов (Харків), кандидат технічних наук,
доцент Харківського національного
університету радіоелектроніки

Олег Бажан (Київ),
кандидат історичних наук, старший науковий співробітник
Інституту історії України НАН України, доцент

ПОЛІТИЧНІ РЕПРЕСІЇ НА ОДЕЩИНІ ПІД ЧАС ГОЛОДОМОРУ 1932-1933 РОКІВ: СПРОБА СТАТИСТИЧНОГО АНАЛІЗУ

Статистика політичних репресій під час Голодомору 1932-1933 рр. лишається малодослідженим питанням. Причина зовсім не у незацікавленості істориків, а у відсутності повноцінної джерельної бази. Можна з упевненістю стверджувати, що всі документи стосовно Голодомору виявлені, найважливіші з них опубліковані або знаходяться у вільному доступі. Втім, аналіз джерельної бази засвідчив відсутність великого масиву документів в архівах України, зокрема статистичної звітності про оперативну роботу Державного політичного управління (ДПУ) УСРР за 1933 р. Такої статистики не могло не бути, але вона відсутня в фондах ДПУ. Зараз важко сказати, коли ці матеріали зникли. На нашу думку, це сталося не через «засекречення» кількості засуджених у цей період радянських громадян, а через те, що статистичні документи ДПУ УСРР містили якусь інформацію і про кількість померлих від голоду осіб. Ймовірно, коли радянські архіви «зачищали» від інформації про Голодомор, були вилучені і документи оперативної звітності. У цьому матеріалі автор робить спробу проаналізувати доступні статистичні дані про репресії 1932 – 1933 рр. в Одеській області, до складу якої входила частина території сучасних Кіровоградської, Миколаївської та Херсонської областей.

Є всі підстави вважати, що проведення хлібозаготівель 1932 р. радянське керівництво з самого початку збиралося використати для проведення «великої чистки» населення Української СРР. Про це красномовно свідчить лист гене-

рального секретаря Центрального комітету Всеросійської комуністичної партії (більшовиків) Й.В. Сталіна до секретаря ЦК ВКП(б) Л.М. Кагановича від 11 серпня 1932 р. В ньому «батько народів» докладно зупиняється на становищі в УСРР і аргументує необхідність змінити керівництво України (генерального секретаря ЦК Комуністичної партії (більшовиків) України С.В. Косіора та голову ДПУ УСРР – С.Ф. Реденса) яке не бачить «контрреволюційної загрози»: «Погано по лінії ДПУ. Реденсу не по плечу керувати боротьбою з контрреволюцією в такій великій республіці, як Україна. Якщо не візьмемося тепер за виправлення стану в Україні, Україну можемо втратити. Майте на увазі, що Пілсудський не спить і його агентура в Україні в багато разів сильніша, ніж думає Реденс або Косіор. Майте на увазі, що в Українській компартії (500 тисяч членів, хе-хе) обертається чимало (так, чимало!) гнилих елементів, свідомих і несвідомих петлюрівців, нарешті – прямих агентів Пілсудського (прем'єр-міністр Польщі. – Авт.). Як тільки справи стануть гірше, ці елементи не затримують відкрити фронт всередині (і поза) партії. Найгірше це те, що українська верхівка не бачить цих небезпек» [7. 273 – 274]. Серед тих, хто, на думку Й.В. Сталіна, «бачив небезпеку», був колишній голова ДПУ УСРР В.А. Балицький, який з серпня 1931 р. працював 3-м заступником голови Об'єднаного державного політичного управління (ОДПУ) СРСР. Генеральний секретар ЦК ВКП(б) пропонував «перевести на Україну Балицького на посаду голови українського ДПУ... із залишенням його заступником голови ОДПУ, а Реденса зробити заступником Балицького по Україні... Про Балицького та Реденса я вже розмовляв з Менжинським (голова ОДПУ СРСР. – Авт.). Він згоден і всіляко вітає цю справу» [7. 274].

Втім, з невияснених досі причин повернення В.А. Балицького до столиці УСРР Харкова у серпні 1932 р. не відбулося – напевно Й.В. Сталін все ж таки вирішив дати шанс своєму свояку С.Ф. Реденсу виправити ситуацію. Згідно із «Довідкою про притягнутих і засуджених за справами, заведеними органами ДПУ УСРР і міліцією у зв'язку з хлібозаготівлями за серпень – листопад 1932 р.», підписаною 8 грудня

1932 р. заступником голови ДПУ УСРР Х.Я. Леонюком: «всього за серпень-листопад органами ДПУ притягнуто до відповідальності, у зв'язку з хлібозаготівлями – 21.197 чоловік, з них в серпні притягнуто 1.491 чоловіка; у вересні – 2.526; у жовтні – 2.850; у листопаді – 14.230». В Одеській області протягом серпня – жовтня було заарештовано 1648 осіб (24,6% від числа всіх заарештованих в республіці), у листопаді – 799 осіб (5,6% від числа всіх заарештованих в УСРР). Всього ж протягом 4-х місяців було заарештовано 1690 мешканців Одещини (майже 8% від загальної кількості ув'язнених в Україні) [6. 427]. Додамо також, що за період з 1 січня по 1 листопада 1932 р. в республіці було заарештовано «по сільському терору» 1187 чоловік, серед яких 170 чоловік (14,3%) припадало на Одеську область. 154 (90,6%) з них проходили по груповим справам, 16 (9,4%) по одиночним [3. 465]. Різке збільшення репресій у листопаді 1932 р. пояснюється спеціальною постановою Політбюро ЦК КП(б)У від 18 листопада, в якій С.Ф. Реденсу спільно з С.В. Косіором наказано «розробити спеціальний оперативний план ліквідації основних куркульських і петлюрівських контрреволюційних кубел» [3. 396 -397].

Через чотири дні С.Ф. Реденс направив С.В. Косіору «Доповідну про заходи з проведення оперативного натиску на куркульсько-петлюрівські та контрреволюційні елементи», в якій сповіщав, що «органи ДПУ намічають проведення масової операції з нанесення оперативного удару по класовому ворогу. Основна мета операції – виявлення контрреволюційних центрів, які організують саботаж і зрив хлібозаготівель і інших господарсько-політичних заходів [6. 320] ... Внаслідок підготовлених заходів намічено до ліквідації по Україні 436 агентурних розробок з 2117 чоловік фігурантів. Крім того, в операції включено 1308 контрреволюційних одинаків. Операція має охопити 243 райони України» [6. 321]. Голова ДПУ УСРР звітував, що «всього по Одеській області передбачається ліквідувати 52 агентурних розробок, по яким проходить 198 фігурантів. Крім цього, 114 контрреволюційних одинаків» [6. 337]. Таким чином на область припадало 11,92% агентурних розробок і 9,35% намічених до

арешту осіб. За словами С.Ф. Реденса, по лінії особливого відділу, який зокрема займався боротьбою з контрреволюційним повстанством і шпигунством, Одеський обласний відділ ДПУ мав заарештувати 118 осіб по 17 агентурним розробкам [6. 335]; по лінії секретно-політичного відділу (боротьба з троцькізмом, антирадянськими партіями, «буржуазними націоналістами» і церковниками) - 139 осіб по 27 агентурним розробкам [6. 336]; по лінії економічного управління (саботаж, економічне шпигунство, шкідництво) передбачалося «ліквідувати 8 агентурних справ із загальною кількістю фігурантів у 55 чоловік» [6. 337]. Утім, якщо ми просумуємо кількість намічених до арешту осіб по підрозділам, то отримаємо цифру 487 замість проанонсованої С.Ф. Реденсом загальної кількості у «375 фігурантів», хоча кількість агентурних розробок співпадає. Звідки взялися «зайві» 112 осіб - незрозуміло.

Згідно із «Зведенням про арештованих по оперативному натиску за час с початку операції по 21-е листопада [19] 32 [р.]»³⁸, складеним за статистичними таблицями обласних відділів ДПУ та підписаним 27 листопада 1932 р. начальником обліково-статистичного відділу ДПУ УСРР М.М. Букшпаном, в Одеській області було всього заарештовано 94 особи (5,1 % від загальної кількості 1843 арештованих в республіці). Всі заарештовані були класифіковані за двома критеріями «За забарвленням» та «За родом занять та соціальним складом». Слід також відмітити, що в цьому зведенні Одеська область була другою (після Дніпропетровської) за числом заарештованих члена ВКП(б) - 7 осіб.

За «забарвленням» всі заарештовані розподілялися так: за розкрадання, розбазарювання та приховування хлібу було заарештовано 35 осіб (з яких 22 працювали в колгоспах, 6 - в радгоспах; 1 - на зсипних пунктах; 6 - на млинах); за спротив вивезенню хліба - 21 особа; за агітацію проти хлібозаготівель - 3 особи; за спекуляцію хлібом - 16 осіб; за інші злочини - 20 осіб. За «родом занять та соціальним складом» ув'язнені поділялися на: адміністративно-керівний склад -

³⁸ На звороті цього документу олівцем зроблено помітку олівцем «по 25/XI - 32 р.»

5 осіб; голови та члени правлінь колгоспів – 18 осіб; комірників – 6; інші службовці – 19; робітники – 13; рядові члени колгоспів – 7 осіб; куркулі – 8 осіб; середняки – 4 особи; бідняки – 4 особи; торговці – 3 осіб; інші – 8 осіб [6. 345].

Виникає слушне питання: чи відповідає статистика ДПУ УСРР про соціальний стан заарештованих реальному стану справ? На нашу думку, ні, оскільки у 1939 р. було встановлено, що під час великого терору 1937-1938 рр. чекісти фальсифікували об'єктивні дані заарештованих. Немає сумніву, що «ігри з цифрами» почалися набагато раніше. Так на допиті 20 червня 1938 р. заарештований Г.Н. Шмушко, який у 1932 – 1933 рр. очолював обліково-статистичний відділ Харківського обласного відділу ДПУ, показав, що коли він у 1932 р. «склав зведення (динаміку) арештованих, з якого було видно, що арештовано багато середняків, то Самовський (заступник начальника Харківського облікового відділу ДПУ. – Авт.) запропонував мені включити в графу куркулів – середняків і бідняків» [1, ф. 5, спр. 67398, т. 2. арк. 186]. Невдовзі Г.Н. Шмушка викликав заступник начальника обліково-статистичного відділу ДПУ УСРР Д.І. Джирін і дав аналогічні вказівки [1, ф. 5, спр. 67398, т. 2. арк. 187]. Зрозуміло, що до свідчень, отриманих на допитах, слід відноситися дуже обережно, але не в даному випадку.

Існує дві офіційні довідки стосовно засуджених з 15 листопада по 1 грудня 1932 р. у справах, підготовлених Одеським обласним відділом ДПУ «по колгоспам» та переданих на розгляд загальним судам НКЮ УСРР: про великі справи та дрібні. Згідно з довідкою, підписаною М.М. Букшпаном 3 грудня 1932 р., Одеський обласний відділ ДПУ у зазначений період передав до судів 7 справ, по яким проходило 43 особи (7 керівників колгоспів (з них 4 комуністи), 1 бухгалтер, 3 рахівники, 2 комірники). На час складання довідки вже було розглянуто судами 4 справи на 28 обвинувачених, лишилися нерозглянутими 3 справи на 15 обвинувачених. З 28 засуджених 17 осіб – 10 років позбавлення волі, 8 осіб – 5 років позбавлення волі, 4 особи – 3 роки позбавлення волі [6. 335].

Друга довідка М.М. Букшпана про «дрібні справи по колгоспам», передані обласними відділами ДПУ до загальних

судів НКЮ, складена на початку грудня 1932 р. (без числа) і не містить відомостей про судові вирок. В ній зазначено, що Одеський обласний відділ ДПУ передав до судів 112 «дрібні» справи на 212 особи (у тому числі 76 голови правлінь колгоспів, 42 бухгалтерів та рахівників). 27 обвинувачених були членами або кандидатами у члени ВКП(б) [6. 334].

Втім ні темпи «оперативного натиску», ні «розворот» кримінальних справ не задовольняли союзне керівництво. 24 листопада 1932 р. Політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило постанову «Про особливоуповноваженого ОДПУ на Україні»: «Через особливу державну важливість швидкого поліпшення роботи органів ОДПУ на Україну та враховуючи наявність у т. Балицького великого досвіду української роботи ЦК ВКП(б) постановляє: запропонувати ОДПУ направити в якості особливоуповноваженого ОДПУ на Україні т. Балицького з підпорядкуванням йому ПП (повноважного представника – Авт.) ОДПУ України т. Реденса та всього апарату ОДПУ України, зобов'язавши т. Балицького через кожні дві декади представляти до ЦК ВКП(б) стислу доповідь про роботу органів ОДПУ України» [5. 340].

1 грудня 1932 р. Політбюро ЦК КП(б)У ухвалило постанову «Про тов. Балицького»: «Зважаючи на командировання тов. Балицького на довгий час на Україну для підсилення роботи ДПУ – внести пленуму ЦК пропозицію (опитом) обрати тов. Балицького на члена Політбюро ЦК КП(б)У» [2, ф. 1, оп. 1, спр. 535, арк. 109]. До речі, С.Ф. Реденс був лише кандидатом в члени Політбюро ЦК КП(б)У. Згодом, коментуючи це відрядження 3-го заступника голови ОДПУ СРСР, газета «Известия» напише, що В.А. Балицький «в дні жорстокого куркульського спротиву колективізації знову надислася на Україну, щоб допомогти мільйонам колгоспників подолати куркульський саботаж та забезпечити молодим колгоспам України можливість спокійно рости та квітнути» [4].

В.А. Балицький відразу заявив, що в Україні існує «організований саботаж хлібозаготівель та осінньої сівби, організовані масові крадіжки у колгоспах і радгоспах, терор щодо найбільш стійких і витриманих комуністів і активістів на

селі, перекидання десятків петлюрівських емісарів, розповсюдження петлюрівських летючок», та зробив висновок про «безумовне існування на Україні організованого контрреволюційного повстанського підпілля, яке пов'язане із закордонном та іноземними розвідками, головним чином польським генеральним штабом». Розвиваючи свою теорію про існування в Україні селянської змови, він 5 грудня 1932 р. видав «Оперативний наказ ДПУ УСРР № 1», яким поставив підлеглим «основне та головне завдання – нагальний прорив, викриття та розгром контрреволюційного повстанського підпілля, та завдання рішучого удару по всім контрреволюційним куркульсько-петлюрівським елементам, які активно протидіють і зривають основні заходи радянської влади та партії на селі» [8. 189].

На жаль, на сьогодні ні в Галузевому державному архіві Служби безпеки України, ні в інших державних архівах «Оперативний наказ ДПУ УСРР № 1» виявити не вдалося, як і звіти В.А. Балицького про роботу ДПУ УСРР, які згідно з постановою Політбюро ЦК ВКП(б) він мав надсилати до Москви кожні дві декади [9.199].

Маховик репресій розкручувався все сильніше. Згідно з «Довідкою про рух справ і заарештованих по операції в органах ДПУ УСРР» за період з 1 по 20 грудня 1932 р., підписаною М.М. Букшпаном 30 грудня 1932 р., до Одеського обласного відділу ДПУ «прибуло» 1276 арештованих (12,35% від загальної кількості заарештованих в УСРР 10330 осіб) по 614 справам. За той же період одеські чекісти передали до суду 312 справ на 461 особу, а станом на 20 грудня проводили слідство по 636 справам на 1259 арештованих [6. 481]. У цій же довідці М.М. Букшпана від 5 січня 1933 р. відзначалося, що «за останню декаду грудня» Одеським відділом було заведено 527 справ, по яким було арештовано 772 особи (14,73% від 5240 заарештованих в республіці). По 104 групових справах проходило 355 арештованих, а по 294 одиночних справах - 481 ув'язнений [6. 485]. Проглядається недоречність у статистиці – 294 одиночні справи проти 481 арештованого. Крім того, відзначено, що станом на 1 січня 1933 р. «у виробництві» Одеського обласного відділу лишалося 1023 справи

на 1765 арештованих, з яких 142 справи на 832 особи, 881 одиночна справа на 933 арештованих [6. 486].

Існує ще «Довідка про рух справ і арештованих по операції по обласним відділам ДПУ за період з 1 грудня 1932 р. по 10 січня 1933 року», підписана М.М. Букшпаном 16 січня 1933 р.. В ній зазначається, що у «виробництві» Одеського обласного відділу ДПУ «по операції» станом на 1 грудня 1932 р. перебувало 318 справ з 578 арештованими (групових справ 58 з 276 арештованими) [6. 491].

У довідці Обліково-статистичного відділу ДПУ від 16 січня повідомляється також, що «протягом грудня» Одеським обласним відділом ДПУ «заведено по операції» 1141 справа з 1803 арештованими (з них 147 групових справ з 394 арештованими) [6. 491]. Оскільки в довідці від 5 січня відзначається, що протягом останньої декади грудня одеськими чекістами було заарештовано 527 арештованих, то виходить, що протягом перших 2-х декад за ґратами опинилося 1276 осіб. У тій же довідці вказується, що «за грудень місяць по операції закінчено справ» у Одеському обласному відділі ДПУ – 431 на 854 арештованих: до суду НКЮ направлено 1314 справ на 2121 арештованого; на особливу нараду ОДПУ СРСР і судову трійку ДПУ УСРР направлено 308 справ на 627 арештованих; припинено 61 справу проти 108 арештованих [6. 493]. Протягом грудня 1932 р. суди НКЮ розглянули 49 справ Одеського обласного відділу ДПУ на 102 особи: позбавили свободи – 88 осіб; застосували «інші заходи» покарання проти 7 осіб, виправдали 7 осіб [6. 494].

Довідка від 16 січня свідчить, що станом на 1 січня 1933 р. в Одеському обласному відділі лишилося 1023 справи на 1765 арештованих, з них 142 групові справи на 832 арештованих і 933 одиночні справи [6, с. 494]. Нагадаємо, що згідно з довідкою від 30 грудня станом на 20 грудня лишалось 636 справ на 1259 осіб. Тобто, за останні одинадцять днів року додалось 567 незакінчених справ на 506 осіб. Звичайно, це не означає, що з незакінчених на 20 грудня якусь кількість справ не передали до судових органів до кінця року. У довідці повідомляється, що «за першу декаду січня 1933 р. ... по операції» Одеським обласним відділом ДПУ заведено

1129 справи, за якими заарештовано 1677 осіб (з них 78 групових справ на 550 осіб» [6, с. 495], а станом на 11 січня одеські чекісти мали «у виробництві» 1735 справ на 2858 арештованих (з них 179 справ на 1184 арештованих) [6. 496].

На жаль, на довідці від 16 січня 1933 р. переривається «репортаж» чекістських операцій часів Голодомору. Наведені статистичні дані щодо репресивної політики радянської влади в 1932-1933 рр. є неповними, суперечливими та неоднорідними. Ретельні пошуки вітчизняними науковцями архівних документів, які відображали б соціальний, національний, кількісний зріз репресованих у часи штучного масового голоду за останні чверть століття, не дали бажаного результату. Сподіваємося, що подальші наукові розвідки проллють світло на репресивну політику радянської влади в часи Голодомору.

Література:

1. Галузевий архів Служби безпеки України
2. Центральний державний архів громадських об'єднань України
3. Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 1128 с.
4. Известия. - 1935. - 27 ноября.
5. Лубянка. Сталин и ВЧК-ГПУ-ОГПУ-НКВД. Январь 1922 – декабрь 1936. – М.: МФД, 2003.- 912 с.
6. Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932-1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД. К.: Стилос, 2007 – 604 с.
7. Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. М.: Российская политическая энциклопедия, 2001. — 798 с.
8. Шаповал Ю.І., Золотарьов В.А. Всеволод Балицький. Особа, час, оточення. К.: Стилос, 2002. - 468 с.
9. Шаповал Ю.І., Золотарёв В.А. «Гильотина Украины»: нарком Всеволод Балицкий и его судьба. М., Политическая энциклопедия, 2017. - 406 с.

*Артем Филипенко,
зав. відділу досліджень Придунайсько-Чорноморського регіону
Національного інституту стратегічних досліджень*

Артиллерия в битве за Одессу, 1941 год (продолжение, начало в №25 альманаха)

По общей численности орудий Приморская армия и Одесская военно-морская база существенно уступали 4-й румынской армии, наступавшей на Одессу. В боях принимали участие артиллерия 25-й (69-й легкий артполк, 99-й гаубичный артполк, 164-й противотанковый дивизион) и 95-й дивизий (57-й легкий артполк, 134-й гаубичный артполк, 97-й отдельный противотанковый дивизион). Кроме того, в составе Приморской армии находился 265-й корпусный артиллерийский полк из 3-х линейных дивизионов, на вооружении двух из них было по 12 107-мм пушек, один дивизион имел на вооружении 12 152-мм гаубиц-пушек МЛ-20), и 1-й дивизион 266-го корпусного артиллерийского полка в составе 12 122-мм пушек А-19. После ликвидации Тираспольского укрепленного района в состав Приморской армии влился 397-й артиллерийский полк (изначально в его составе было 36 единиц 76-мм дивизионных орудий). В сентябре 1941 г. войска Приморской армии были усилены 157-й стрелковой дивизией, в составе которой находился 422-й артполк.

В первой части данной статьи приводились данные начальника штаба Приморской армии Н. Крылова о том, что к началу обороны Одессы в распоряжении армии находилось 303 орудия (включая 45-мм), без учета орудий Одесской военно-морской базы. Начальник артиллерии Одесского оборонительного района (ООР) Н. Рыжи приводит другие цифры: 476 орудий и минометов, в том числе 105 противотанковых пушек [1. 129]. Правда, в другом источнике он приводит другие данные: общий состав артиллерии (на 20 августа 1941 г.) - 333 орудия, из них: 45-мм - 84, 76-мм и выше - 216, береговых (подвижных) - 18, береговых (стационарных) - 15 [2. 233]. Несмотря на разницу в цифрах, эти дан-

ные, в целом, не меняют общего соотношения 1:3 в пользу румынской артиллерии.

В 2017 г. увидел свет двухтомник «Пишу исключительно по памяти... Командиры Красной армии о катастрофе первых дней Великой Отечественной войны», в котором были опубликованы материалы, ранее находящиеся под грифом «секретно». В 1949–1957 гг. Военно-научное управление Генерального штаба Советской Армии обратилось к командирам-ветеранам, принявшим первые бои на границе, с серией вопросов об особенностях первого этапа войны. Начальник артиллерии ООР Н. Рыжи дал тогда следующую оценку уровню подготовки советских артиллеристов: «Артиллерийские части и подразделения войсковых соединений 14 СК к началу войны были хорошо обучены ведению огня. Орудийные расчеты всех видов войсковой артиллерии отлично выполняли задачи стрельбы прямой наводки. Дивизионная, корпусная, армейская артиллерия владела всеми современными методами стрельбы.

Управление огнем дивизиона, артиллерийской группы в артиллерийских частях практически было освоено. На основе боевого опыта, приобретенного в войне с белофиннами, артиллерийские штабы в 1940–41 годы осваивали планирование огнем массированно применяемой артиллерии в бою. Недостатком в обучении артиллеристов предвоенного периода было тяготение готовить артиллерию к обеспечению атаки пехоты в условиях преимущественно планомерной подготовки к прорыву обороны противника.

В системе огневой подготовки артиллерии тактический элемент учитывался далеко недостаточно.

Хорошо изученный артиллерией метод подготовки ее к ведению огня на топографической основе применялся на боевых стрельбах артиллерии почти повсеместно, но совершенно недостаточно применялись и исследовались методы ускоренной подготовки атаки, в результате этого артиллерия не имела должных практических навыков в короткие сроки оказывать поддержку пехоте в резко меняющейся боевой обстановке.

Батальонная, полковая и пушечная дивизионная артиллерия, отлично обученная технике ведения огня прямой наводкой по танкам, не имела должного опыта в уничтожении танков непосредственно из боевых порядков пехоты, а также из состава войсковых колонн на марше при массовом нападении танков противника» [2. 226].

Н. Рыжи дает характеристику технических свойств артиллерийских систем войсковой артиллерии, которые по его оценке: «...удовлетворяли требованиям боя начального периода Отечественной войны за исключением 45 мм пушек и 76 мм пушек обр. 1927 г., которые положительно не решали задач по борьбе с танками противника, резко ощущалось отсутствие подкалиберных снарядов к 45 мм пушке. Корректировочной авиации артиллерия вовсе не имела, что являлось весьма существенным недостатком и отрицательно сказывалось на эффективности борьбы с артиллерией противника» [2. 226].

К началу обороны Одессы артиллерия Приморской армии не имела существенных потерь; 265 артиллерийский корпусный полк сохранился в полном составе, артиллерийские полки стрелковых дивизий имели единичные потери в материальной части артиллерии, большие потери отмечались в полковой и батальонной артиллерии, в противотанковых орудиях [2. 233]. Серьезным подспорьем для обороняющихся стали орудия Одесской военно-морской базы.

Для защиты Одессы с моря и поддержки сухопутных войск, оборонявших город, командование Черноморского флота сформировало отряд кораблей Северо-Западного района во главе с контр-адмиралом Д.Д. Вдовиченко. В него вошли крейсер «Коминтерн», эсминцы «Шаумян» и «Незаможник», 2-я бригада торпедных катеров, отряд сторожевых катеров, дивизион канонерских лодок, вспомогательные суда. Однако эти корабли не могли полноценно решать задачи по огневой поддержке войск Одесского оборонительного района. Крейсер «Коминтерн» вступил в строй в далеком 1905 г. и к июню 1941 г. был переклассифицирован в минный заградитель, эсминцы «Шаумян» и «Незаможник» были построены в годы Первой мировой войны.

**Таб. 1 Состав береговой артиллерии
Одесской военно-морской базы (20.09.1941)[3. 89]**

Номера батарей	Калибр орудий, мм	Количество орудий	Место расположения батарей
42-й отдельный артиллерийский дивизион			
411	180	1	Большой фонтан
411	45	2	Там же
1	152	3	Люстдорф
39	130	3	Большой Фонтан
6	75	4	Торговый порт
44-й отдельный артиллерийский дивизион			
412	180	3	Деревня Чебанка
412	45	2	Там же
21	203	3	Мыс «Е»
40-й подвижной артиллерийский дивизион			
724	152	4	Люстдорф
726	122	4	Крыжановка
37	122	3	Анчекрак
38	122	3	Люстдорф
65	45	4	Анчекрак
36	76	3	Дофиновка

19 августа 1941 г. огневой удар по румынским частям нанесли лидер «Ташкент», эсминцы «Бодрый», «Безупречный» и «Беспощадный». Военный совет Черноморского флота по просьбе командования Одесской военно-морской базы принял решение привлечь к огневой поддержке корабли ЧФ: крейсера «Червона Украина», «Красный Крым», «Красный Кавказ», лидеры «Харьков» и «Ташкент», эсминцы. Однако это была «сопутствующая» задача, которую корабли выполняли, когда прибывали в Одессу в качестве кораблей охраны конвоев.

Для корректировки огня были созданы корректировочные посты, которые возглавляли профессиональные артил-

леристы, не ниже старшего лейтенанта. Каждый корпост имел в своем составе 12 чел., они представляли из себя корректировочное отделение, способное в случае необходимости эффективно прикрыть отход артиллерийского офицера-корректировщика. Каждый из постов имел двух радистов, был обеспечен (в качестве дополнительной) телефонной связью. Это делалось для облегчения маневра огнем, так как телефонная связь в ООР подключалась в единую сеть, по которой можно было связываться и с разными командными пунктами, и переключаться на различные батареи [4. 146-147]

Артиллерия Приморской армии имела возможность не только оказывать непосредственную огневую поддержку войскам, но и обстреливать порядки румынских частей, расположенные в глубоком тылу, в то время как дальность стрельбы румынских орудий существенно уступала береговой и корабельной артиллерии. Впрочем, здесь есть и свое «но». Как отмечает в своих мемуарах Н. Рыжи: «...к нашему сожалению, в мирное время этим вопросом (т.е. координацией действий артиллерии) не занимались, так как по ошибочным взглядам нашей военной стратегии сама возможность нападения противника на Одессу с суши полностью исключалась. В связи с этим и артиллерия береговой обороны предназначалась исключительно для борьбы с морским противником» [5].

Плотность артиллерии во время обороны Одессы не являлась величиной постоянной, она менялась с изменением ширины фронта, с изменением боевого состава артиллерии. Так, например, на 19 августа 1941 г., при ширине фронта обороны 80 км, плотность артиллерии (без минометов) составляла 4,2 орудия на 1 км. фронта обороны. На 1 сентября 1941 г. (при ширине фронта 65 км) – 5 орудий, а на 1 октября 1941 г. (при ширине фронта 57 км) – 8 орудий [2. 234]

Преимуществом Приморской армии стало грамотное и эффективное управление артиллерией. Вся артиллерия войск, оборонявших Одессу, была подчинена единому руководству, налажено взаимодействие между армейскими и

флотскими артиллеристами. Это давало возможность маневрировать огнем артиллерии всех видов, быстро сосредоточивать его на том или ином участке фронта. Как отмечает Н. Рыжи, в боях за передовые рубежи на подступах к Одессе, в условиях, когда активность авиации противника была слабой, артиллерия «широко маневрировала колесами». В первую очередь в «маневре колесами» принимала участие истребительно-противотанковая артиллерия, в том числе и отдельные истребительно-противотанковые артдивизионы, пушечные дивизионы стр. дивизий и полки артиллерии резерва главного командования. По мере сужения кольца обороны Одессы, повышения активности авиации противника и постепенного перехода от подвижных форм боя и позиционной обороне, «маневр артиллерии колесами» уступил свое место маневру артиллерии огнем [2. 238-239].

К 11 августа 1941 г., в ходе боев и общей перегруппировки войск, в каждом секторе обороны были созданы: артгруппы поддержки пехоты (ПП), в состав которых входили артиллерийские полки стрелковых дивизий, подвижные батареи береговой артиллерии (преимущественно среднего калибра); группы дальнего действия (ДД) из артиллерийских дивизионов армейской артиллерии, подвижных батарей 152-мм калибра и частично стационарных батарей береговой артиллерии; группы корабельной артиллерии и артиллерийские противотанковые резервы.

В сводной группе комбрига Монахова были созданы: группа ПП 54-го стр. полка (СП): 1-й и 2-й дивизионы 134-го гаубично-арт. полка (ГАП); группа ПП полка НКВД – 3-й дивизион 134 ГАП; группа ПП запасного полка – 2-й дивизион 69-го артполка (АП) и батарея 134 ГАП; группа ДД – 1-й и 3-й дивизионы 265-го корпусного артполка (КАП) и 2 подвижные батареи береговой обороны; группа корабельной артиллерии: 1 миноносец и 1 канонерская лодка. В Западном секторе обороны (95-я стр. дивизия) в группы ПП входили артиллерийские полки этой же дивизии, группу ДД составлял 122-мм пушечный арт. дивизион и группа корабельной артиллерии: 1 крейсер и 1 канонерская лодка (57-й арт. полк майора А.В. Филипповича, 397-й артполк майора

П.И. Полякова, 1-й артдивизион 266-го корпусного арт. полка капитана Салтанова, 97-й противотанковый артдивизион капитана В.И. Барковского, 175-й зенитный артдивизион ст. лейтенанта Кривохвостова. Всего – 87 пушек: 45-мм – 12, 76-мм – 32, 122-мм – 11, 122-мм гаубиц – 16, 152-мм – 12, 76-мм зенитных – 4). В Южном секторе обороны была создана группировка артиллерии: группа ПП 31-го стр. полка – 1-й дивизион 69 арт. полка, 36-я и 724-я батареи береговой артиллерии; группа ПП 287-го стр. полка – 99-й гаубичный арт. полк; группа ДД – 2-й дивизион 265-го корпусного арт. полка, БС-1, БС-39 и БС-411 береговой обороны [4].

Созданная группировка артиллерии и управление ею в ходе боев за передовой оборонительный рубеж обеспечивали возможность маневра огнем артиллерии в секторах за счет групп поддержки пехоты и дальнего действия, а в масштабе оборонительного района за счет маневра огнем группы ДД и 180-мм орудий береговой артиллерии. Командующий руководил корабельной артиллерией через флагманского артиллериста базы, береговой – через командиров артдивизионов береговой обороны, сухопутной – через начальников артиллерии секторов обороны. Корабельная и в особенности береговая артиллерия использовалась при обороне Одессы как артиллерия дальнего действия. Успешности стрельбы береговой артиллерии ООР способствовали хорошо организованное наблюдение и корректировка. К концу обороны был создан главный корректировочный пост, обеспечивавший ведение массированного огня по важным целям [3. 101].

Действия по внутренним операционным линиям Одесского оборонительного района давали возможность советскому командованию, в случае необходимости, в течение одной ночи перебрасывать артиллерийские резервы в любую точку фронта, в то время как румынскому командованию для этой цели требовалось 3-4 суток. Румынская разведка в своей аналитической записке, подготовленной по итогам битвы за Одессу, отмечала следующее: «Советская артиллерия в основном не использовала ведение огня с долговременных позиций, предпочитая частые перемещения

на новые огневые позиции, чему способствовало ее хорошее оснащение автомобильным и гусеничным транспортом.

Техническое состояние артиллерии и подготовка личного состава хорошая, в связи, с чем практически все артиллерийские налеты проводились своевременно и по целям. Взаимодействие артиллерии, пехоты и авиации организовано эффективно. Вместе с тем, советская артиллерия часто используется не собранная вместе, а растянутая по фронту. Батареи, а иногда и отдельные орудия находятся на большом удалении друг от друга, что значительно снижает эффективность ведения огня. Огневые позиции как легкой, так и тяжелой артиллерии располагаются на большом удалении от позиций стрелковых частей, иногда достаточно большем, чем это необходимо в обороне. Артиллерийские боеприпасы советского производства действуют нормально, без большого количества отказов. В некоторых случаях отмечалось использование советскими войсками шрапнельных снарядов» [5. 168-169].

Примером грамотного использования артиллерии может служить бой под Карпово, в котором румынская артиллерия показала себя не с лучшей стороны, а отсутствие артподготовки привело к серьезным потерям. Командование 95-й стрелковой дивизией более эффективно использовало артиллерию, сумев не только сосредоточить ее на главном направлении, но и осуществить удачный маневр, прикрыв опасное направление. Командир дивизии В.Ф. Воробьев и начальник дивизионной артиллерии полковник Д.И. Пискунов выдвинули в район станции основную часть своих огневых средств — 57-й арт. полк майора А.В. Филипповича и 97-й отдельный противотанковый дивизион капитана В.И. Барковского.

Группа румынских танков прорвалась через траншеи, обогнув наблюдательный пункт 161-го полка и станцию, эта группа двинулась вдоль железной дороги в советский тыл. У штаба армии не было подвижного противотанкового резерва. Было решено снять с огневых позиций ближайший к району прорыва дивизион бригады ПВО. Но зенитный дивизион не понадобился, артиллеристы 95-й стр. дивизии су-

мели «перехватить» танки противника. В лощине вблизи поселка Виноградарь румынские танки сделали остановку, чем и воспользовался полковник Д. И. Пискунов, который успел перебросить к поселку несколько орудий. Когда они открыли огонь, танки начали разворачиваться. А в соседней лесопосадке уже стояли 45-мм пушки дивизиона В.И. Барковского. Три танка были подбиты, остальные возвратились обратно через линию фронта.

На начальном этапе обороны Одессы советские артиллеристы столкнулись с острой нехваткой снарядов, с некомплектом снарядов калибра 76,2 мм. К 20 августа 1941 г. в полевой артиллерии Одесского оборонительного района было 3,5 боевого комплекта для 152-мм гаубиц, 0,9 для 122-мм пушек, 0,4 для 107-мм и 0,7 для 76-мм. Самая многочисленная и наиболее активно действовавшая артиллерия (76-мм пушки) имела ограниченное количество боеприпасов. Был введен жесткий лимит ежедневного расхода боеприпасов [3. 84]. Артиллерийское снабжение Приморской армии обеспечивало войска боеприпасами, поступающими в Одессу из Новороссийска морским транспортом Черноморского флота. В распоряжение Приморской армии были переданы склады военного округа в Одессе. За время обороны Одессы было израсходовано 11 боекомплектов боеприпасов снарядов, т. е. 4,5 боекомплекта в месяц, что давало (в среднем) до 1170 выстрелов на орудие всех калибров и до 1117 выстрелов на орудие выше 76 мм [2. 242].

Необходимо упомянуть об активном использовании Приморской армией минометов, за счет которых удалось компенсировать нехватку других видов артиллерии. Производство минометов было налажено на одесских заводах. Для изготовления стволов использовались трубы для перегонки нефти с Одесского нефтеперерабатывающего завода, которые растачивали на заводе «Красный Профинтерн». Основная часть минометов (по 25–30 минометов в день) выпускалась на заводе им. Январского восстания. Было изготовлено 1037 штук 50-мм и 225 штук 82-мм минометов. На одесских заводах удалось осуществить ремонт ок. 70 тракторов армейской артиллерии [2. 243].

В ходе боев советская артиллерия несла и невосполнимые потери. В результате прорыва румынских войск в Восточном секторе обороны 24 августа части ООР были вынуждены оставить участок между Аджалыкским и Большим Аджалыкским лиманами и отойти на линию сел Вапнярка и Алексадровка. Было принято решение взорвать 412-ю батарею. С батареи были эвакуированы 7 45-мм орудий, 180-мм орудия главного калибра вели огонь до полного израсходования боеприпасов, после чего батарея была взорвана. Такая же участь вскоре постигла и другую батарею 44-го отдельного артиллерийского дивизиона - 21-ю. Румынские войска смогли занять поселок Фонтанка и стали продвигаться к расположению 21-й береговой батареи - на «мыс Е», господствующий над Одесским заливом. 21-я береговая батарея (с орудиями 203-мм) играла ключевую роль в огневой поддержке войск Восточного сектора, особенно после того, как была взорвана 412-я батарея. В бою погиб командир батареи капитан Кузнецов. Выпустив по врагу последние снаряды, 30 августа артиллеристы взорвали батарею. С этого времени защитников Восточного сектора обороны стали поддерживать огнем своих дальнобойных орудий 411-я и 39-я береговые батареи, расположенные по другую сторону Одесского залива. Румынские артиллеристы благодаря занятым позициям получили возможность обстреливать Одесский порт. На оставшиеся береговые батареи и корабли Черноморского флота легла еще и контрбатареинная борьба.

Личный состав батареи №411, чтобы уменьшить результативность огня противника, в 700 м от своей батареи построил ложную огневую позицию для 180-мм орудий. К ней подвели подъездные пути, а дороги к действующей батарее тщательно маскировались. Авиация и артиллерия противника наносили удары по ложной батарее, тогда как настоящая вела действенный огонь [3. 116].

Артиллерия сыграла важную роль в наступлениях Приморской армии осенью 1941 г. В ходе подготовки к Григорьевскому десанту Приморская армия получила подкрепление. В Одессу была переброшена 157-я стр. дивизия, 422-й гаубичный полк - 36 152-мм. орудий. 21 сентября, на

транспорте «Валерий Чкалов», в сопровождении эсминца, тральщика и трех сторожевиков, в режиме секретности, в Одессу был доставлен 48-й отдельный дивизион реактивной артиллерии – БМ-13, знаменитые «катюши». На участке 157-й стр. дивизии, наносившей главный удар в направлении Гильдендорфа и совхоза Ильичевка, было сконцентрировано большое количество артиллерии – 10 орудий на км, что во многом обеспечило успех наступления.

Особую роль сыграла артиллерия при проведении эвакуации частей ООР. По плану эвакуации главные силы должны были в 19:00 оставить оборонительные позиции и под прикрытием арьергардов следовать по установленным маршрутам в порт для посадки на корабли. Арьергардам было приказано в 21:00 сняться с рубежей прикрытия и следовать к порту. Прикрытие арьергардов возлагалось на артиллерию стр. полков и батальонов, на батареи, специально выделенные из состава дивизионной артиллерии, на береговые и зенитные стационарные батареи. Огневое прикрытие эвакуации осуществляли 4 батареи полевой и 3 батареи береговой артиллерии. Директрисы стрельбы и характер огня выбирались с таким расчетом, чтобы противник не сразу обнаружил отсутствие на фронте войсковой артиллерии [3. 115].

Для непрерывной поддержки отходивших войск артиллерия стр. дивизий в процессе движения к порту занимала ранее определенные планом позиции, откуда вела огонь по прежним целям (1–2 промежуточные позиции на маршрутах движения) [2. 234]. Задачу прикрытия выполняла и артиллерия 2 крейсеров и 4 эскадренных миноносцев. Три стационарные береговые батареи были взорваны личным составом. В ходе эвакуации из Одессы было вывезено 462 орудия или 87% всего состава материальной части артиллерии.

Подводя итоги, следует отметить, что, несмотря на численное превосходство в артиллерии наступавшей на Одессу 4-й румынской армии, румынское командование не смогло в полной мере использовать это преимущество. Главную роль здесь сыграли следующие факторы: грамотно органи-

зованное централизованное управление артиллерией, что позволяло осуществлять маневр огнем и сосредотачивать огонь артиллерией на критических участках фронта; массовое применение минометов калибра 50 и 82 мм; наличие береговых батарей с орудиями крупного калибра (122, 152, 180 мм), по дальности стрельбы и разрушающему действию превосходящих имеющиеся в распоряжении румынского командования орудия. Немалую роль в этом сыграла и огневая поддержка кораблей Черноморского флота.

Литература:

1. Бойцы вспоминают минувшие дни: Воспоминания об обороне Одессы в 1941 г. Одесса: Маяк. 1964. - 310 с.
2. Пишу исключительно по памяти...: командиры Красной армии о катастрофе первых дней Великой Отечественной войны: в 2 т. Т.2. М. 2017. - 427 с.
3. Перечнев Ю.Г. Советская береговая артиллерия. История развития и боевого применения 1921-1945 гг. М., 1976.
4. Юновидов А.С. Оборона Одессы. 1941. Первая битва на море. М.: Вече, 2011. - 432 с.
5. Одеський історико-краєзнавчий музей. Фонд. Д. 4-6 // Воспоминания Н. К. Рыжи.
6. Rotaru, J., Burcin, O., Zodian, V., Moise, L. Marecalul Antonescu la Odessa. Editura Paideia. 1999. 256 p.

ОБЛИЧЧЯ ЗЕМЛЯКІВ

*Константин Васильев,
доктор медицинских наук, профессор
Одесской медицинской академии*

ОДЕССКИЙ ПРОФЕССОР ДМИТРИЙ ПАВЛОВИЧ КИШЕНСКИЙ (1858-1933)

В сентябре 1900 г. для студентов открыл двери медицинский факультет одесского Новороссийского университета [1]. Уже в 1902/03 учебном году студенты-медики третьего курса должны были приступить к изучению патологической анатомии. 1 февраля (14 февраля по новому стилю) 1902 г. кафедру патологической анатомии возглавил Д.П. Кишенский, он стал первым профессором-патологоанатомом в Одессе, организовал кафедру патологической анатомии и руководил её до 1919 г.

Только в постсоветское время короткие биографические справки о профессоре Д. П. Кишенском начали появляться в различных энциклопедиях, словарях и справочниках Украины, России, Сербии [2-8]. Составителям этих кратких биографий пришлось столкнуться с определенными трудностями, так как это были первые попытки рассказать о профессоре Кишенском. И хотя многие из них поверхностные, не полные, с рядом фактологических ошибок, но они сыграли важную роль в привлечении внимания научного сообщества к личности одесского профессора (отметим и наши тезисы, опубликованные в сборнике конференции [9]). Из частных бесед с одесскими историками выяснилось, что имеются данные о том, что Дмитрий Павлович Кишенский по своим политическим взглядам был монархистом, участвовал в деятельности соответствующих организациях, что нашло отражение в одесской прессе той эпохи. Этот аспект жизни профессора Д. П. Кишенского надо рассмотреть особо.

Род Кишенских происходил из столбовых дворян: «Фамилия Кишенских многие в древния времена служили Рос-

сийскому Престолу дворянския службы в разных чинах и жалованы были от Государей поместьями. Происшедший от сего рода Андрей Яков сын Кишенский находился в жильцах и жалован в 1624 году на поместья грамотою. Все сие доказывается жалованною на поместья грамотою и выписями с отказных книг, означенными в копии с определения Нижегородского дворянского собрания». И далее было дано описание герба рода Кишенских: «В щите, имеющем красное поле диагонально к левому верхнему углу протянуты два серебрянныя черты и между ними изображены три золотые камня. Щит увенчан дворянским шлемом с дворянскою на нем короною и с страусовыми перьями. Намет на щите красный, подложенный серебром» [10].

Дворяне Кишенские были внесены в родословную книгу Тверской губернии по Новоторжскому уезду. Род вел свое начало, как отмечено выше, от Андрея Яковлевича. У одного из его сыновей — Василия был сын Матвей, а у последнего сын Василий, который приходится нашему герою прапрадедушкой. Этот Василий Матвеевич Кишенский имел чин надворного советника, был женат на Прасковье Яковлевне (урожденная Мальцева) и у них был сын Егор. Егор Васильевич Кишенский дослужился до чина надворного советника и имел жену Анну Алексеевну, урожденную Ульянину. Известно, что в их семье было восемь детей и один из них был Дмитрий. Дмитрий Егорович Кишенский служил по гражданской части — чин статский советник, а супруга его — Елизавета Павловна. В семье было четыре ребенка: Вера (р. 9.04.1821), Павел (р. 8.01.1826), Александр (р. 17.94.1827), Дмитрий (р. 17.02.1834) [11].

Несколько подробнее поговорим об отце — Павле Дмитриевиче Кишенском, сведения о котором почерпнем из его формулярного списка от 2/14 апреля 1871 г. [12, лл. 6-9 об.] Он окончил воспитание камер-пажом в Пажеском корпусе и выпущен прапорщиком в лейб-гвардейский Семеновский полк 2 августа 1843 г. Через два года он был произведен в подпоручики (6 декабря 1845), но уже в следующем году уволен со службы по домашним обстоятельствам (21.11.1846). Когда точно гвардии подпоручик П.Д. Кишенский женился

на Аграфене Николаевне (урожденная Полторацкая) пока неизвестно, но мы знаем, что с 1850 г. по 1870 г. у них рождались дети: Николай (1 ноября 1850), Наталья (14 сентября 1852), Александр (11 сентября 1854), Дмитрий (23.01.1856), Анна (14 февраля 1858), София (5 апреля 1860), Сергей (25.03.1863), Алексей (14 марта 1865), Мария (12 мая 1870). Ни родового, ни приобретенного имения у П.Д. Кишенского не было, а за его супругой значилось 516 десятин в Новоторжском уезде Тверской губернии.

С началом Крымской войны 1853-1856 гг. приказом по подвижному ополчению Павел Дмитриевич Кишенский был определен в дружину №20 Тверского ополчения штабс-капитаном 20 марта 1855 г.; а уволен был со службы по случаю расформирования ополчения с присвоением чина гвардии поручика 20 сентября 1856 г. Как проходила его служба во время войны, мы узнаем из графы «Был ли в походах против неприятеля, и в самих сражениях и когда именно» того же формулярного списка: был в 1855 г. с 27 июня по 9 августа по случаю войны... от г. Торжка до г. Риги и отсюда обратно 1856 г. с 25 апреля по 23 июля до г. Торжка по случаю заключения мира и роспуска ополчения. Был награжден орденом Святого Станислава 3 степени за службу по государственному ополчению (25.12.1856) и бронзовой медалью на Андреевской ленте «В память войны 1853-1856».

В 1859 г. для устройства поземельных отношений между помещиками и крестьянами и надзора за крестьянскими учреждениями вводится институт мировых посредников. Мировые посредники так называемого первого призыва, по свидетельству современников, пополнялись лучшими представителями общества. Павел Дмитриевич Кишенский был мировым посредником первого призыва, и его характеристику мы находим в воспоминаниях А.А. Синицына: «Он был из числа той молодежи сороковых годов, которая была проникнута либеральными, отчасти социалистическими идеями, из которой, между прочим, выдвинулся кружок Петрошевского. Это был человек убежденный, прямолинейный, строгий к другим, но в то же время и к самому себе. Он никогда не шел ни на какие компромиссы» [13, т. 154, с. 523-

524]. За работу по проведению крестьянской реформы П.Д. Кишенский был награжден серебряной медалью «За труды по освобождению крестьян» на Александровской ленте.

Во второй половине 1860-х гг. продолжилась его общественная деятельность, но уже в качестве мирового судьи, институт которых появился в связи с судебной реформой. В 1866 г. состоялось Новоторжское земское собрание (экстренное) для выбора мировых судей. П. Д. Кишенский был выбран в мировые судьи 4 участка по Новоторжскому мировому округу и утвержден в этой должности 4 ноября 1866 г. Через три года он был выбран тем же собранием в почетные мировые судьи по Новоторжскому мировому округу и утвержден в этой должности 28 ноября 1869 г.; а уволен от должности почетного мирового судьи согласно прошению по болезни 24 февраля 1871 г.

А.А. Синецын писал: «Судьи (мировые судьи. — К.В.) все были проникнуты духом справедливости и уважением к человеческому достоинству. На их суде бесправный и безличный до сих пор крестьянин впервые почувствовал полное признание его личного достоинства и полную равноправность; он шел к мировому судье смело, зная, что никакие посторонние влияния и соображения не поколеблют решения последнего ни в ту, ни в другую сторону, что оно всегда будет правильно и будет соответствовать обстоятельствам дела» [13, т. 155, с. 144]. И еще одна цитата из воспоминаний А.А. Синецына об эпохе 1860-х гг., деятельное участие в которой принял отец нашего героя: «Хорошее это было время для земства <...> Земство развивалось правильно органически, само из себя, единственно под контролем общественной гласности, без посторонних влияний. В нем начали складываться и развиваться те лучшие формы гражданской общественности, которые составляют силу западноевропейских государств и в которых свободное развитие личности идет об руку с общественным прогрессом. Мы думали, что и у нас дело пойдет тем же путем <...> Но, увы, скоро сказка сказывается, да не скоро дело делается. Темные силы, подавленные реформами Александра II, мало-помалу начали выползать наружу и под ма-

ской патриотизма и консерватизма вызвали реакцию, стремящуюся сломать все хорошее, что было в этих реформах, и на место его поставить снова безжизненный формализм бюрократии» [13, т. 155, с. 146]

Дмитрий Кишенский родился 23 января 1858 г. в сельце Велёможье (Велеможье) Новоторжского уезда Тверской губернии. Ныне это деревня в Кувшиновском районе (относится к Большекузнецковскому сельскому поселению) Тверской области. В ту эпоху сельцо Велёможье принадлежало Полторацким, где ими был сооружен усадебный комплекс по проекту архитектора В. П. Стасова. Тем же В.П. Стасовым по заказу А.М. Полторацкого (1766-1839) был составлен проект Троицкой церкви в соседнем погосте Баранья Гора (ныне деревня Кунино). В этом храме крестили младенца Дмитрия.

Среднее образование Дима Кишенский получил в Тверской гимназии, где обучался шесть лет: с 1872 г. по 1878 г., когда получил аттестат зрелости. Он изучал латинский и греческий, что пригодилось ему в дальнейшем. В 1878 г. Дмитрий Кишенский подал прошение на имя ректора Московского университета с просьбой о зачислении его на медицинский факультет указанного университета и был принят. В ту эпоху курс обучения на медицинских факультетах составлял пять лет и в 1883 г. он был утвержден в степени лекаря. Одновременно он сдал экзамены на звание уездного врача [12, лл. 1-5, 10-23]. 8 октября 1883 г. юный лекарь был избран Советом Московского университета и затем утвержден попечителем Московского учебного округа сверхштатным ординатором хирургической госпитальной клиники на три года (заведующий профессор И.Н. Новацкий, 1827-1902). Как видим, Д. Кишенский решил специализироваться по хирургии и для этого поступил в ординатуру, но ему досталась сверхштатная, то есть без содержания, должность ординатора. Через два года освободилась ставка штатного ординатора в той же клинике, и, пройдя ту же процедуру (избрание университетом и утверждение попечителем), 12 мая 1885 г. он был перемещен на должность штатного

ординатора до окончания трехлетнего срока ординатуры (то есть до 8 октября 1886 г.).

Три года пролетели быстро, и доктор Д. Кишенский решил остаться при университете, так как его увлекла научная работа. Для этого он стал работать сверхштатным лаборантом без содержания опять же при той же госпитальной хирургической клинике (с 8 октября 1886 г.). Кроме работы в университете Д. Кишенский работал штатным врачом Среднего отделения Попечительства о бедных в Москве, которое было одним из учреждений императрицы Марии Федоровны (с 4 марта 1885 г.). Кроме того, хирург Д. Кишенский мог заниматься частной практикой.

Через три года работы сверхштатным лаборантом Д. Кишенский получил командировку за границу с ученой целью на восемь месяцев (16 октября 1889 г.). Д. Кишенский посетил лионские и парижские больницы, но преимущественно их хирургические отделения. Морской воздух и морские купания широко использовались тогда для лечения «золотухи», различных местных проявлений туберкулеза и общей слабости детского организма. Для знакомства с постановкой лечения в «морских приютах» Д. Кишенский посетил Канны, где дети лечились 8 зимних месяцев.

28 февраля 1891 г. Дмитрий Павлович был перемещен с должности сверхштатного лаборанта на должность сверхштатного ассистента при той же клинике. Должность ассистента хотя и была сверхштатная, но было разрешено из сумм, отпускаемых на госпитальную хирургическую клинику, выплачивать содержание по этой должности в размере 1000 руб. в год. Прошло девять лет после получения диплома лекаря. Дмитрий Павлович принял решение уйти с клинической кафедры, 19 августа 1892 г. он был перемещен на должность сверхштатного, без содержания, помощника прозектора кафедры судебной медицины, а через два года был допущен к исправлению должности прозектора кафедры патологической анатомии (21 мая 1894). Д. Кишенский стал «исправляющим должность» прозектора, так как эту должность могли занимать лица, удостоенные степени доктора медицины, а он пока её не имел. Кафедру патоло-

гической анатомии в Московском университете возглавлял профессор И.Ф. Клейн (1837-1922), а с 1897 г. — профессор М.Н. Никифоров (1858-1915), которые стали учителями Дмитрия Павловича в патологической анатомии.

30 апреля 1894 г. на заседании Совета медицинского факультета Д. Кишенский успешно защитил диссертацию на степень доктора медицины и затем 31 мая этого года был утвержден в искомой степени Советом Московского университета [14]. Одновременно со службой в университете продолжалась его работа в ведомстве Императрицы Марии Федоровны. 2 апреля 1896 г. он был назначен врачом-консультантом по бактериологии при Московских заведениях этого ведомства и занимал эту должность до переезда в Одессу. В университете же Д. Кишенский в продолжении трех лет (1896-1898) читал студентам обязательный курс медицинской бактериологии [15].

В 1900 г. он добился командировки с ученой целью за границу на один год (с 1 сентября 1900 г.) с сохранением получаемого по службе содержания (в год: жалование — 1200 руб., столовых — 150 руб., квартирных — 150 руб.), и Министерство народного просвещения назначило пособие по сей командировке из сумм министерства: 500 руб. в 1900 г. и 1000 руб. в 1901 г. Во второй заграничной поездке он много внимание уделил немецким университетам. И если в 1889/90 гг. его интересовала клиника, то в 1900/01 гг. он знакомится с деятельностью институтов патологии: в Берлине, Лейпциге, Страсбурге, Фрейбурге и в Париже.

К моменту переезда в Одессу (в 1902 г.) Д.П. Кишенский был женат первым браком на дочери действительного статского советника Варваре Федоровне Свечиной, православной. У них была приемная дочь Антонина Петровна Свечина. В Одессе одновременно с заведыванием кафедрой патологической анатомии на медицинском факультете университета (медицинский факультет в 1920 г. стал самостоятельным вузом; ныне Одесский национальный медицинский университет) профессор Д. П. Кишенский работает в качестве прозектора в Старой городской больнице (в 1908-1912 гг.). Под его научным руководством под-

готовили диссертации врачи этой больницы Л.Г. Папков и М.Б. Станишевская.

Лев Григорьевич Папков (1868-1963) окончил Киевский университет в 1893 г. и после этого вернулся в Одессу, где работал в Старой городской больнице [16]; в 1909 г. защитил диссертационное исследование на степень доктора медицины о пневмонии при дифтерии. Мария Бальтазаровна Станишевская (1871-1937) получила высшее медицинское образование во Франции, подтвердила свой заграничный диплом в Московском университете (в 1900), затем работала в Одесской старой городской больнице. В 1913 г. в Новороссийском университете защитила диссертацию на степень доктора медицины о патологоанатомических изменениях в костном мозге при инфекционных заболеваниях, а в 1927 г. возглавила кафедру инфекционных болезней в Днепропетровском медицинском институте. О ней было рассказано на страницах 24 выпуска альманаха «Юго-Запад. Одессика» в статье о первых женщинах ученых-медиках Одессы [17].

Кроме того, докторские диссертации под руководством профессора Кишенского защитили три сотрудника кафедры патологической анатомии: М.М. фон Тизенгаузен, И.Е. Корнман и М.Н. Заевлошин. Барон Михаил Михайлович фон Тизенгаузен (1877-1944) окончил Московский университет и приехал в Одессу вслед за Д.П. Кищенским, чтобы занять должность помощника прозектора на кафедре у последнего. В 1910 г. защитил диссертацию об этиологии опухолей на степень доктора медицины в Новороссийском университете; с 1919 г. возглавлял кафедру патологической анатомии в Новороссийском университете [1, с. 272-273]. Иван Евгеньевич Корнман (1882-1944) окончил Новороссийский университет, работал помощником прозектора кафедры патологической анатомии; в 1913 г. защитил диссертацию об гемангиомах на медицинском факультете Новороссийского университета; с 1920 г. заведовал кафедрой общей хирургии в Одесском медицинском институте [18]. Михаил Николаевич Заевлошин (1886-1968) окончил медицинский факультет Новороссийского университета, работал сверхштатным лаборантом, а затем помощником про-

зектора кафедры патологической анатомии у Д.П. Кишенского. В 1919 г. в Новороссийском университете защитил докторскую диссертацию на тему о процессах возникновения в кишечнике; с 1923 г. заведовал кафедрой гистологии в Одесском медицинском институте [19].

Дмитрий Павлович Кишенский входил в группу профессоров медицинского факультета Новороссийского университета, по инициативе которых в 1910 г. были открыты Одесские высшие женские медицинские курсы [20]. 4 марта 1913 г. (фактически с 29 января 1913 г.) профессор Д.П. Кишенский стал ректором Новороссийского университета. Через три года Д.П. Кишенский снова был утвержден, согласно избранию, ректором опять же на три года (с 26 января 1916 г.), но после Февральской революции 1917 г. с должности ректора он был смещен (в марте 1917 г.).

В сентябре 1918 г. в Одессе было учреждено «Общество помощи воинам русской армии». Председателем этого Общества стал Д.П. Кишенский. Были открыты два лазарета и столовая, отпускавшая обеды «воинским чинам формирующейся ныне русской армии» [21]. В конце 1918 г. в Одессе утвердилась власть «белых» при поддержке французских войск. Однако в начале апреля 1919 г. прошла «французская» эвакуация. Она была плохо организована — немного гражданского населения смогло уйти с войсками, спастись от красного террора. Среди гражданских беженцев была семья Д.П. Кишенского, а с установлением советской власти в Одессе, в его отсутствие, профессор был уволен из университета приказом от 23 апреля 1919 г.

Сначала неизбежно был Константинополь, к тому времени оккупированный Антантой, а затем — в том же 1919 г. — Королевство сербов, хорватов и словенцев (с 1929 г. Королевство Югославия). Кишенские поселились в Белграде. Здесь профессор получил место врача - патологоанатома в прозекторе Общей государственной больницы («Опште државне болница»; с 1 августа 1919 г.) [22], которая давала ему определенный заработок на жизнь, а его супруга начала преподавать в Белградской консерватории.

Одновременно Дмитрий Павлович был консультантом по учебным делам при Управлении правительственного уполномоченного по устройству русских беженцев. Б.Б. Соколов в некрологе Д.П. Кишенского следующим образом охарактеризовал эту его вторую работу: «Кто из русских в Югославии — до переезда в Прагу проф. Кишенский жил здесь — не помнит маленького флигелька-лачуги в глубине двора Русской миссии в Белграде, где в убогой комнатке, ютился консультант по учебным делам, в чью компетенцию входила забота и надзор за образованием русской молодежи в Югославии? Летом в этой комнатушке ещё можно было работать, но зимой, во время мороза, жалкая железная печурка не могла спасти от волн холода, вливавшегося через промерзшие глиняные стены, оконце и ежеминутно открывавшуюся дверь. Здесь работал Дмитрий Павлович Кишенский. Зимой ему приходилось здесь сидеть и работать в пальто и шапке, принимая бесконечных посетителей, писать бумаги, составлять доклады.

Оборванная, полуголодная, нахлынула молодежь из эвакуированной Добрармии, всем им надо было помочь устроиться в университет и получить стипендию Государственной Комиссии. Дмитрия Павловича знали и любили сербы, и благодаря его подписи на удостоверении, принимали без всяких документов в университет. Но стипендии Государственной Комиссии (360 динар в месяц) едва хватало на пропитание, и Дмитрий Павлович неутомимо хлопотал, ходил повсюду, посещал влиятельных сербов, чтобы помочь русской молодежи. По его инициативе основано было «Общество помощи русской учащейся молодежи», в котором он принимал деятельное участие <...> В Государственной Комиссии, в Министерстве просвещения, в Красном Кресте, у частных лиц, всюду Дмитрий Павлович был бессменным ходатаем за русскую молодежь <...>

О себе он забывал совершенно. Из своих скромных средств он помогал всем, чью острую нужду не могли тотчас удовлетворить Государственная Комиссия или Об-во помощи русским учащимся.

Помню, однажды, привел он двух молодых людей к себе домой. Они были оборваны, в грязном белье, полном насекомых. Дмитрий Павлович дал им возможность вымыться, сжег их ужасное белье в печке и снабдил их чистым из своего скромного гардероба. Затем он помог им деньгами, пока не удалось им получить стипендии академической организации. Ни одного из своих молодых посетителей, которые его посещали на дому, он не отпускал, не накормив. Нужно ли говорить, как молодежь почитала и любила Дмитрия Павловича...» [23]

В Белграде профессор Д. П. Кишенский был среди инициаторов создания Русско-сербского медицинского общества (иногда его называли Русско-сербское общество врачей). Членами общества состояли и сербы, получившие высшее медицинское образование в Российской империи. Общество имело своей основной задачей охрану профессиональных интересов врачей-беженцев, находящихся на территории Королевства. В начале 1920-х гг. оно много внимания уделяло вопросам подтверждения образования, так как многие беженцы не имели при себе дипломов высших учебных заведений. Общество подтверждало их медицинские звания, выдавая соответствующие удостоверения, которые согласно постановлению министра народного здоровья, имели силу законных дипломов и являлись документами, дающими право получения службы как в гражданском, так и в военном ведомствах. Кроме того, общество выдавало соответствующие удостоверения лекарским помощникам, фармацевтам, студентам-медикам, зубным врачам, сестрам милосердия и другим лицам медицинского звания. До 1 января 1922 г. было выдано 180 удостоверений врачам. В некоторых случаях общество брало на себя труд приискания мест, рекомендаций, а также регулирования и некоторых других взаимоотношений. Общество много сделало для того, чтобы врачи-беженцы приобрели право частной практики в Королевстве СХС.

Другая сторона деятельности заключалась в научных заседаниях, которые в начале 1920-х гг. устраивались приблизительно каждые две недели. Они удовлетворяли на-

учные потребности членов общества. Заседания проходили в помещении управления Сербского Красного Креста, который брал на себя расходы по отоплению и освещению. Они посещались значительным числом как русских, так и сербских врачей. На заседаниях делались доклады и на русском, и сербском языках и обсуждались злободневные научные медицинские вопросы. В 1922 г. в Обществе было свыше 120 членов и в состав его правления входил профессор Д. П. Кишенский [24].

В 1923 г. Кишенские перебрались в Прагу. 21 апреля этого года в помещении «Русского кружка» был устроен банкет в честь уезжающего из Белграда Дмитрия Павловича [25]. Переезд смог состояться в связи с тем, что профессору предложили возглавить медицинское отделение учебной коллегии Комитета по обеспечению образования русских студентов. Этот Комитет финансировался в рамках «Русской акции» и основной целью его было помочь получить образование беженцам в высших учебных заведениях Чехословакии. Комитет был организован в ноябре 1921 г., после того как в Чехословакию (чаще через балканские страны) стал прибывать поток беженцев. Среди беженцев было много молодёжи, которая искала возможности окончить своё образование, прерванное гражданской войной.

Учебная коллегия же Комитета по обеспечению образования русских студентов выполняла административно-попечительские функции по отношению к учащимся. Члены учебной коллегии (профессор Д. П. Кишенский не только возглавлял медицинское отделение этой коллегии, но и входил в состав правления коллегии) вели контроль над учебными занятиями студентов, периодически представляя в правление учебной коллегии сводные данные об их успешности, участвовали в проверке учебного стажа молодых людей, желающих поступить в высшие учебные заведения, работали в бюро по трудоустройству окончивших вузы студентов, в дисциплинарном суде. Д.П. Кишенский был председателем медицинской комиссии (по обследованию здоровья неуспевающих студентов) и главным врачом Комитета по обеспечению образования русских студентов [26].

В 1923 г. в Праге организовано «Общество русских врачей в Чехословацкой Республике». Первое собрание Общества состоялось 28 марта 1923 г. Д.П. Кишенского не было среди членов учредителей, но он был избран почетным членом Общества 5 октября 1923 г., и уже 7 ноября этого же года присутствует в заседании Общества. В деятельности Общества русских врачей принимали участие как представители профессорско-преподавательских кругов — кроме Д.П. Кишенского Н.Е. Осипов (1877-1934), С.А. Острогорский (1867-1934), Г.Я. Трошин (1874-1938), В.А. Юревич (1872-1963), так и практические врачи. Число членов доходило до 70 человек (1928). Общество раз в месяц проводило заседания, на которых, наряду с практической медицинской деятельностью, обсуждались доклады научного характера. Общество оказывало материальную поддержку и помощь в устройстве на работу [27].

При Обществе русских врачей был создан Комитет по борьбе с туберкулезом. 27 октября 1932 г. в заседании Общества Д.П. Кишенский сделал доклад о деятельности этого Комитета. Создание Комитета в 1923 г. было связано с тем, что среди русских студентов отмечалась увеличение заболеваемости и смертности от туберкулеза. Это было вызвано следующими причинами: а) истощение вследствие недоедания, вследствие перенесенных болезней и ранений; б) неудовлетворительными жилищными условиями, особенно в общежитиях, где наблюдалась большая скученность.

Председателями Комитета по борьбе с туберкулезом последовательно были: Г.Я. Трошин (в 1923-1925 гг.), с 1925 г. — В.А. Юревич и с февраля 1930 г. — Д.П. Кишенский.

Последний провел исследование заболеваемости среди русских студентов высших учебных заведений с 1921-1922 гг. по 1928 г. включительно. По его данным, среди прошедших медицинский осмотр было выявлено 535 больных туберкулезом. Всего же, по данным Комитета по обеспечению образования русских студентов, было 3683 студента-стипендиата, но Д.П. Кишенский считал, что только около половины из них прошли медицинский осмотр. Исходя из сказанного,

заболеваемость туберкулезом среди русских студентов составляла приблизительно 29%.

В своей успешной деятельности Комитет по борьбе с туберкулезом был обязан пожертвованиям и пособиям. Так на помощь Комитету пришли русские организации, в первую очередь Русская академическая группа, Союз русских инженеров, Общество русских врачей и др. Каждый студент-стипендиат делал отчисление из своих стипендий по 20 крон в год (1923 и 1924 гг.). После же сокращений размеров студенческих стипендий взамен отчисления из студенческих стипендий Министерство иностранных дел стало выдавать Комитету ежегодно по 40 тысяч крон (в 1925, 1926, 1927 и 1928 гг.) и по 20 тысяч в 1929 и 1930 гг. В 1931 г., со времени очень большого сокращения Русской акции эта выдача субсидий Комитету прекратилась. В 1925-1926 гг. благодаря содействию Американского общества европейской студенческой помощи Комитет получил 23311 крон. Были и другие пожертвования. Главным делом Комитета была организация летних колоний в здоровой местности сроком, ввиду ограниченности средств, не более двух месяцев. Всего с 1923 г. по 1930 г. в колониях перебивало 538 человек. За эти восемь лет на колонии было израсходовано 657 тысяч крон. В колонии принимались студенты и студентки и их семьи, гимназисты и гимназистки, а также другие русские эмигранты. Принимались в колонии больные туберкулезом только в начальных стадиях развития процесса в легких, но не больные с активным и открытым туберкулезом. Приему подлежали также предрасположенные к туберкулезу.

Каждый колонист стоил Комитету около 600 крон в месяц, но с взрослых взималась плата по 500 крон в месяц, с детей – по 100-250 крон в месяц. За студентов и студенток деньги вносил Комитет по обеспечению образования русских студентов по 500 крон в месяц, несмотря на то, что в последнее время студенческая стипендия равнялось 450 крон в месяц и меньше. За гимназистов и гимназисток по 500 крон в месяц вносили русские гимназии. Значительное число лиц (около 25%) вносило лишь частичную плату (от 100-150 до 450 крон в месяц), а около 7-8% совершенно осво-

бождались от платы. Ежегодные отчеты Комитета по борьбе с туберкулезом свидетельствовали о громадной пользе колоний для здоровья колонистов. Многие, потерявшие способность к труду, истощенные тяжелой жизнью и постоянным недоеданием, возвращались из колоний окрепшими и способными продолжать учебную и трудовую жизнь.

Больных с активным и открытым туберкулезом Чешский Красный Крест (средства Министерства иностранных дел) помещал в санаториях. Комитет по борьбе с туберкулезом оказывал посильную помощь и этой категории больных, ассигнуывая им дополнительные денежные средства. На таких больных Комитет израсходовал более 60 тысяч крон. Кроме того, лечившимся в санаториях Комитет выдавал 50-60 крон ежемесячно в виде так называемых «карманных денег». Были и эмигранты, нуждающиеся в усиленном питании. И им Комитет выдавал ежемесячные пособия.

Подводя итоги многолетней деятельности Комитета, профессор Д. П. Кишпенский отметил, что создалось большое дело, послужившее на благо русским эмигрантам в борьбе с туберкулезом. Вместе с тем прекращение «Русской акции» и наступивший экономический кризис значительно сузили возможности Комитета по борьбе с туберкулезом, созданного по инициативе Общества русских врачей в Чехословацкой Республике [28].

В 1920-х гг. появилась идея проведения всеславянских съездов врачей. Первый такой съезд, который взялась организовать Польша, состоялся 26-29 мая 1927 г. в Варшаве. Он был открыт в аудитории старого университета, в весьма торжественной обстановке, в присутствии президента республики, членов правительства, дипломатических представителей и представителей города и университета. Главными участниками I Всеславянского съезда врачей были поляки, во главе с профессорами университетов Варшавы, Вильно, Кракова, Львова и Познани. Прибыли представители Болгарии, Чехословакии и Королевства сербов, хорватов и словенцев. СССР представлен не был, но на последнем собрании Съезда было зачитано приветствие от «славянских» научных обществ Советского Союза. Приеха-

ли делегаты от русских врачей в эмиграции и от украинской врачебной эмиграции, которые каждая в отдельности поставили вопрос о признании съездом их как представителей России и Украины соответственно, что не было принято. [29].

24 мая 1928 г. в Праге состоялся 1-й делегатский съезд членов учредителей «Объединения русских врачей за границей»: Общества русских врачей имени Мечникова во Франции, Русского медицинского общества в Берлине, Русско-сербского общества врачей в Югославии, Союза русских врачей в Болгарии, Русского медицинского общества в Великобритании и Общества русских врачей в Чехословакии. В архиве Д.П. Кишенского сохранился принятый тогда устав этого Объединения. В нем обозначены цели Объединения: 1) взаимопомощь русских врачей эмигрантов; 2) защита интересов русских врачей эмигрантов в тех случаях, когда это является непосильным для местных объединений. Для достижения этих целей Объединение: 1) входит во всевозможные международные ассоциации врачей по возможности в качестве самостоятельной и равноправной национальной единицы; 2) организует кассы взаимопомощи и бюро труда; 3) отстаивает интересы своих членов как перед общественным мнением, так и перед правительственными инстанциями лично, а также и через те международные ассоциации, в которые оно входит. Местопробыванием Объединения бал определен Париж. Правлением Объединения стало правление Общества русских врачей имени Мечникова во Франции [30]. Общее число русских врачей в Зарубежной России достигало до 2000.

Д.П. Кишенский принимал активное участие не только в деятельности и начинаниях Общества русских врачей в Чехословацкой Республике. Он был членом Русской академической группы в Чехословакии. Естественное стремление русской ученой эмиграции к профессиональному объединению привело к тому, что в 1920-х годах в 14 странах образовались такие группы. Эти академические организации стали средоточием как профессиональных, так и на-

учных интересов ученой эмиграции и её забот о русских студентах. По отношению к правительственным учреждениям в различных странах им удалось занять официальное положение. Благодаря этому они смогли оказать русской молодежи содействие в завершении высшего образования.

В 1921 г. академические группы объединились, образовав «Союз академических организаций за границей» с правлением в Праге. Для направления деятельности Союза стали собираться съезды делегатов академических групп. Первые три съезда русских академических организаций за границей прошли в Праге (1921, 1922 и 1924 гг.). Профессор Кишенский был членом Третьего съезда представителей русских академических организаций (25 сентября – 2 октября 1924 г.), который впервые был посвящен не только организационным вопросам, но и делались доклады на научные темы. Четвертый съезд прошел в 1928 г. в Белграде, но Д.П. Кишенского не был его участником. Он принял участие в V Съезде представителей русских академических организаций, который состоялся 14-21 сентября 1930 г. в Софии (Болгария).

В начале 1930-х гг. Д.П. Кишенскому уже за 70, чехословацкое правительство предоставляло денежные пособия престарелым супругам — профессору Кишенскому, а после его кончины вдове — В.Ф. Кишенской [31]. Скончался Дмитрий Павлович в Праге 7 ноября 1934 г. Вслед за ним скончалась его супруга Варвара Федоровна Кишенская (1872 - 14 октября 1937, Прага). Они были похоронены на пражском Олышанском кладбище — участок №18, могила №98.

Литература:

1. Васильев К.К. Медицинский факультет Новороссийского университета. 1900-1920. Одесса: Optimum, 2008. – 403 с.
2. Золотарев А.Е., Ильин И.И., Луки Л.Г. Биографический словарь профессоров Одесского медицинского института имени Н.И. Пирогова. (1900-1990). Одесса: Маяк, 1992. – С. 135.
3. Шепельська І.В. Кишенський Дмитро Павлович. Професори Одеського (Новоросійського) університету: Біографічний слов-

ник. Т. 1: Ректори. Одеса: Астропринт, 2000. – С. 56-58; видання друге, допов. Одеса: Астропринт, 2005. –С. 57-59.

4. Волков В.А, Куликова М.В. Российская профессура. XVIII - начало XX в. Биологические и медико-биологические науки. Биографический словарь. СПб.: РХГИ, 2003. - С. 228-229.

5. Литвищенко С. Руски лекари у Србији и Црној Гори. Београд, 2007. - С. 132.

6. Нувахов Б.Ш., Крылов-Толстикович А.Н. Верность клятве Гипократа. Элита русской медицины XVIII - начала XX столетий. Краткий медицинский биограф. словарь. М., 2007. - Т. 1: А-Л. - С. 324.

7. Васильев К.К. Кишенский Дмитро Павлович // Енциклопедія Сучасної України. – К., 2013. - Т. 13. - С. 121.

8. Профессора Одесского национального медицинского университета (1900-2015). Биографический словарь. Одесса, 2016. - С. 129.

9. Васильев К.К. Из истории отечественной патологической анатомии: [О проф. Д.П. Кишенском] // Международная конференция «Актуальные вопросы морфологии», посвященная памяти академика, лауреата Государственной премии Украины, профессора Сморгача Сергея Андреевича: Сб. науч. работ. Тернополь, 6-7 мая 1996 г. Тернополь, 1996. - Т. 1. - С. 128-130.

10. Общий гербовник дворянских родов Всероссийской империи, начатый в 1797 году. СПб., 1801. - Часть 6. - Л. 57-57об.

11. Чернявский М.П. Генеалогия господ дворян, внесенных в родословную книгу Тверской губернии с 1787 по 1869 годы. - Тверь, 1869. - Л. 95.

12. Центральный государственный архив г. Москвы. Отдел хранения документов до 1917 г. - Ф. 418. - Оп. 292. - Д. 139. - 23 л.

13. Синицын А.А. Из воспоминаний старого врача // Русская старина. - 1912. - Т. 152. - С. 93-107, 416-422, 667-673; 1913. - Т. 154. - С. 495-659; Т. 155. - С. 140-146.

14. ЦГАМ ОХД до 1917. - Ф. 418. - Оп. 63. - Д. 220. - 5 л.

15. Державний архів Одеської області (ДАОО). - Ф. 45. - Оп. 18. - Д. 102. - Л. 1-7.

16. ДАОО. - Ф. 45. - Оп. 20. - Д. 110. - 26 л.

17. Васильев К.К. «Академики в чепще»: женщины ученые-ме-

дики Одессы // Юго-Запад. Одессика. Одесса, 2018. - Вып. 24. - С.183-197.

18. Васильев К.К. Корнман Иван (Ганс-Фридрих-Вильгельм) Євгенович // Енциклопедія Сучасної України. К., 2014. - Т. 14. - С. 533.

19. Васильев К.К. Засвлошин Михайло Миколайович // Енциклопедія Сучасної України. - Київ, 2010. - Т. 10. - С. 107-108.

20. Васильев К.К. К истории высшего женского медицинского образования в России // Советское здравоохранение. - 1985. - № 3. - С. 69-72.

21. ДАОО. - Ф. 42. - Оп. 35. - Д. 2853. - Л. 17.

22. Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ). - Ф. 6113. - Оп. 1. - Д. 1. Л. 8.

23. Соколов Б.Б. Проф. Д.П. Кишенский — друг молодёжи // Россия и славянство. - 1934, март. - № 230.

24. Русско-сербское общество врачей // Новое время (Белград). - 1923, 27 января, - № 527.

25. 21-го числа <...> // Новая русская книга. - 1923. - № 5-6. - С. 48.

26. Центральный государственный архив в Праге. - Фонд Комитета по обеспечению образования русских студентов в Чехословацкой Республике. - Коробки 5, 16, 20.

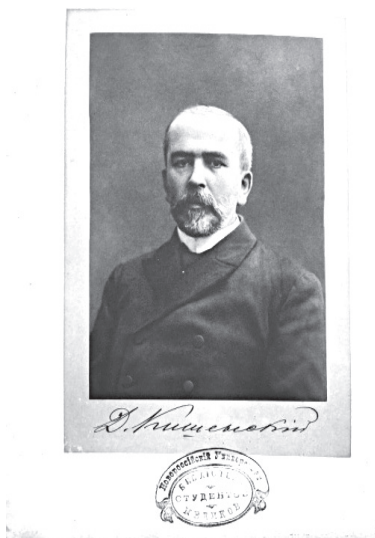
27. ГАРФ. - Ф. 6113. - Оп. 1. - Д. 22. - Л. 1-15об.

28. ГАРФ. - Ф. 6113. - Оп. 1. - Д. 21. - Л.7-12.

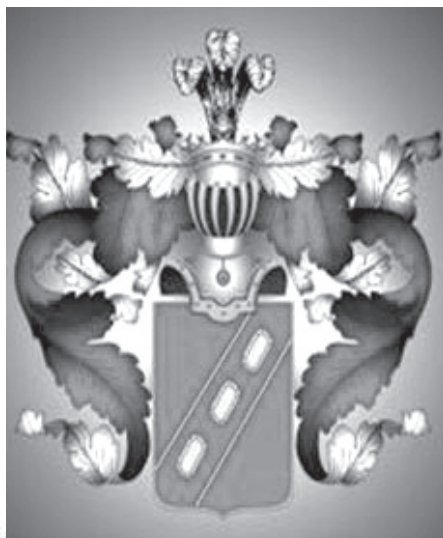
29. ГАРФ. - Ф. 6113. - Оп. 1. - Д. 23. - Л. 1-4об.

30. ГАРФ. - Ф. 6113. - Оп. 1. - Д. 20. - Л. 13об.

31. Dokumenty k dějinám ruské a ukrajinské emigrace v Československé republice (1918-1939). - Praha, 1998. - S. 174,177, 179, 182, 186.

Д.П. Кишенский.

Герб Кишенских

Православный крест над могилой супругов Кишенских.
Фото автора 1995 г

*Микола Михайлуца,
доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри українсько-
знавства, історико-правових та мовних дисциплін ОНМУ*

**ВІД ІСТОРІОГРАФІЇ ВІЙНИ ДО АКВАРЕЛІ:
ТРАНСФОРМАЦІЇ ЖИТТЄВОЇ МУДРОСТІ
(ДО 85-РІЧНОГО ЮВІЛЕЮ ПРОФЕСОРА
ОЛЕКСАНДРА ІВАНОВИЧА КРАСЮКА)**

Історична наука на півдні України, і зокрема в Одесі, на переломі суспільного життя та історичної свідомості в часи перебудови другої половини 1980-х рр. і в процесі «параду суверенітетів» союзних республік переживала трансформації як організаційного, так і сутнісного характеру. Ломка старих стереотипів в середовищі «мудреців, які пишуть на замовлення грошового мішка» (в на-

шому випадку, ідеологічного патрона в особі КПРС), привела до пошуку різних способів переходу від заідеологізованого історичного інтерпретування до правдивого історіописання. Ті, хто пройшли шлях ломки принципів, розуміють, про що йдеться, хоча зі старшого покоління істориків вже, на превеликий жаль, мало хто залишається з нами. Більшість - лише у пам'яті...

Більшість з них відійшли від справ разом з відживаючим політико-ідеологічним ладом, за рідкісним винятком, не намагаючись захищати систему, що їх породила. Навпаки, деякі з сонму кліографів – служителів колишньої влади, не бажаючи залишатися явними апологетами компартійної історичної думки (якщо така була думкою!), знайшли в собі

сміливість або відмовитися від явних псевдосуджень й історичних міфів, або виявили здорові потенції до перегляду низки своїх поглядів, висновків чи ідеологічних кліше, висловлених ними раніше. Це, поза сумнівом, викликає водночас і повагу, і розуміння перманентних трансформацій світоглядних орієнтирів людини й засвідчує непорушність істини про динамічність як наукового пізнання, так і самого процесу буття.

У рубіжних 80-90-х роках минулого століття автору цих рядків довелося працювати з двома відомими на півдні України істориками, яких можна віднести до числа тих, хто намагався виявити в собі здатність до перегляду власних, вельми усталених поглядів на історію Другої світової війни (радянсько-німецької), т.зв. Великої Вітчизняної війни на Одещині, – професором Серафимом Андрійовичем Вольським і професором Олександром Івановичем Красюком.

На знак щирої подяки за надану неоціненну допомогу в розумінні образу і сутності історичного дослідження, у становленні торжества наукового кредо типу «Homo historicus», за мудрість у пізнанні способів і методик препарування нашого минулого бачимо необхідність розповісти про одного з шанованих мною старших колег, товаришів-науковців в цій статті. Мова йтиме про Олександра Івановича Красюка, який здійснював наукове керівництво моєї кандидатської дисертації упродовж 1987-1990 рр., багато років працюючи завідувачем кафедри в Одеському інституті інженерів морського флоту (тепер – ОНМУ).

Олександр Іванович, доктор історичних наук, професор, академік, історик і історіограф радянського партизанського та підпільного руху в СРСР в роки радянсько-німецької війни 1941-1945 рр., і сьогодні у свої 85 років творча й різностороння людина!

Красюк О. І. народився 15 грудня 1933 р. у Грозному в родині терського козака. У горах і ущелинах Чечено-Інгuşетії родина Олександра Івановича переховувалася від розкуркулення, колективізації та репресій з боку сталінського режиму. Дід його був отаманом Терекського козацтва в м. Прохладний (Кабардино-Балкарська АРСР), а дядько – адмірал

Головко А.Г., в роки радянсько-німецької війни командував Північним флотом.

Закінчивши середню школу, Олександр Красюк навчався в ремісничому училищі, працював на заводі, служив у групі військ Радянської армії у Німецькій Демократичній Республіці, упродовж 1955-1963 рр. перебував на різних посадах в комсомолі. Згодом О.І. Красюк був обраний на посаду асистента кафедри історії КПРС Одеського політехнічного інституту. З 1966 р. перебував на партійно-ідеологічній роботі в Одеському міськкомі партії, але незабаром, у зв'язку з виконанням дисертаційної роботи, повернувся до викладацької діяльності у стінах інституту. У цей час вийшла низка його статей, присвячених історії боротьби комсомолу і молоді Одещини в роки Великої Вітчизняної війни [1]. Завдячуючи природній наполегливості і працелюбству молодого науковця, успішний захист його кандидатської дисертації відбувся 1970 р. в Спеціалізованій раді при Одеському держуніверситеті ім. І.І. Мечникова. За чотири роки Олександра Івановича було обрано на посаду доцента у тому ж Одеському держуніверситеті. З осені 1977 р. історик був направлений на лекторську роботу відділу пропаганди та агітації Одеського обкому КПУ.

У вересні 1984 р. О.І. Красюк очолив кафедру історії КПРС Одеського інституту інженерів морського флоту. Здібний організатор, принциповий і вимогливий керівник колективу кафедри, він систематично працював над теоретичним рівнем і вдосконаленням навчального процесу. У рамках Товариства «Знання» Олександр Іванович виступав з лекціями серед населення підприємств і установ Одеси й області на ідейно-політичну та військово-історичну тематику.

Багаторічна наукова робота О.І. Красюка увінчалася успіхом, і в лютому 1984 р. вийшла його монографія «Сторінки героїчного літопису. Деякі питання історіографії партизанського руху в СРСР» [2]. У 1987 р. в Інституті історії партії при ЦК Компартії України він захистив докторську дисертацію з проблем історіографії Великої Вітчизняної війни, а за два роки йому було присвоєно звання професора.

З точки зору методологічних основ історіографії партизанського руху в СРСР проф. Красюк О.І. розвивав традиції українських вчених радянського періоду: М.І. Супруненко, В.І. Клокова, В.І. Кучера, В.М. Нем'ятого та ін. Враховуючи історичний час, який був пронизаний фальсифікацією історичного минулого, ідеологічними штампами, глорифікацією та гіперболізацією ролі комуністичної партії тощо, дослідник намагався чуйно і уважно ставитися до мемуарної літератури, відповідально використовувати доступні на той час для дослідника архівні матеріали і документи спецслужб, щоденники та листи як румунських і німецьких, так і радянських комбатантів.

Серед перших Красюк А.І. зробив спробу узагальнити проблеми історіописання радянського партизанського руху в масштабах СРСР, повернуv із забуття низку імен видатних героїв, фактично здійснив спробу систематизувати дані про чисельний склад партизанських загонів і груп на Одещині, в тому числі й загиблих, визначивши їх особистий внесок у боротьбу з ворогом. Зібрані проф. Красюком О.І. статистичні матеріали, наскільки це було можливим у підконтрольній з боку КДБ царині закритих архівних фондів, критично проаналізовані, оцінені й поряд з висновками про стан партизанського і підпільного руху в Одеській області увійшли до багатьох фундаментальних видань [3].

Формування наукового кредо дослідника відбувалося під впливом його вчителів, відомих радянських вчених: Ю.А. Жданова, П.П. Лопати, І.Ф. Кураса, В.А. Нем'ятого, А.Ф. Юденкова, С.А. Вольського та ін. Професор Красюк О.І. поєднував наукову діяльність зі значною політичною и пропагандистською роботою: працював у відділі науки и навчальних закладів Одеського міськкому КПУ (1966-1968), лектором Одеського обкому партії (1977-1984), радником губернатора Одеської області (1996-1998), радником мера Одеси (1998-2005). Будучи головою Ради кафедр суспільних наук, історик багато сил и уваги віддавав науково-організаційної та громадської роботи. На початку 1990-х рр. О.І. Красюк завідував кафедрою історії та політології, а після реорганізації суспільних кафедр в Одеському «водному» працював на по-

саді професора кафедри філософії і політології до 1995 року.

Протягом 1987-2002 рр. О.І. Красюк був членом спеціалізованої вченої ради при Одеському національному університеті ім. І.І. Мечникова, у лекційній пропаганді подовжував тісно співпрацювати з республіканським і Одеським обласним товариствами «Знання». Вимоги перебудовного часу, різноманіття дослідницьких інтересів, допитливий розум знаходили реалізацію наукових поглядів не тільки в монографічній літературі історика [4], але і в численних історико-краєзнавчих проектах [5], пізнавальних та повчальних книжечках [6], історико-публіцистичних статтях та рецензіях на сторінках періодичних видань України. О.І. Красюк є академіком Міжнародної академії духовної єдності народів світу, довгий час очолював філію цієї академії на півдні України, в Одесі. Він нагороджений трьома медалями, відзнаками та почесними грамотами.

85-річний ювілей професор Олександр Іванович Красюк зустрічає у ритмі! Такий же моторний, живий та енергійний, яким його пам'ятають з 1985-го. Скільки ідей для майбутніх книжок, скільки сюжетів, щоби увічнити образом у маслі чи акварелі пречудові миттєвості оточуючого нас світу на полотні, стільки спостережень за людьми. Олександр Іванович цікава й різностороння людина. Кілька десятків років назад захопився малюванням, свої картини дарує друзям і рідним на пам'ять. Цікаві історичні сюжети - від богатирів до окупованої Одеси, намальовані маслом реалістичні гірські пейзажі й ущелини Кавказу, натюрморти - все це експресивне за характером, часом пронизане філософським осмисленням образами минулого й сучасного.

Передовсім, для Олександра Івановича є цікавим і неоціненним досвід спілкування з онуками і правнуками, можливість насолоджуватися життям, пам'ятуючи один із афоризмів його земляка й друга горця Ахмадшаха: «Минуле залишилося у минулому, майбутнє невизначено, секрет і смисл усвідомлення - насолоджуватися миттю!» [7. 125]. От і виходить, кожна мить для професора О.І. Красюка - Цінність! Лише за останні кілька років написано до двох десятків книжок, з яких лише одна присвячена суто історії, реш-

та - це філософсько-естетичне «копання» у собі, в інших, намагання словом «подолати» Мудрість. Так, 2015 року вийшла книга Шахбана Ахмадшаха «Сокровищниця мудрости», в якій зібрані думки й афоризми, присвячені людині, її праці, поведінці, інтелекту, сімейному життю тощо. Зі всього багатства, яким наділила поета природа, афоризми і роздуми про філософію життя і любові. Авторству Олександра Івановича належить солідна вступна стаття, таке собі Слово про поета і друга, яке торкає читача своєю любов'ю до ближнього, дружніми почуттями взаємоповаги і мудрості [7. 5-43].

Окремим цікавим і захоплюючим жанром, в якому останні роки працював науковець, є детективно-документальний роман. З часом біль від трагедії «Адмірала Нахімова», утихнувши, породила різні суперечки і версії щодо її причин. О.І. Красюк запропонував свою версію катастрофи у Цемеській бухті у книзі «Сокровища залізного саркофага» (2014) [8]. Дослідник вибудовує роман за своєрідною формулою, на кшталт того, що пароплави і кораблі, як і люди, мають свою історичну біографію: народження, характер, «хвороби»; вони живуть працюють і вмирають... так і «Адмірал Нахімов», колишній «Берлін» – шпитальне судно військово-морських сил нацистської Німеччини...

Позаминулого року у поважному одеському видавництві «Астропринт» вийшла науково-фантастична повість О.І. Красюка «Золотий ореол Пальмири» [9]. Вочевидь, під впливом спілкування з онуками, і з великою любов'ю до нащадків, книга написана у формі наукової фантастики про схожих на людей інопланетян. Спостереження за сучасною молоддю спонукали автора вкласти в уста персонажів повісті «бажані людські якості», завдячуючи яким люди Землі стануть трішечки добрішими, людянішими, кращими. Не обмежуючи себе у потрактуванні теорій про життя за межами Земної цивілізації, адже книга написана у гумористичному дусі і спрямована на широкий загал, О.І. Красюк розглядає Всесвіт в єдності, цілісності світобудови, причин і наслідків, як всеосяжну і всепоглинаючу субстанцію, в якій усі процеси і закони діють раціонально й зі

смыслом. Проте історик залишається істориком, локації в просторі, в яких відбуваються події, - це цілком реальні історичні локації Одеси, відомі з дитинства кожному читачеві міста: Привоз, катакомби, Шкодова гора, Приморський бульвар...

Книга не закінчується нав'язливими моралізаціями, хоча з висоти своїх років, автор міг би собі це дозволити. Навпаки, Олександр Іванович шле посил до мислячої молоді, який, нам думається, буде принагідним навести в оригіналі: «Действительно, наша жизнь резко ограничена во времени, если иметь в виду бесконечность веков. Но она безгранична в нашем сознании. Пока мы думаем, мечтаем, движемся, путешествуем в другие миры – мы живем, наслаждаемся природой. Дети, юноши, молодые люди, спешите войти в собственную мечту, сказку жизни. Если даже она от вас убегает, все равно старайтесь без устали ее догонять» [9. 158].

На цих простих, однак важливих словах можна було б і завершити, бажаючи на останок Ювіляру міцного кавказького здоров'я, аби рухаючись по визначених шляхах, виконати своє призначення у Всесвіті.

З вдячністю за товариські й мудрі поради, проф. Микола Михайлуца.

Література:

1. Красюк А.И. Молодежь в подпольно-партизанской борьбе юга Украины 1941-1945 гг. // Некоторые теоретические вопросы коммунистического строительства. Одесса, 1965; Красюк О.І. Діяльність комсомольських організацій промислових підприємств Одеси в період героїчної оборони міста (серпень-жовтень 1941 р.) // Наукові праці аспірантів Київського державного ун-ту. № 40. К., 1970; Красюк А.И. Ленинский комсомол – боевой помощник КПСС в годы Великой Отечественной войны. М., 1973.
2. Красюк А.И. Страницы героической летописи. Вопросы историографии партизанского движения в годы Великой Отечественной войны. М., 1984.
3. Красюк А.И. Современная советская историография всенародной борьбы в тылу врага // Во главе нерушимого братства. М.,

1985; Красюк А.И. Вклад советской историографии периода Великой Отечественной войны в обобщение опыта организации всенародной борьбы в тылу немецко-фашистских захватчиков // УІЖ. 1987. № 5; Красюк А.И. Всенародная борьба в тылу врага: анализ состояния историографии. М., 1988.

4. Красюк А., Кязимова Г., Серов І. Об истории немецких колоний на юге Украины. Одесса, 1988; Красюк А.И. Формирование политической зрелости морских кадров. Одесса, 1988; Красюк А.И. Масонство в веках: правда и вымысел. Рим, 2002 (на итал. яз.); Красюк А.И. Их подвиги бессмертны. Одесса, 2011.

5. Кузница морских кадров. Одесса, 1990; История Одесского водопровода (1873-1993). Одесса, 1993; История Одесского нефтеперерабатывающего завода (Лукойл): годы, люди, труд. Одесса, 1997.

6. Медицинская поучительная словотерапия. Великие исцелители о путях выздоровления. Одесса, 2006; Очевидное-Невероятное. Одесса, 2006; Eminent Life. India, 2007; Жизнь и приключения Искандера Сезама в двух частях: I часть: «Жизнь во сне и наяву». Одесса, 2007, II часть: «В поисках утраченного «эликсира жизни». Одесса, 2009; Жало мудреца. Одеса, 2013; Загадки-отгадки плюс стихотворения и рассказы. Для детей дошкольного возраста. Одесса, 2015.

7. Див.: Ахмадшах. Сокровищница мудрости: Мысли и афоризмы одессита, аварского поэта Дагестана о современном мире человека. Одесса: Астропринт, 2015.

8. Красюк А.И. Сокровища железного саркофага: детективно-документальный роман. Одеса, Астропринт, 2014. 256 с.

9. Красюк А.И. Золотой ореол Пальмиры: научно-фантастическая повесть. Одесса: Астропринт, 2017. 160 с.

*Анатолий Дубовик (Днепр),
краевед, историк анархизма и махновского движения*

МАРИЯ ПРОДАН И АНАРХИСТЫ ЕКАТЕРИНОСЛАВЩИНЫ

В последних числах августа 1908 г. в Екатеринославе и селе Гуляйполе прошли аресты членов «Гуляй-польской группы вольных хлеборобов анархистов-коммунистов», которые уже два года вели вооруженную борьбу с имперским правительством. Полиции удалось арестовать Нестора Махно, Назара Зуйченко, Филиппа Онищенко и других анархистов-боевиков. Руководителям группы Вольдемару Антони и Александру Семенюте удалось скрыться из Екатеринославской губернии, да несколько рядовых гуляйпольских анархистов остались на свободе, прекратив на время активную революционную деятельность. В 1909–1911 гг. члены группы предстали перед военными судами, большинство из них получили смертный приговор или каторгу. Были повешены Егор Бондаренко и Шмерко Хшива, не дожидаясь казни, покончил с собой Клим Кириченко, умер в тюрьме Иван Левадный, погиб при аресте Прокопий Семенюта [1. 133–135].

Главную роль в разгроме «вольных хлеборобов» сыграл пристав 4-го стана Александровского уезда Антон Караченцев - «гуляйпольский Шерлок Холмс», как назвал его исследователь 1920-х гг. Г. Новополин. Поздним вечером 22 ноября 1909 г. А. Караченцев был убит в центре Гуляйполя. Стрелявший в него мужчина скрылся. Это покушение осталось нераскрытым, никто из его участников не был арестован. В кругах анархистов знали, что террористический акт был организован А. Семенютой, догадывалась об этом и полиция. Знали и о том, что содействие А. Семенюте в его подготовке оказывал В. Антони. Имя еще одной участницы Марии Продан долгое время оставалось неизвестным. До сих пор единственными опубликованными сведениями о М. Продан остаются воспоминания В. Антони [2] и краткое упоминание в книге В.Ф. и А.В. Белашей [3. 17]. Это неуди-

вительно, поскольку М. Продан не играла заметной роли в анархическом движении начала XX века. Однако интерес к истории (и предыстории) махновского движения заставляет обращать пристальное внимание на многих представителей массы рядовых участников революционного движения, так или иначе связанных с жизнью и деятельностью Нестора Махно. Одной из этих многих и является главная героиня статьи.

Мария Софроновна Продан родилась 3 марта 1891 г. в семье гуляйпольского крестьянина Софрона Никоновича Продана и его жены Феодосии Григорьевны [4]. Когда девочка подросла, ее отправили в Екатеринослав, – учиться швейному ремеслу. Точное время приезда Марии в губернский центр не установлено, известно лишь, что к осени 1906 г. она проходила курс в местной профессиональной школе [5. 310].

К этому времени Екатеринослав был главным центром анархического движения (наряду с Одессой). Летом 1906 г. «Екатеринославская группа рабочих анархистов-коммунистов» (ЕГРАК) насчитывала несколько сотен активистов, с которыми были связаны огромные массы сочувствующих; подпольная работа велась под руководством таких выдающихся пропагандистов и организаторов, как Николай Рогдаев, Владимир Стрига, Сергей Борисов, Леонид Виленский, Федосей Зубарь (Зубарев) и др. [6]. Петр Аршинов, один из активнейших членов ЕГРАК, вспоминал о деятельности екатеринославских анархистов: «Не было [...] дня, чтобы от их рук не падал тот или иной агент правительства. В Кайдаках, на Чечеловке и особенно у нас на Амуре [7] полиция была буквально разгромлена оружием анархистов. На Амуре полиция менялась неоднократно, но всякий раз, когда на место убитых околоточных и городских из Екатеринослава присылали новых – последние на второй или третий день оказывались уже убитыми. Был момент, когда полицейские отказывались служить на Амур. Июль, август и сентябрь месяцы [1906 г. – А.Д.] революционный Амур жил совсем без властей. На полотне железной дороги близ Днепра каждый вечер собирались рабочие массовки, где свободно лилось

революционное слово анархистов и других партий. Это был поистине редкостный период безвластия, период полной свободы...» [8. 9–10].

Воспоминания П. Аршинова подтверждают и другие современники-мемуаристы, например, идеолог и лидер эсеровского максимализма Г. Нестроев: «Рабочие этого города и его окрестностей самые боевые рабочие из всей российской трудовой массы. Ни один город не выделил такой массы террористов и экспроприаторов, как Екатеринослав. Начиная с организованной и планомерной всеобщей стачки 1903 г. и кончая октябрьскими и декабрьскими днями [1905 г. – А.Д.] (...), екатеринославские рабочие стояли во главе русской революции. Ни на одну местность не падает столько вооруженных столкновений и смертных казней. Смелость, предприимчивость и бесстрашие, – такова характеристика этих рабочих, и пришлых, и местных, имеющих родоначальниками энергичных переселенцев» [9, с. 32]. Сильное влияние анархистов признавал и меньшевистский историк Б. Горев, называвший Екатеринослав городом, «... где существовала постоянная анархическая группа, ведшая пропаганду и агитацию среди рабочих (...), в котором анархисты после Белостока находили наибольший отклик в массах» [10. 13]. О мощи анархизма в Екатеринославе говорится и в документах, вышедших из правительственных кругов, – вот, например, характерное донесение екатеринославского губернатора А.М. Клингенберга директору Департамента полиции М.И. Трусевичу от 5 августа 1906 г.: «Вновь прошу Ваше превосходительство обратить особое внимание на Екатеринославское охранное отделение. Агентура среди анархистов-террористов ничтожна, внешнее наблюдение в предместьях города и на Амуре отсутствует, можно рассчитывать на целый ряд нападений и убийств, предотвратить которые внешняя полиция не может» [11].

Осенью 1906 г. власти перешли в контрнаступление, в рабочие предместья были введены отряды казаков и полицейских стражников. «Начались сплошные облавы, аресты и убийства среди дня мало-мальски подозрительных рабочих. Многие анархисты были схвачены или убиты при от-

стреле» [8. 10]. Многие скрылись за границу или в другие регионы страны. Несмотря на тяжелые потери, ядро ЕГРАК уцелело. Более того, анархическое движение распространялось из Екатеринослава и по другим местностям: к концу 1906 г. «анархические группы были в каждом городе, на каждом большом заводе» [8. 5]. Это свидетельство П. Аршинова вполне справедливо в масштабах Екатеринославской губернии, где анархисты действовали практически во всех городах и местечках (Александровск, Бахмут, Гришино, Желтые Воды, Каменка, Луганск, Мариуполь, Никополь, Новомосковск, Павлоград, Юзовка и др.), а также во множестве сел, в т.ч. в ставшем позже знаменитым Гуляйполе.

По нашим подсчетам, среди членов ЕГРАК действительно было до 80% рабочих [6]. Этот факт признавали даже тогдашние социал-демократы, обычно пренебрежительно отзывавшиеся об анархистах как о сборище «мелкобуржуазных элементов», «босяков» и «уголовников», – так, уже упоминавшийся Б. Горев, говоря о типичном екатеринославском анархисте, называет его «заводским рабочим-боевиком» [10. 23]. Однако идеи безгосударственности проникали и в другие социальные группы: к концу 1906 – началу 1907 гг. в Екатеринославе существовали анархические кружки, состоявшие из солдат местного гарнизона [12], студентов Высшего горного училища [13], учащихся средних и низших учебных заведений.

В последнем случае анархистами чаще всего становились дети тех же рабочих. Известно, например, о небольшой группе учеников Нижнеднепровского железнодорожного училища, в которую входил Дмитрий Лебедь, будущий крупный государственный чиновник сталинских времен [14. 491]. Один из молодежных анархических кружков организовал зимой 1907 г. реалист Всеволод Дикой, дворянин, сын инспектора городских училищ, к которому присоединились гимназисты Владимир Вощинский и Владимир Рейх, ученик железнодорожного училища Александр Кочетков [11]. На первом собрании, состоявшемся 16 февраля, кружок принял название «Лига свободных стрелков» и определил направления будущей работы: 1) саморазвитие

своих членов и 2) пропаганда анархических идей среди учащейся молодежи, а также солдат, главной силы будущего восстания.

«Лига свободных стрелков»... Духом вестерна веет от этих слов, и вряд ли случайно. Подростки начала века зачитывались романами Фенимора Купера и Майн Рида, а «стрелки» и были подростками: к моменту образования кружка Дикому и Рейху было по 16, Вощинскому и Кочеткову – по 15 лет. Но действовать они решили по-взрослому. Трижды в неделю проводились собрания, на которых изучались книги по теории анархизма, – очевидно, это были издания Московской группы анархистов «Свободная коммуна», явочным порядком отпечатанные летом 1906 г. и в большом количестве доставленные в Екатеринослав [15. 59; 6]. На собраниях обсуждались планы пропагандистской деятельности, но их реализация упиралась в отсутствие денег. Справиться с этим затруднением «свободные стрелки» решили методом, практиковавшимся их старшими единомышленниками: совершить вооруженное ограбление или, как говорили в те времена, экспроприацию. Около 27–28 февраля Дикой и его товарищи, вооружившись взятыми у родителей и одноклассников револьверами, явились в магазин Витмана и потребовали дневную выручку. Однако Витман оказался человеком решительным и подготовленным к визитам непрошенных гостей: он начал стрелять первым, правда – в воздух. На шум сбежались приказчики, и экспроприаторам пришлось бежать. Эта неудача не повлияла на продолжение кружковых собраний, а новые экспроприации Дикой решил проводить после тщательной подготовки [11].

В это время ЕРГАК восстановилась после арестов и провалов предыдущего периода. К марту 1907 г. рабочие группы и федерации анархистов действовали на Трубном и Брянском заводах, в Екатеринославских железнодорожных и Нижнеднепровских вагонных мастерских, на заводах Шоуар и Эзау и других предприятиях. Главным событием политической жизни этого периода стало открытие Второй Государственной Думы, на которую либералы и социал-демократы возлагали огромные надежды. Екатеринославские

анархисты начали яростную кампанию против парламентских иллюзий трудового населения. На заводах города прошли массовые митинги, принимавшие резолюции протеста «антирабочим выступлениям социал-демократов» и заявлявшие об отрицании таких учреждений, как «Дума, Парламент, всякие, якобы, «свободы» при современном строе насилия, гнета и эксплуатации» [16. 329, 332-334].

На Брянском заводе волнения рабочих вылились в стачку, подавленную войсками; в ответ анархисты застрелили помощника директора Анатолия Мылова [17]. Организатор покушения Самуил Бейлин был арестован 4 апреля 1907 г., но при конвоировании в участок отбит боевиками [18; 19. 185]. Одним из результатов весенней кампании анархистов стал развал местной социал-демократической организации: в сентябре 1907 г. Екатеринославский комитет РСДРП сообщал редакции заграничной большевистской газеты «Пролетарий», что «...с мая в Екатеринославе практически не велась пропаганда, лекции рабочими не посещаются, большинство партийных рабочих кружков распалось, а выпуск листовок совершенно прекратился» [20. 35-36].

Вдохновленные всеми этими событиями, члены кружка Дикого решили расширить свою деятельность, а для начала – увеличить число «свободных стрелков». В середине марта 1907 г. в кружок были приняты гимназисты Виктор Дунаевский, Елена Горбунова, Таисия Синчук и Константин Чаленко, ученицы профессиональной школы Анастасия Афанасьева и Мария Продан [5. 311]. Вскоре Дикой составил текст обращения к военнослужащим с призывом «не подчиняться начальству» и «поддержать борьбу народа за свободу». Изготовив на гектографе несколько десятков экземпляров листовки, «стрелки» раздали их солдатам и разбросали по улицам в районе казарм. Однако пополнение кружка оказалось явно поспешным: Чаленко, посетив пару собраний, заявил, что не намерен принимать участие ни в какой «нелегалитине». Встревоженный Дикой не стал ждать его выхода из кружка и возможного доноса: 25 марта 1907 г. Чаленко был убит в садоводческом хозяйстве в окрестностях Екатеринослава. Труп был обнаружен на следую-

щий день, а уже 14 апреля полиция явилась за всеми «стрелками».

За много лет до дела об убийстве гимназиста Чаленко подобная история произошла в Москве, когда Сергеем Нечаевым и его товарищами был задушен студент Иван Иванов. В те патриархальные времена история Нечаева и Иванова прогремела на всю империю, привлекла всеобщее внимание, известнейшие авторы писали о ней очерки и даже романы. Теперь, в 1907 г., революционное насилие охватило всю страну, и смерть гимназиста оказалась не замечена никем, кроме родственников жертвы и его убийц, да немногих полицейских чиновников. Следствие было недолгим. Всю вину за убийство Дикой взял на себя. Витман опознал его, Кочеткова и Рейха как участников неудачного ограбления. Остальные члены кружка в один голос заявили, что анархистами не являются, ни в чем не участвовали, полученные для распространения листовки сожгли; никаких улик против них не имелось, и большинство «свободных стрелков» не только остались на свободе, но даже не были приобщены к делу «ввиду явной непричастности и малолетства» [5. 312]. Однако ставить финальную точку в раскрытом деле власти не спешили. Кочетков и Рейх были освобождены под подписку о невыезде до суда в начале 1908 г., Дикой же оставался в тюрьме под следствием еще в 1909 г., успев пройти две психиатрические экспертизы. Установить, что с ним было дальше, нам пока не удалось...

После ликвидации «Лиги свободных стрелков» Мария Продан продолжала жить и учиться в Екатеринославе (в полицейской переписке по делу Дикого она упоминается по-разному, как «Продан», «Проданко», «Продайко»). В городе она оставалась еще весной 1909 г., но наверняка навещала родное село. Это было время расцвета «Гуляйпольской группы вольных хлеборобов анархистов-коммунистов», которая вела активную боевую деятельность (покушения на полицейских, поджоги помещичьих имений и кулацких хозяйств, вооруженные нападения с целью захвата денег), пропагандистскую работу среди селян. Анархическое движение Гуляйполя складывалось из «групповиков» и

«массовиков» (это естественное разделение имело место во всех революционных партиях: менялись лишь названия, но не суть). «Групповики» вели борьбу словом и делом, подчинялись собственным коллективным решениям, в общем, составляли организацию; «массовики» более или менее последовательно разделяли анархические убеждения, участвовали в собраниях пропагандистских кружков, выполняли разнообразные поручения по хранению литературы или оружия, распространению листовок и т.п. «техники», но формально не принадлежали к группе и не были обязаны придерживаться ее постановлений. Считается, что в 1906–1908 гг. в Гуляйполе насчитывалось не менее 60 «групповиков» и более двух сотен «массовиков» [3. 13]. Скупые воспоминания о работе с последними оставил В. Антони: «Я проводил кружковые собрания до октября 1907 г., на которых знакомил групповиков с политической экономией, историей культуры, с естественной историей человечества, астрономией, происхождением Земли и жизнью на ней, и происхождением человека на Земле. Критиковал аграрную политику Столыпина, которая пыталась разрушить остатки общности в крестьянстве» [2. 44–45]. Его дополняет Н. Махно: «Один раз в неделю, иногда чаще, мы организовывали пропагандистские сходки для ограниченного числа людей, от десяти до пятнадцати человек. (...) Собирались мы, главным образом, ночью (...) Зимой мы собирались в чьем-нибудь доме, а летом – в поле, возле пруда, на зеленой траве или, время от времени, на прогулках. Не обладая большими знаниями, мы обсуждали вопросы, которые нас интересовали» [21. 19–20].

Старший брат Марии входил в число «групповиков», остальные члены семьи, очевидно, относились к сочувствующим анархизму, «массовикам», – по свидетельству В. Антони, когда осенью 1909 г. он вместе с А. Семенютой приступил к подготовке покушения на Караченцева, то «вся семья» Продан согласилась помогать им [2. 62]. Обращаться за помощью в террористическом предприятии к первым встречным опытные боевики, конечно, не стали бы, и готовность Софрона Продана предоставить убежище разыскивавшим-

ся лидерам гуляйпольских анархистов свидетельствует о его причастности к анархической деятельности и в более ранние времена. Что же касается Марии, то ее принадлежность к «массовикам» несомненна. За это говорит не только тот факт, что уже весной 1907 г. она входила в молодежную анархическую группу в Екатеринославе, но и позднейшее свидетельство В. Антони. Переписываясь в середине 1960-х гг. с гуляйпольцем Ф.И. Кущом, собиравшим материалы по истории села, Антони, сожалея, что из-за преклонного возраста «...забыл уже имена и фамилии почти всех товарищей», советовал: «если у Вас в Гуляйполе сохранился хоть один человек, если не с группы, то хоть массовик, близкий к группе того времени, тогда можно было бы восстановить многое». И многозначительно добавлял: «Если Мария Продан жива она должна знать многое» [2. 75]. Непосредственно в группу «вольных хлеборобов» Мария не входила, – среди гуляйпольских «групповиков» вообще не было женщин, за исключением Марфы Пивневой (в этой связи характерно упоминание Н. Махно о «женщинах, чьи мужья посещали учебные кружки» анархистов [21. 20]). На общем фоне анархического движения чисто мужской состав группы является редким исключением: по нашим подсчетам, женщины составляли до 10% участников анархических формирований. Известны случаи, когда женщины оказывались даже инициаторами создания и руководителями местных групп, в т.ч. и крестьянских, как например Матрена Присяжнюк из села Погребище на Киевщине [22. 66] и Юлия Дембинская, руководившая сетью анархических кружков в Верхнеднепровском уезде Екатеринославской губернии [5. 361]. Заметно участие женщин и в более позднем махновском движении – достаточно назвать имена Галины Кузьменко, Марии Никифоровой и др.

К концу 1907 г. было очевидно, что революция потерпела поражение. Массовые стачки и аграрные беспорядки шли на убыль, волнения в войсках происходили все реже, антиправительственные демонстрации и митинги практически прекратились. Полиция громила революционные организации одну за другой, и все реже на смену арестованным и

казненным приходили новые активисты. В Екатеринославской губернии к концу 1907 г. были практически полностью ликвидированы группы анархистов-коммунистов в Каменске, Мариуполе, Никополе и Павлограде, арестованы десятки боевиков и пропагандистов из Екатеринослава, Александровска и других городов. В тех случаях, когда улик для ареста и предания суду не хватало, подозреваемых подвергали ссылке без всякого суда, «в административном порядке». Анархическое подполье вело яростную борьбу за существование. Осенью 1907 г. в Екатеринославе возобновилась террористическая кампания, в ходе которой были совершены покушения на начальника железнодорожных мастерских Гирского, помощника начальника сыскной полиции Реута и т.д. [5. 412]. По ночам на заводах разбрасывались листовки, отпечатанные в подпольных типографиях, и вывешивались черные флаги с надписями «Да здравствует Коммуна», «Смерть палачам и обманщикам», «Да здравствует Анархия» [23]. Лидером анархистов оставался Николай Рогдаев, в очередной раз вернувшийся в Екатеринослав из-за границы. Работая преимущественно в губернском центре, он выступал на тайных сходках и диспутах и в других городах и деревнях Екатеринославщины. Видели его и гуляйпольские анархисты, о чем много лет спустя свидетельствовал Н. Махно [24. 150].

В декабре 1907 г. Екатеринослав был избран центром деятельности «Боевой инициативной группы анархистов-коммунистов» (БИГАК), которая надеялась возобновить отсюда массовое революционное движение в Украине. Однако съехавшиеся в Екатеринослав члены БИГАК были выданы провокатором и арестованы в феврале-марте 1908 г.; одновременно с этой организацией были разгромлены анархические группы в Луганске, Мариуполе и Новомосковске, чуть позже – группы «Земля и воля» и «Кровавая рука» в Александровске. Новые провалы и общее положение в стране делали продолжение революционной борьбы все более сложным делом, но, как сообщал летом 1908 г. заграничный журнал «Буревестник»: «...несмотря на реакцию, общий кризис и хроническую безработицу, екатеринославская организация

рабочих анархистов-коммунистов продолжает весь 1908 год свою деятельность» [25. 17].

Гуляйпольскую группу репрессии долгое время обходили стороной. Первые аресты «вольных хлеборобов» произошли лишь в октябре 1907 г., затем было задержано несколько человек в феврале 1908 г. Брали на основе подозрений, без веских улик для предания суду, и арестованные вскоре освобождались либо административно высылались за пределы губернии – в последнем случае члены группы переходили на нелегальное положение и возвращались в село, как поступили, например, Антони и Назар Зуйченко. Однако полицейский розыск, которым руководил пристав Караченцев, приносил все новые и новые результаты, и к лету 1908 г. «ни один из активных членов (...) группы не мог больше жить под своим именем» [21. 23]. Дальнейшее хорошо известно и многократно описывалось в литературе: в конце августа – начале сентября 1908 г. многие из гуляйпольских анархистов были арестованы, а уцелевшие скрылись или прекратили на время всякую деятельность.

По свидетельству В. Антони, еще в начале существования Гуляйпольской группы ее члены постановили: «Пусть нас арестовывают, пусть судят, пусть вешают, только без физических оскорблений (...) Кто останется на свободе, должен мстить смертью за удары» [2. 45]. Это полностью соответствовало настроениям анархистов 1900-х гг., выраженным, напр., в материалах Лондонского совещания лидеров движения в сентябре 1906 г.: «[В терроре] мы видим (...) проявление совершенно естественного чувства возмущенной совести или же самозащиты, которое (...) имеет агитационное значение, способствуя развитию такого же чувства возмущения среди народа» [16. 226]. Попытки организовать покушения в ответ на аресты гуляйпольцы предпринимали еще с начала 1908 г.: В. Антони вспоминает, как зимой того года он и А. Семенюта «...поехали в Гуляйполе, чтобы отомстить приставу Караченцеву, но его там не было. Он с несколькими стражниками рыскал как раз в Екатеринославе и других городах, (...) разыскивая меня» [2. 48]; в воспоминаниях Н. Махно рассказывается о проектах убийства приез-

жавшего в село вице-губернатора и взрыва «местного отделения охранки», но эти планы, относящиеся к августу 1908 г., не были реализованы из-за бдительности полиции [21. 25–26].

Весной 1909 г. на собрании Парижской группы анархистов «Буревестник» В. Антони и А. Семенюта, оправившиеся после полученных ранений, заявили товарищам о намерении вернуться в Гуляйполе; «нам дали по 300 рублей и мы уехали» [2. 56]. Это было время свирепой реакции, как писал П. Аршинов: «...поездки в Россию становились все труднее и труднее. Организаций на местах [уже] не было, связи были разрушены и приезжающие сразу попадали в крайне тяжелую обстановку, когда приходилось вести работу в обществе малоизвестных людей и самим все сызнова создавать» [8. 58]. По приезду в Екатеринослав В. Антони и А. Семенюте удалось разыскать кого-то из старых знакомых, встретивших их вопросом: «Зачем вы приехали? Ведь здесь на каждого революционера десяток шпииков. Вы пропадете!..» [2. 56]. Для подготовки покушения приезжим требовалась помощь человека легального, который может без особых опасений следить за будущей жертвой, и такой помощник быстро нашелся: «...в знакомой революционной семье по фамилии Кравец (...) была девочка, не более 16 лет. Я [Антони] спросил ее: поедешь с нами за разведчицу. Радостно согласилась» [2. 56].

Скупые слова о «революционной семье» относятся к родственникам не названной в воспоминаниях В. Антони по имени девушки, а именно – к брату и сестре Кравец, входившим в число известных украинских анархистов 1900-х гг. Архип Иосифович Кравец, родившийся в 1883 г. в селе Голубовка Новомосковского уезда, к 1905 г. работал слесарем на одном из екатеринославских заводов и руководил Амурской районной организацией Партии социалистов-революционеров. Летом этого года под влиянием Н. Рогдаева амурские эсеры вышли из партии и положили начало ЕГРАК, которую с отъездом Н. Рогдаева и возглавил А. Кравец. Осенью 1905 г. он организует первые в городе акты экономического террора и в составе анархической дружины участвует в

столкновениях с погромщиками, защищая еврейское население. Получив тяжелое ранение в октябрьские дни, А. Кравец скрылся в Одессе, где по выздоровлении включается в боевую деятельность анархистов. Арестованный в феврале 1906 г. и приговоренный к 20-летней каторге, А. Кравец в следующем году бежал из тюрьмы, но был снова схвачен. Освободила его Февральская революция. Осенью 1919 г. А. Кравец умирает в занятом махновцами Екатеринославе от тифа [26].

Его сестра Ульяна Кравец была на 3 года младше, работала народной учительницей, и в 1905-1907 гг. занималась транспортировкой через границу оружия и литературы, а также пропагандой среди рабочих. Талант подпольщицы и конспиратора долгое время спасал ее от тюрьмы; на процессе Киевской группы анархистов-коммунистов в феврале 1909 г. Ульяна была признана виновной в принадлежности к революционной организации, но, за недостатком улик, суд счел достаточным вменить ей в наказание год предварительного тюремного заключения и освободил ее [27]. Около года Ульяна Кравец скрывалась в разных губерниях Украины, затем бежала в Париж вместе с В. Антони [2. 63], после чего следы ее теряются. Добавим, что в 1925 г. в Кронштадте была арестована подпольная анархическая группа матросов Балтийского флота, в т.ч. некий Иван Спиридонович Кравец, родившийся в той же Голубовке в 1902 г., который, возможно, приходится родственником Архипу и Ульяне. Позже, в 1937 г., анархист Иван Кравец был расстрелян в Марийском крае, где отбывал очередную ссылку [28].

16-летняя сестра Архипа и Ульяны Кравец, имя которой так и осталось неизвестным, была отправлена в Гуляйполе, «чтобы выследить, где и когда бывает пристав» Караченцев. С поручением она, однако, не справилась и «недели через три» оставила село, отчитавшись о своей неудаче перед Марфой Пивневой [2. 56]. Несколько месяцев В. Антони и А. Семенюта скитались по Екатеринославщине, – это время было наполнено стычками с полицией, случайными задержаниями, побегами и уходами от погони. Наконец, в ноябре 1909 г. они решились приехать в Гуляйполе, где нашли

убежище в доме Софрона Продана. Семья Продан согласилась оказать помощь в подготовке покушения, при этом нашей героине, 18-летней Марии, досталась роль «разведчицы». Через несколько дней Мария сообщила, что пристав должен быть на спектакле в местном театре. Террористы быстро распределили роли: Семенюта «с Марусей пойдут на спектакль, сядут в самом последнем ряду, в углу, близко от дверей. Просидят до конца, и когда пристав будет выходить, они последуют за ним...» [2. 62]. План был опасен: в случае неудачи Мария, арестованная на месте покушения, подлежала суду как непосредственная участница террористического акта, и многолетняя каторга была бы не самым худшим исходом. Даже спустя полвека В. Антони продолжал удивляться тому, что Продан-старший «согласился принять участие в таком опасном для него и его семьи деле» [2. 62].

Вечером 22 ноября 1909 г. и Караченцев, и его убийцы пришли на представление (по разным сведениям, театральный кружок при заводе Я. Кернера давал то ли пьесу местного драматурга Азовского «Неприкаянный отец», то ли «Саву Чалого» Н. Костомарова [2. 107]), никто из полицейских агентов так и не опознал А. Семенюта, который хладнокровно застрелил пристава по окончании спектакля и скрылся вместе с Марией. Вскоре, уже в декабре 1909 г., по улицам Гуляйполя была разбросана листовка следующего содержания:

«Боритесь и поборите. Шевченко.

Пристав 4 ст[ана] села Гуляйполя Караченцев, он же сыщик и организатор провокаторов, убит нами анархистами-коммунистами 22 ноября 1909 г.

Убит он за то, что зверски истязал и даже пытал анархистов и всех, кто боролся за свободу и лучшую жизнь рабочего класса» [29. 86].

Листовка была изготовлена на гектографе, примитивном и дешевом «копировальном аппарате» рубежа XIX – XX вв. Мы будем недалеко от истины, если предположим, что в ее изготовлении участвовала все та же семья Продан: вряд ли А. Семенюта располагал многочисленными помощниками.

Об убийстве Караченцева сообщал в феврале 1910 г. и парижский «Буревестник», добавляя: «Несколько позже там был ранен стражник Суббота» [30. 14]. В. Антони упоминает о «полицейском Субботе» [2. 46], но ничего не говорит о его ранении; впрочем, это объясняется тем, что незадолго до 22 ноября В. Антони вместе с гуляйпольцем П. Онищенко выехал в Юзовку, где тяжело ранил «...еще большего изверга, запятнавшего кровью рабочих стены и даже потолок полицейского застенка», пристава Михайловского.

Покушения, организованные гуляйпольскими боевиками в конце 1909 г., закрывают эпоху анархического террора против царских властей. В анархической среде еще несколько лет шли разговоры о террористической борьбе, но фактически сторонников этой тактики становилось все меньше и меньше: многие убежденные террористы погибли в результате вооруженных акций и на эшафотах, другие переходили на сторону более умеренных течений и «фракций» анархизма. Эти процессы можно проследить и на примере героев нашего очерка: Александр Семенюта, оставшийся в Гуляйполе с целью возрождения боевой анархической группы, погиб в перестрелке с выследившими его солдатами в ночь на 1 мая 1910 г.; Вольдемар Антони к этому времени перебрался в Южную Америку, где участвовал в культурно-просветительной и пропагандистской деятельности анархо-синдикалистов – пока в середине 1920-х не перешел на сторону компартии Уругвая...

Пятилетка револьверов, бомб и кинжалов (1904–1908 гг.) создала и надолго закрепила мрачный имидж за анархизмом: в массовом сознании слова «анархист» и «террорист» стали едва ли не синонимами. Этот стереотип разделяли даже многие историки, которые из прекращения в 1908–1909 гг. анархического терроризма делали вывод о распаде анархического движения в целом. Внимательное изучение архивных документов и мемуаров современников заставляет отказаться от подобных представлений. В действительности, в межреволюционный период 1909–1916 гг. анархическое движение не просто сохранилось, но смогло начать накопление сил для новой атаки на ненавистные ему государство и капитал.

Екатеринославщина оставалась одним из тех регионов, где в эти годы анархисты продолжали подпольную работу, хотя ее внешние проявления не носили столь яркого характера, как в 1905–1908 гг. Имеются отрывочные сведения о сотрудничестве небольшой Екатеринославской группы анархистов-коммунистов с единомышленниками в Москве и Брянске в 1910–1911 гг. [31. 102], известны имена нескольких юношей и девушек, присоединившихся к группе около 1914 г., – Владимир Воль, Елена Феррари, Александр Чимбаров, Израиль Шапиро. Продолжали действовать анархисты в Александровске: в 1910–1911 гг. за распространение на местных заводах листовок были административно сосланы Иван Гаврилов, Митрофан Гноевенко, Тимофей Зенцов, Артем Поляков и Федор Рыбаков [32]. Работали анархические кружки среди шахтеров и металлургов Донбасса: один из них стал известен благодаря тому, что в 1912–1913 гг. в его составе начиналась революционная биография знаменитого Льва Задова, но рядом с ним были и другие, например, на Рыковских копях в окрестностях Юзовки [33. 330].

В межреволюционные годы по-прежнему действовала и группа анархистов-коммунистов в Гуляйполе. Ее ядро составляли «групповики» прежнего состава, избежавшие ареста в 1908 г. – Павел Сокрута, Филипп Крат и другие. В своих воспоминаниях Н. Махно называет имена двенадцати человек, известных ему по дореволюционной работе и состоявших в группе к началу 1917 г., добавляя, что были и другие «молодые товарищи, которые в то время, когда я был на воле, еще не были в группе» [34. 10]. О конкретных формах деятельности гуляйпольских анархистов мало что известно, но можно указать на их участие в стачке местных рабочих летом 1913 г. По свидетельству современного исследователя Ю. Кравца, в полицейских документах в связи с этой стачкой упоминаются анархисты «отец и дочь Продан». Скорее всего, речь здесь идет о Софроне и Марии Продан, но какие-либо подробности пока остаются невыясненными...

Что было с Марией и ее родственниками дальше – нам пока неизвестно. Среди опубликованных документов и в многочисленных исследованиях по истории махновского

движения фамилия Продан не встречается. В годы гражданской войны Гуляйполе многократно переходило под контроль разных противоборствующих сторон, и смена власти всегда сопровождалась расстрелами. Потом были коллективизация, массовые выселения крестьян в Сибирь и Казахстан, беспрецедентный голод. На смену им пришли сталинские репрессии 1930-х гг. против всевозможных категорий «бывших»: «буржуазных националистов», дворян и купцов, старых большевиков из разнообразных оппозиций, недобитых социалистов, анархистов и махновцев и т.д. и т.п. В кровавой мясорубке XX века, одного из тяжелейших в истории человечества, люди гибли миллионами и десятками миллионов, – в таких количествах, что не могло привидеться и в самом безумном сне любого из «этих ужасных анархо-террористов»...

Но удивительное дело – Мария Продан прошла через все тяжелейшие годы и испытания, выпавшие на долю ее родины, и дожила до весьма преклонных лет. В. Антони, который вернулся в Украину спустя более чем полвека после своего бегства за границу, в 1966 г. посетил Гуляйполе и разыскал Марию Софроновну [2. 129]. Ей было уже 75 лет. В том году американский историк Пол Аврич завершал работу над книгой «Русские анархисты». В Париже еще были живы и деятельны соратники Махно: Ида Метт, Марк Мрачный, гуляйполец Григорий Бартановский. В среднеазиатском городе Тараз, носившем тогда название Джамбул, жили Галина Кузьменко и Елена Михненко, вдова и дочь Нестора.

Автор выражает искреннюю признательность исследователю анархистского и махновского движения Юрию Кравцу за помощь в подготовке этой работы.

Литература:

1. Новополин Г. Махно и гуляйпольская группа анархистов (По официальным данным). – В сб.: Нестор Иванович Махно. Воспоминания, материалы и документы. К.: Дзвін. 1991.
2. Антоні В. Записки гуляйпільського анархіста Вольдемара Антоні. Запоріжжя: РА Тандем-У. 2006.

3. Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. К.: Проза. 1993.
4. Запись в метрической книге Кресто-Воздвиженской церкви с. Гуляйполя на 1891 г. – Державний архів Запорізької області. Ф. Р-5593. Оп. 2. Д. 472. Л. 26 об.
5. Державний архів Дніпропетровської області (далі ДАДО). Ф. 313. Оп. 1. Д. 1894. – По техническим причинам ссылки на номера листов данного дела не указываются.
6. Дубовик А.В., Дубовик А.В. Деятельность Группы екатеринославских рабочих анархистов-коммунистов в 1905-1906 гг. – <http://www.makhno.ru/forum/showthread.php?t=690>
7. Кайдаки, Чечеловка, Амур, Нижнеднепровск – рабочие поселки, пригороды Екатеринослава.
8. Аршинов П. Два побега. (Из воспоминаний анархиста 1906-09 гг.). Париж: Дело труда, 1929.
9. Нестроев Гр. Из дневника максималиста. – Париж, Русское книгоиздательство. 1910.
10. Горев Б.И. Анархисты, максималисты и махаевцы. Анархические течения в Первой русской революции. – Пг.: Книга. 1917.
11. ДАДО. Ф. 11. Оп. 1. Д. 532. Л. 18.
12. ДАДО. Ф. 313. Оп. 1. Д. 46. Л. 2-3; Д. 1915.
13. ДАДО. Ф. 3249. Оп. 1. Д. 142. Л. 65.
14. Деятели СССР и революционного движения России. М.: Советская энциклопедия. 1989.
15. Альманах. Сборник по истории анархического движения в России. Т. 1. Париж. 1909.
16. Анархисты. Документы и материалы. 1917-1935 гг. М.: РОС-СПЭН. 1998. Т. 1.
17. ДАДО. Ф. 313. Оп. 1. Д. 1896. Л. 2.
18. ДАДО. Ф. 313. Оп. 1. Д. 1901. Ч. 1. Л. 84.
19. Зильберблат И. Воспоминания о С.Н. Бейлине («Саше Шлюмпере») // Каторга и ссылка. 1930. № 1.
20. Большевики Украины в период между первой и второй буржуазно-демократическими революциями в России. К. 1960.
21. Махно Н.И. Мятежная юность (1888-1917). Париж: Громада, 2006.
22. Avrich P. The Russian Anarchists. NY. 1967.
23. ДАДО. Ф. 313. Оп. 1. Д. 1906. Л. 2.

24. Махно Н.И. На чужбине. 1923-1934 гг. Записки и статьи. Париж: Громада. 2004.

25. Буревестник. Париж. 1908. № 12.

26. ДАДО, ф. 313, оп. 1, д. 1921, л. 74; ф. 11, оп. 1, д. 575, л. 69; Жуковский-Жук. Мартиролог Нерчинской каторги. – Кара и другие тюрьмы Нерчинской каторги. М. Изд-во политкаторжан. 1927. С. 253.

27. ДАДО, ф. 313, оп. 1, д. 1921, л. 74; Анархист. - Париж. 1909, май. № 3. С. 31-32.

28. База данных НИПЦ «Мемориал», Москва.

29. Центральний історичний архів України. Ф. 313. Оп. 2. Д. 2295.

30. Буревестник. Париж. 1910, февраль. № 19.

31. Заварзин П.П. Жандармы и революционеры. – В сб.: «Охранка». Воспоминания руководителей политического сыска. М. НЛЮ. 2004. Т. 2.

32. ДАДО, ф. 11, оп. 1, д. 1121.

33. Агафонов В.К. Заграничная охранка. М.: Книга. 1918.

34. Махно Нестор. Воспоминания. К.: Украина. 1991. Книга 1.

СТУДЕНТСЬКА ТРИБУНА

*Олександр Ложешник,
магістрант I курсу кафедри історії України
ОНУ ім. І. І. Мечникова*

ФОРМУЛЯРНІ СПИСКИ КОЗАКІВ ЧОРНОМОРСЬКОГО КОЗАЦЬКОГО ВІЙСЬКА, ЯКІ БРАЛИ УЧАСТЬ В «ОЧАКІВСЬКІЙ КАМПАНІЇ»

Чорноморське козацьке військо – українське іррегулярне формування післякозацької доби, яке діяло наприкінці XVIII – на початку XIX ст. та складалось в основному з колишніх запорожців. Головним завданням чорноморських козаків був захист південних кордонів від турецько-татарських нападів. Історія війська неодноразово висвітлювалась у державних документах та археографічних публікаціях. Першими розпочали публікацію архівних документів з історії війська Є. Феліцин [1; 2] та І. Дмитренко [3; 4; 5]. В XX ст. археографічну діяльність продовжили І. Сапожников [6; 7; 8], Р. Шиян, Т. Гончарук [9], А. Ложешник [10] та ін. історики.

Документи, що публікуються нижче, є матеріалами Державного архіву Одеської області, фонду Управління Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора (Ф1), який почав утворюватися після переведення управління з Катеринослава до Одеси 1803 р. Серед інших документів у фонді зберігаються унікальні формулярні списки козаків Чорноморського козацького війська (1804). Пропоновані формулярні списки відображають участь козаків в Очаківській кампанії 1788 р., із зазначенням часу надання козацьких чинів, сімейного стану, соціального походження козаків та подальшого проходження служби. Старшини, згадані у пропонованих списках, відзначилися й в боях на теренах сучасної Одещини – під Хаджибеєм, Аджидером, Ізмаїлом. Опубліковані списки є певним продовженням публікації А.

Ложешник [11] та містять новознайдені прізвища чорноморських козаків, що брали участь у російсько-турецькій війні 1787 – 1791 рр. на теренах Буго-Дністровського межиріччя.

Кожен формулярний список розглядається як самостійна одиниця з власним номером та супроводжується редакційним заголовком. У заголовку зазначено дату (рік, місяць, день) написання, назву списку. Усі формулярні списки даються за старим (юліанським) стилем, поділені за козацькими чинами та розміщені за хронологічною ознакою. Тексти документів подані за сучасними правилами правопису зі збереженням деяких мовних особливостей. Вони розбиті на речення та абзаци відповідно до компонентів умовного формуляра. Пунктуаційні знаки, великі і малі літери представлені з наближенням до вимог сучасної пунктуації та правопису. Різничитання географічних та власних назв збережені. У тексти вводилися три крапки, що вказують на пропуски, пошкодження тексту, непрочитаний текст.

Література:

1. Фелицын Е. Д. Акты 1787-1791 годов, извлеченные из дел Кубанского Войскового Архива // ЗООИД. 1896. Т. 19. – С. 105-120.
2. Фелицын Е. Д. Акты 1787-1791 годов, извлеченные из дел Кубанского Войскового Архива // ЗООИД. 1896. Т. 20. Одесса, 1797. – С. 50-59
3. Дмитренко И. И. Сборник исторических материалов по истории Кубанского казачьего войска : в 4-х т. СПб., 1896. – Т. 1: 1737-1801. – 897 с.
4. Дмитренко И. И. Сборник исторических материалов по истории Кубанского казачьего войска : в 4-х т. СПб., 1896. Т. 2: 1787-1795. – 475 с.
5. Дмитренко И. И. Сборник исторических материалов по истории Кубанского казачьего войска : в 4-х т. СПб., 1896. Т. 3: 1787-1795. – 799 с.
6. Сапожников И. В., Сапожникова Г. В. Запорожские и черноморские казаки в Хаджибее и Одессе (1770-1820-е гг.). Одесса: ОКФА, 1998. – 273 с.
7. Сапожников І. В. Іван Сухина – невідомий кошовий отаман Чорноморського козацького війська // Південна Україна XVIII-XIX ст.: Зб. наук. ст. Запоріжжя, 2000. Вип. 5. С. 259-267.

8. Сапожніков І. В. Іван Юзбаша – полковник та бунчужний товариш Чорноморського козацького війська // Південна Україна XVIII-XIX ст.: Зб. наук. ст. Запоріжжя, 2001. Вип. 6. – С. 36-51.

9. Козацтво на Півдні України: кінець XVIII-XIX ст. / Р. Шиян, О. Бачинська, Л. Маленко, О. Пригарін; ред. В. А. Смолій. Одеса: Друк, 2000. – 281 с.

10. Ложешник А. Формулярні списки старшини Чорноморського козацького війська за 1804 р., як історичне джерело // Чорноморська минувшина: зб. наук. пр. Одеса, 2013. – Вип. 8. – С. 174-188.

11. Ложешник А. Старшина Бузького козацького війська за 1793 р. // Південний Захід. Одесика. Одеса: 2017. № 22. – с. 43-53;

Додаток

Список службы достойных черноморских капитанов и полковых есаулов 23 июля 1804 г.

Безуглый Иван Григорьев сын

Возраст: 45 лет.

Происхождение: из казачьих детей

Грамотность: российскую грамоту читать и писать не знает. *Семейное положение:* женат на казачьей дочери

Чины и звания, дата их присвоения: 30 августа 1787 – вступил на службу казаком (в войске Черноморском); 10 февраля 1788 – хорунжий; 7 октября 1789 – полковой есаул; 13 ноября 1802 – утвержден в нынешнем чине [полковым есаулом].

Место и время прохождения войсковой службы: В походах и делах против неприятеля был в последнюю с турками войну: 1788 – при истреблении неприятельского под Очаковым флота, при взятии острова Березани и города Очакова; 1789 – при покорении городов Аккермана и Бендер; 1790 – при истреблении под Измаилом неприятельского флота, при взятии сильной крепости Измаильской; 1791 – при разбитии против города Браилова батареи.

Белоус Иван

Возраст: 45 лет.

Происхождение: из казачьих детей

Грамотность: российскую грамоту читать и писать не знает. *Семейное положение:* женат на казачьей дочери

Чины и звания, дата их присвоения: 27 ноября 1787 – вступил на службу казаком (в войске Черноморском); 7 июня 1788 – полковой хорунжий; 17 сентября 1793 – полковой есаул; 13 ноября 1802 – утвержден в нынешнем чине [полковым есаулом].

Место и время прохождения войсковой службы: В походах и делах против неприятеля был в Турции: 1788 – при взятии города Очакова; 1789 – в шеремичии под Бендерами, Гаджибеем, при покорении городов Аккермана, Бендер; 1790 – крепости Килии, сильной крепости Измаильской; 1791 – при взятии против города Браилова батареи и при разбитии за Дунаем сильной турецкой армии.

Брусенко Федор Иванов сын

Возраст: 48 лет. *Происхождение:* из казачьих детей

Грамотность: российскую грамоту читать и писать не знает. *Семейное положение:* женат на казачьей дочери

Чины и звания, дата их присвоения: 16 июня 1787 – вступил на службу казаком (в войске Черноморском); 5 января 1789 – старшина; 4 ноября 1789 – хорунжий; 15 декабря 1790 – прапорщик; 23 декабря 1795 – полковой есаул; 13 ноября 1802 – утвержден в нынешнем чине [полковым есаулом].

Место и время прохождения войсковой службы: В походах и делах против неприятеля был: 1788 – при приступе к городу Очакову к неприятельскому флоту и при истреблении одного, при взятии города Березани, в штурме города Очакова; 1789 – при покорении города Белграда и Бендер; 1790 – при истреблении неприятельского под Измаилом флота, в штурме при взятии сильного города и крепости Измаила; 1791 – при взятии сильной против города Браилова батареи.

Дегтярев Кирилл Тихонов сын

Возраст: 40 лет. *Происхождение:* из казачьих детей

Грамотность: российскую грамоту читать и писать не знает. *Семейное положение:* женат на казачьей дочери.

Чины и звания, дата их присвоения: 10 марта 1773 – вступил на службу казаком (в войске Запорожском); 20 декабря

1787 – полковой есаул (в войске Черноморском); 24 января 1788 – прапорщик; 10 октября 1794 – подпоручик; 24 октября 1794 – из старшинством; 8 ноября 1795 – поручик; 13 ноября 1802 – полковой есаул.

Место и время прохождения войсковой службы: 1787 – в походах в Турцию при взятии в язык при урочище Аджигол двоих, а 1788 – 30 человек турков, при осаде и штурме города Очакова; 1789 – в шеремии под Бендерами, в штурме замка Гаджибея, при покорении городов Аккермана и Бендер; 1790 – крепости Килии, при осаде и штурме крепости Измаильской; 1791 годов – в разбитии за Дунаем под местечками Бабадаг и Мачином турецкой армии, где и ранен в шею ружейной пулей. 1794 – в Польше при местечке Берестовец, при Соколке, при взятии города Гродно, в сражении под местечком Бронами, при отбитии у неприятеля в местечке Поповке на реке Бугу переправы, под местечком Остролен при вытеснении с селения Збиткове неприятеля, при взятии штурмом под Прагой батареи, в штурме города Праги и покорении города Варшавы был.

Доценко Клим Иванов сын

Возраст: 60 лет.

Происхождение: из казачьих детей

Грамотность: грамоты не знает. Семейное положение: женат на казачьей дочери Елене Кабиной

Чины и звания, дата их присвоения: 15 апреля 1768 – вступил на службу казаком (в войске Запорожском); 5 апреля 1769 – хорунжий; 25 декабря 1789 – прапорщик (в войске Черноморском); 10 февраля 1791 – подпоручик; 13 ноября 1802 – сотник; 16 октября 1803 – есаул.

Место и время прохождения войсковой службы: В позапрошедшую турецкую войну в стороне Очакова, Гаджибея и Аджидера; в недавнее кончившуюся 1788 – в штурме города Очакова; 1789 – в шеремии под Бендерами, при взятии замка Гаджибея, при покорении городов Аккермана, Бендер; 1790 – крепости Килии и штурме крепости Измаил; 1791 – в разбитии под местечками Бабадаг и Мачином турецких армий.

Кравец Игнат Карпов сын

Возраст: 50 лет. *Происхождение:* из казачьих детей

Грамотность: российскую грамоту читать и писать не знает. Семейное положение: женат на казачьей дочери

Чины и звания, дата их присвоения: 15 мая 1787 – вступил на службу казаком (в войске Черноморском); 15 декабря 1787 – хорунжий; 25 декабря 1788 – прапорщик; 10 февраля 1791 – подпоручик; 13 ноября 1802 – сотник; 16 апреля 1803 – полковой есаул.

Место и время прохождения войсковой службы: В походе в Турции с неприятелем в сражениях: 1788 – при истреблении и сожжении неприятельского под городом Очаковым флота, при взятии острова Березань, в штурме города Очакова; 1789 – при покорении городов Аккермана и Бендер; 1790 – при истреблении неприятельского под городом Измаилом флота, в штурме крепости Измаил; 1791 – при взятии против города Браилова на острове батареи. В персидском походе с начала и до окончания одного был.

Кравченко Максим Григорьев сын

Возраст: 32 года. *Происхождение:* из казачьих детей

Грамотность: российскую грамоту читать и писать знает. Семейное положение: женат на казачьей дочери

Чины и звания, дата их присвоения: 10 мая 1787 – вступил на службу казаком (в войске Черноморском); 20 июня 1788 – полковой старшина; 25 декабря 1788 – прапорщик; 10 февраля 1791 – поручик; 13 ноября 1802 – полковой есаул.

Место и время прохождения войсковой службы: В походах на гребной флотилии: 1788 – при приступе к городу Очакову к неприятельскому флоту, также при истреблении и сожжении одного, при взятии острова Березани, в штурме города Очакова; 1789 – при преследовании Черным морем к городу Белгороду Днестровскому при покорении одного и Бендер. По определению же в сухопутный пехотный полк: 1790 – Килии, в штурме крепости Измаильской; 1791 – при взятии против города Браилова на острове батареи, под Бабадаг и Мачи-

ном и за Дунаем при разбитии у Мачина сильной турецкой армии был.

Куренский Григорий Григорьев сын

Возраст: 45 лет.

Происхождение: из казачьих детей

Грамотность: российскую грамоту читать и писать не знает. Семейное положение: женат на вдове казачке Агафии Ивановой по первому мужу Левченковой. Дети: сыновья: Петр (19 лет), Степан (17 лет); дочери: Варвара (13 лет), Ефимия (3 года).

Чины и звания, дата их присвоения: 10 марта 1769 – вступил на службу казаком (в войске Запорожском); 25 декабря 1788 – полковой есаул (в войске Черноморском); 10 февраля 1791 – поручик; 13 ноября 1802 – полковой есаул.

Место и время прохождения войсковой службы: В походах: 1788 – при осаде города Очакова; 1789 – в шеремичии под Бендерами, в штурме замка Гаджибей, при покорении городов Аккермана и Бендер; 1790 – крепости Килии. По прибытии на пожалованную войску землю в разных командираниях был.

Легес Максим Павлов сын

Возраст: 50 лет

Происхождение: из казачьих детей

Грамотность: грамоты не знает. Семейное положение: женат на вдове казачке Дарьи Петровой по первому мужу Назанжеуловой. Дети: сыновья: Павел (20 лет), Федор (13 лет), дочери: Катерина (8 лет), Евдогья (6 лет).

Чины и звания, дата их присвоения: 3 августа 1788 – вступил на службу казаком (в войске Черноморском); 6 июня 1789 – полковой есаул; 21 октября 1790 – поручик; 13 ноября 1802 – полковой есаул.

Место и время прохождения войсковой службы: В походах: 1788 – при осаде и штурме города Очакова; 1789 – в шеремичии под Бендерами, в штурме замка Гаджибея, при покорении городов Аккермана, Бендер; 1790 – крепости Килии, при осаде и штурме крепости Измаильской; 1791 годов – в разбитии за Дунаем под местечком Бабадаг и Мачином турецкой армии.

Лозынский Григорий Романов сын

Возраст: 40 лет. *Происхождение:* из казачьих детей

Грамотность: по гречески писать и читать знает, а по турецки говорить знает. Семейное положение: женат на казачьей дочери

Чины и звания, дата их присвоения: 6 июня 1788 – вступил на службу казаком (в войске Черноморском); 29 июня 1788 – старшина; 10 февраля 1791 – прапорщик; 9 июля 1795 – подпоручик; 13 ноября 1802 – сотник; 16 апреля 1803 – полковой есаул.

Место и время прохождения войсковой службы: В походах: 1788 – при приступе к городу Очакову, при истреблении под городом Очаковым неприятельского флота; 1790 – в штурме при взятии крепости Измаильской, где ранен в правую ногу ружейной пулей. По прибытии на пожалованную землю находился в разных командирациях.

Лубеный Иван Иванов сын

Возраст: 52 года *Происхождение:* из польского шляхетства

Грамотность: российскую грамоту читать и писать знает. Семейное положение: женат на казачьей дочери

Чины и звания, дата их присвоения: 10 мая 1765 – вступил на службу казаком (в войске Запорожском); 6 ноября 1787 – полковой есаул (в войске Черноморском); 25 декабря 1788 – поручик; 13 ноября 1802 – полковой есаул.

Место и время прохождения войсковой службы: В позапрошедшую турецкую войну: в стороне Очакова, Аджибея, Аджидера, в Крымском полуострове также и в усмирении бунтовавших татар. В недавно кончившуюся турецкую войну: 1788 – при истреблении и сожжении под Очаковым неприятельского флота, при взятии острова Березани, в штурме города Очакова, где и ранен в левую ногу ружейной пулей; 1789 – при покорении городов Аккермана и Бендер; 1790 – при истреблении под городом Измаилом неприятельского флота, в штурме сильной крепости Измаильской; 1791 – при взятии против города Браилова на острове батареи и при строении против Галаца на Дунае мосту.

Майборода Трофим Осипов сын

Возраст: 45 лет. *Происхождение:* из казачьих детей

Грамотность: российскую грамоту читать и писать знает. *Семейное положение:* женат на вдове казачке Евдокии Семеновой по первому мужу Коробченой. Дети: сын Онисим (3 года), дочь Ульяна (1 год).

Чины и звания, дата их присвоения: 1 сентября 1788 – вступил на службу казаком (в войске Черноморском); 10 ноября 1789 – хорунжий; 10 февраля 1791 – прапорщик; 8 июля 1792 – подпоручик; 19 декабря 1795 – полковой есаул; 13 ноября 1802 – утвержден в нынешнем чине [полковым есаулом].

Место и время прохождения войсковой службы: В походах и делах против неприятеля был в Турции: 1788 – в штурме города Очакова; 1789 – в шеремичии под Бендерами, в штурме замка Гаджибея, при покорении городов Аккермана, Бендер; 1790 – крепости Килии, при осаде и штурме сильной крепости Измаильской; 1791 – в разбитии за Дунаем под местечками Бабадаг и Мачином турецкой армии. И прочих по войску должностях и командирациях находился.

Матвеев Григорий Кондратьев сын

Возраст: 33 года. *Происхождение:* из казачьих детей

Грамотность: российскую грамоту читать и писать знает. *Семейное положение:* женат на священнической дочери

Чины и звания, дата их присвоения: 12 августа 1787 – вступил на службу казаком (в войске Черноморском); 18 декабря 1790 – полковой хорунжий; 10 февраля 1791 – прапорщик; 22 декабря 1795 – полковой есаул; 13 ноября 1802 – утвержден в нынешнем чине [полковым есаулом].

Место и время прохождения войсковой службы: В походах и делах против неприятеля в последнюю с Портой Оттоманской войну был: 1788 – при приступе к городу Очаков неприятельского флота, при истреблении оногo, при взятии города Березани, при штурме города Очакова; 1789-го – при покорении Белграда и Бендер; 1790 – при истреблении под Измаилом неприятельского флота, при взятии сильного города и крепости Измаильской; 1791 – при взятии сильной против города Браилова батареи;

1796-го – в Персии в числе десантного флота на водах Каспийского моря.

Помазан Иван Федоров сын

Возраст: 43 года. *Происхождение:* из польского шляхетства

Грамотность: российскую грамоту читать и писать знает. *Семейное положение:* женат на казачьей дочери.

Чины и звания, дата их присвоения: 1 ноября 1788 – вступил на службу казаком (в войске Черноморском); 10 декабря 1788 – полковой есаул; 13 ноября 1802 – утвержден в нынешнем чине [полковым есаулом].

Место и время прохождения войсковой службы: В походах и делах против неприятеля был в недавно кончившуюся с Портой Оттоманской войну: 1788 – при взятии города Очакова; 1789 – под Бендерами, Гаджибеем, при покорении городов Аккермана, Бендер; 1790 – Килии и сильной крепости Измаильской; 1791 – в разбитии за Дунаем войск. 1800 – на войсковой земле в учинении по высочайшему повелению закубанским черкесам секретной экспедиции и пограничном карауле чрез 1800 год находился.

Радич Иван Федоров сын

Возраст: 53 года *Происхождение:* из старшинских детей.

Грамотность: российскую грамоту читать и писать знает. *Семейное положение:* холост.

Чины и звания, дата их присвоения: 3 июля 1769 – вступил на службу казаком (в войске Запорожском); 25 июля 1788 – полковой хорунжий (в войске Черноморском); 25 декабря 1788 – прапорщик; 10 февраля 1791 – подпоручик; 8 ноября 1795 – поручик; 24 октября 1794 – из старшинством; 13 ноября 1802 – полковой есаул.

Место и время прохождения войсковой службы: В походах и делах против неприятеля в Турции: в позапрошедшую войну: с 1769 по 1774 в стороне Очакова и прочих там местечках – в партиях и сражениях; в последней: 1788 – при взятии в урочище Аджиголе в язык 30 человек турков, при осаде и штурме города Очаков, в шеремии под Бендерами, в штурме замка Гаджибей, при покорении городов Аккерма-

на, Бендер; 1790 – крепости Килии, при осаде и штурме крепости Измаильской; 1791 годов – при разбитии за Дунаем под местечками Бабадаг и Мачином турецкой армии. 1794 – в Польше при местечке Берестовец, у переследовании от местечка Гродно немалого корпуса, при Соколке, при отбитии у неприятеля под местечком Поповец на реке Бугу переправы, в дислокации при очищении дороги к Праге с охотниками при всяком шаге обороняющегося неприятеля перед Прагой, при взятии штурмом под Прагой сильной батареи, в штурме города Праги, при покорении города Варшавы был. 1796 ноября 18 – на войсковой земле при пограничной кордонной страже в третьей части начальником находился. 1798 мая 25 числа – в прочих по войску должностях и в командирациях находился.

Сизонов Максим Алексеев сын

Возраст: 35 лет. *Происхождение:* из обер-офицерских детей

Грамотность: российскую грамоту читать и писать знает. Семейное положение: женат на обер-офицерской дочери Стефаниде Пантелеймоновой. Дети: сын Лука (4 года).

Чины и звания, дата их присвоения: 19 марта 1788 – вступил на службу казаком (в войске Черноморском); 8 сентября 1789 – хорунжий; 10 февраля 1791 – прапорщик; 22 февраля 1795 – полковой есаул; 13 ноября 1802 – утвержден в нынешнем чине [полковым есаулом].

Место и время прохождения войсковой службы: В походах и делах против неприятеля в прошедшую с Портой Оттоманской войну был: 1788 – при истреблении под городом Очаковым неприятельского флота, при взятии острова Березани и города Очакова, при покорении города Белграда и Бендер; 1790 – при истреблении неприятельского под городом Измаилом флота, в штурме при взятии сильного города и крепости Измаильской; 1791 – при взятии сильной против города Браилова батареи; 1794 февраля с 1-го 1796 ноября по 15-е число – в Польше и по высочайшему повелению на закубанской стороне в решительном учинении горским черкесам репрессий и в прочих по войску командирациях был.

Справный Нестор Данилов сын

Возраст: 55 лет.

Происхождение: из казачьих детей

Грамотность: российскую грамоту читать и писать не знает. Семейное положение: женат на казачьей дочери.

Чины и звания, дата их присвоения: 13 декабря 1788 – вступил на службу полковым хорунжим (в войске Черноморском); 30 марта 1793 – полковой есаул; 13 ноября 1802 – утвержден в нынешнем чине [полковым есаулом].

Место и время прохождения войсковой службы: В походах и делах против неприятеля в последнюю с турками войну был: 1788 – в штурме города Очакова; 1789 – в шеремиции под Бендерами, в штурме замка Гаджибея, при покорении городов Аккермана и Бендер; 1790 – крепости Килии, в штурме Измаила; 1791 – в разбитии за Дунаем под местечками Бабадаг и Мачином турецкой армии. С 1794 по 1797 годы – на войсковой земле в пограничном карауле.

Стоянов Емельян Матвеев сын

Возраст: 41 год. *Происхождение:* из иностранных дворян болгарской нации

Грамотность: российскую грамоту читать и писать знает. Семейное положение: холост

Чины и звания, дата их присвоения: 4 января 1777 – вступил на службу копиистом (в Новороссийской губернской канцелярии); 12 сентября 1780 – подканцелярист; 8 июня 1783 – канцелярист; 12 февраля 1784 – регистратор; 17 мая 1787 – полковой хорунжий (в войске Черноморском); 21 марта 1791 – полковой есаул; 13 ноября 1802 – утвержден в нынешнем чине [полковым есаулом].

Место и время прохождения войсковой службы: В походах и делах против неприятеля был в последнюю с турками войну: 1788 – при взятии острова Березани, города Очакова; 1789 – при покорении города Аккермана, Бендер; 1790 – при истреблении неприятельского под Измаилом флота, при взятии крепости Измаильской; 1791 – при взятии против города Браилова на острове батарей.

Шкуропацкий Яков Куприянов сын

Возраст: 59 лет. *Происхождение:* из польского шляхетства

Грамотность: российскую грамоту читать и писать не знает. Семейное положение: женат на купеческой дочери. Умер 1804 года апреля 6 числа

Чины и звания, дата их присвоения: 30 мая 1767 – вступил на службу казаком (в войске Запорожском); 9 августа 1790 – сотник (в войске Черноморском); 10 декабря 1793 – полковой есаул; 13 ноября 1802 – утвержден в нынешнем чине [полковым есаулом].

Место и время прохождения войсковой службы: В походах и делах против неприятеля в позапрошедшую и последнюю с Портой Оттоманской войну: с 1769 по 1774 – под городами Очаковым, Гаджибеем и Бендерами; 1788 – при истреблении неприятельского флота, при взятии Березани и города Очакова; 1789 – Бендер; 1790 – при истреблении под Измаилом флота, при взятии Измаила; 1791 – Браиловской батарее был.

(ДАОО. – Ф. 1, оп. 218, спр. 3 за 1804 г. – Арк. 192–231).

*Анастасія Посухівська, студентка III курсу
факультету історії та філософії ОНУ ім. І.І. Мечникова*

**ДО ПИТАННЯ ПРО РОЛЬ
ОДЕСЬКОЇ МІСЬКОЇ ДУМИ
У РОЗБУДОВІ ТА ПОКРАЩЕННІ БЛАГОУСТРОЮ
ОДЕСИ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.**

(ЗА МАТЕРІАЛАМИ

«ИЗВЕСТИЙ Одесской городской думы»)

На межі ХІХ та ХХ ст. Одеса була найбільшим за чисельністю населення містом України. Велике місто потребувало продуманих заходів щодо організації його подальшої розбудови, благоустрою, охорони здоров'я та ін. Вивченню становища Одеси на початку ХХ ст. вже приділялася увага в історіографії, зокрема у колективній монографії «Історія Одеси» (під ред. В.Н. Станко) та посібнику Ф.О. Самойлова «Історія Одещини й Одеси (II пол. ХІХ ст. - 1914р.)». В пропонованій розвідці розглянуто деякі аспекти діяльності Одеської міської думи на початку ХХ ст. щодо розбудови та благоустрою міста, базуючись на матеріалах офіційного органу одеського міського самоврядування – часопису «Известия Одесской городской Думы» (далі – ИОГД). На сторінках вказаного видання (у протоколах засідань Думи, різноманітних проектах та ін.) можна простежити завдання, які перед собою ставила міська влада у розбудові та благоустрої Одеси, основні проблеми, що виникали у цих сферах, та пропозиції щодо шляхів їхнього вирішення.

Одеська міська дума вирішувала питання відведення землі під будівництво приміщень шкіл, дитячих притулків, інтернатів, притулків для літніх людей, лікарень, бібліотек та ін. закладів. Землю отримували безкоштовно під будівництво споруд, які мали громадське значення. Але будівлі мали бути збудовані протягом трьох років, з дня відведення ділянки по плану, який затверджений Міською управою, і могли слугувати тільки для тієї цілі, для якої вони були відведені.

Якщо на ділянці знаходилися газопроводи, водопровідні труби або якісь споруди у землі, то відведенням їх займалася та організація, якій надано ділянку. Якщо організація не виконувала якісь умови або припиняла свою діяльність, або припиняв свою діяльність заклад для якого було виділено землю, то ділянка переходила у розпорядження міста з усіма будівлями і спорудами, що там знаходилися.

В Одесі зводились будинки не вище за чотири поверхи, що було пов'язано із застосуванням місцевого будівельного матеріалу – каменю-черепашнику, основний недолік цього каменю – мала міцність. Тому якщо зводили будинки підвищеної поверховості, то потрібно було робити чи надто товсті стіни, чи будувати перші поверхи з цегли. Камінь-черепашник добували в приміських селах Одеси – Куяльник, Усатове, Нерубайське. Біля Жевахової гори розташовувалися цегельні заводи, для покрівлі використовувалась черепиця, яка постачалась Товариством одеських черепичних заводів. На межі століть при будівництві пірсів, громадських будівель та житла дедалі ширше використовувався бетон. На початку ХХ ст. було організовано Будівельне бюро залізно-цементних конструкцій, яке впроваджувало бетон у масове будівництво. У 1914 р. в Одесі працювало 16 бетонних заводів [1. 178].

Матеріали ІОГД дозволяють доповнити інформацію про контроль міської влади за приватним будівництвом. Так створеною комісією з питань «Про користь та потреби міста» був розроблений проект обов'язкових постанов, який регулював питання організації приватного будівництва, що був пізніше затверджений міською думою. Перший розділ проекту стосувався отримання дозволу на будівельні роботи. Передбачалося обов'язково отримати дозвіл Міської управи на будівництво нових будівель. При поданні документів на отримання дозволу потрібно було представити детальні проектні креслення будівлі. На кресленнях повинно було бути зображено місцевість з точним позначенням

вулиць, які прилягали до ділянки; генеральний план двору, на якому повинні бути вказані всі споруди і лінії фасадів з усіма розмірами. Усі креслення повинні були бути виконані в масштабі 1:100, генеральний план – 1:500, а детальні креслення, які були потрібні управі – 1:20. На проектах обов'язково повинен був бути зроблений напис, в якому вказується, де знаходиться ділянка, ім'я власника, назва вулиці, номер. Усі креслення повинні бути підписані тими, хто їх зробив, і складені у формат 14 дюймів у довжину і в ширину 9 дюймів. Без всіх зазначених положень дозвіл на будівництво не надавався. Другий розділ проекту стосувався процесу будівництва. Про початок будівництва слід було листом повідомити Міську управу, на будівельних роботах повинен був бути генеральний план, який затверджений управою, і контрольна книга, де все записувалося. Про закінчення будівництва домовласник був зобов'язаний повідомити управу. Третій розділ містив інформацію про вимоги до спорудження стін житлових споруд, димопроводів, сходів, балконів, покрівлі та водостічних труб (зі застереженням домовласників, що площа двору повинна бути не менше 24 кв. саж.) [2. 41-73].

Щодо громадських будівель міська Дума постановила, що їхній ремонт повинен здійснюватися Будівельним відділом Міської управи, а капітальний ремонт – не повинен входити у рахунок вартості утримання закладу [2. 287]. Вирішувалися міською владою й питання щодо будівництва в Одесі необхідних для міської громади споруд. У зазначений період це, передусім – нова будівля для Одеської міської публічної бібліотеки. У ІОГД вказувалося що бібліотека стикалася зі щорічним збільшенням кількості читачів (за 1902 – 95 377 відвідувачів), що читальний зал бібліотеки вже не міг вмістити достатню кількість відвідувачів, а сховища – велику кількість літератури, яка надходила щорічно. Тому, за пропозицією міського голови П. Зеленого, 1902 р. Одеська міська Дума прийняла постанову про відведення ділянки під будівництво Одеської міської публічної бібліотеки на Херсон-

ській вулиці, у розмірі 967 37 кв. саж. [2. 622]. Згодом, за проектом архітектора Ф. Нештурхи, була зведена будівля бібліотеки (тепер – ОННБ), яка досі прикрашає місто і слугує одеситам.

Слід згадати й про іншу важливу споруду, яка з'явилася в цей час поряд з новою будівлею бібліотеки, а саме засновану у 1903 р. станцію швидкої допомоги. Місцевий меценат граф М. Толстой взяв на себе турботи щодо організації цієї установи. З метою запозичення досвіду були встановлені ділові стосунки із керівниками та співробітниками зразкової на той час станції швидкої допомоги у Відні. Після смерті графа його сину М. Толстому та його дружині Олені Григорівні вдалося завершити цю справу. На будівництво станції і її обладнання вони витратили 100 тис. руб. [3. 215].

Одеська міська Дума приймала рішення щодо перепланування вулиць, у 1902 р. жителі Скульптурного (Софіївського) провулка висунули прохання до Міської управи про продовження цього провулка, оскільки він, маючи 12 будинків, закінчувався тупиком. Міський інженер Зуєв та архітектор Нештурха, розглянувши це прохання, у своїх висновках підтримали пропозицію жителів, вважаючи корисним для міста влаштувати проїзд між вулицями Херсонською та Софіївською вищезгаданим провулком [2. 690]. Що і було пізніше здійснено (зараз – це провулок О. Ляпунова).

Міська дума опікувалася заміною газового освітлення на електричне, у 1902 р. було замінено освітлення на Малоросійській вулиці та у Високому провулку (за рахунок їхніх жителів). На цих вулицях було розташовано до 100 «дворових місць», вони було одними з найбільш заселених вулиць Молдаванки [4. 1275]. Проте, як зазначав Ф. Самойлов, з освітленням в Одесі залишалися суттєві проблеми, особливо у передмістях, довжина вулиць яких становила понад 10 км. Відсутність газопроводів позбавляла майже половину населення можливості скористатися газом як джерелом освітлення помешкань. Становище у цій сфері дещо поліпшилось із вступом до

ладу у 1887 р. міської електричної станції. У зв'язку з дорожнечою електроенергія подавалась тільки в центральну частину міста та багаті оселі. Лише у 1913 р. була побудована нова електростанція потужністю понад 10 тис. кінських сил, що поліпшило електропостачання у місті [1. 91]. Важливими були питання влаштування телефонного зв'язку у місті та експлуатації кінної залізної дороги. Вже на початку ХХ ст. в Одесі діяло 20 маршрутів кінної залізниці, загальна довжина всіх їх ліній сягала 67,5 км. У 1907 р. почалося переобладнання цих ліній на електричну тягу. Напередодні Першої світової війни діяв 31 трамвайний маршрут, що поліпшило сполучення як у центрі міста, так й на околицях [1. 91].

Велике значення для покращення благоустрою міста мало брукування, або ж, у зв'язку з поганим станом бруківки, перебрукування деяких вулиць. Станом на 1900 р. у Одесі планувалось перебрукувати: Пушкінську вулицю, площу навколо Куликова поля, Поліцейську вулицю, Миколаївський бульвар, Біржову площу, вулиці: Катерининську, Дерибасівську, Прохорівську, Степову, Болгарську, Московську, Петропавлівську, Херсонський узвіз, Велико-Фонтанську та Мало-Фонтанську дороги, останню планувалось ще й розширити. Вказувалося на необхідність брукування Нової вулиці паралельно Інституцькій, Михайлівської площі, Слобідської, Виноградної, Воронцовської вулиць, Скиданівського узвізу, Наявного провулка, Олексіївської площі [5. 2250].

В ИОГД зазначалося, що бруківка на Дерибасівській на початку ХХ ст. знаходилася в поганому стані. По цій вулиці відбувався безперервний рух, і її перебрукування відкладалося з року в рік протягом тривалого часу. Відповідна комісія визначила, що перебрукування необхідно здійснити у 1902 р. Дорогу вулиці необхідно було розширити на одну сажень та перебрукувати новими гранітними кубиками [6. 1119]. Інтенсифікація експлуатації шляхів в місті на початку ХХ ст. виявила їх невідповідність новим умовам, застарілість традиційного брукування на піщаному підмурку. У підсумку на практиці

ширше стали використовувати асфальт, й невдовзі ним було вкрито Приморський бульвар [2. 222].

У той час як центральна частина міста та незначна частина окраїни були добре забруковані, освітлені й мали каналізацію – окраїни міста: Молдаванка, Пересип, Слобідка-Романівка – тільки частково забруковані, погано освітлені і майже цілком без каналізації. А саме у цих районах зосереджувалися промислові підприємства, які в свою чергу групували навколо себе все більше і більше населення. На засіданнях Одеської міської думи неодноразово піднімалося питання про брукування, освітлення і спорудження каналізації у одеських передмістях. На початку ХХ ст. влада в місті приймала рішення і виділила кошти на покращення умов життя на окраїнах [7. 1324].

На межі ХІХ та ХХ ст. поліпшилось водопостачання в Одесі – прокладалися нові труби від Водонапірної станції біля Чумної гори. Це відбулося після реконструкції на початку ХХ ст. одеського водогону (за проектом І. Платса), який вважався на той час кращим у імперії і за довжиною своєї мережі, і за якістю питної води [1, с. 90-91].

Головними завданнями господарчої політики міської влади Одеси протягом другої половини ХІХ ст. були: збільшення показників міських прибутків, брукування вулиць, розбудова водопроводу та системи каналізації, впровадження вдосконалених форм освітлення тощо. При вирішенні зазначених питань значну роль відігравали Одеська міська Дума та Міська управа. При інститутах міської влади існували спеціальні відділення, комісії, які мали вузькоспеціалізовану направленість та займалися розбудовою окремих складових міського господарчого комплексу.

Література:

1. Самойлов Ф.О. Історія Одещини й Одеси (ІІ пол. ХІХ – 1914 р.): Навчальний посібник. Одеса: Астропринт, 2006. – 264 с.

2. Известия Одесской городской Думы (Далі – ИОГД). Одеса: «Порядокъ». Т. 2. – 1902. – С. 41 - 2052.

3. Історія Одеси / Гол. ред. В. Н. Станко. – Одеса: Друк, 2002. – 560 с.

4. ИОГД. – Одеса: «Порядокъ». Т.2. – 1900. – С. 509-1632.

5. ИОГД. – Одеса: «Порядокъ». Т.1. – 1903. – С. 513-2250.

6. ИОГД. – Одеса: «Порядокъ». Т.1. – 1902. – С. 302-1442.

7. ИОГД. – Одеса: «Порядокъ». Т.2. – 1901. – С. 522-1594.

Наукове видання

ПІВДЕННИЙ ЗАХІД. ОДЕСИКА

Історико-краєзнавчий науковий альманах

Випуск 26

Українською та російською мовами

Коректор І. Станкова
Обкладинка М. Балобанов
Верстка М. Балобанов

Підписано до друку. Формат 60х84 1/16
Гарнітура BookAntiqua. Друк офсетний.
Фіз. друк. арк. 19,12. Ум. друк. арк. 18,16.
Наклад 300 прим. Зам. №

Видавничо-поліграфічне підприємство
«Друкарський дім»
Свідоцтво ДК №1732 від 29.03.2004.
Одеса, Приморський бульвар, 14. Тел.: 32-82-04
E-mail: p_dom@tvweek.odessa.ua